

У К Р А Ї Н С Ь К А Л І Ш Е Р А Ш У Р А

Олесь Гончар

ЛЮДИНА І ЗБРОЯ

CF FOLIO

У К Р А Ї Н С Ь К А Л І Ш Е Р А Ш У Р А

Олесь
Гончар

ЛЮДИНА І ЗБРОЯ

Роман

Харків
«Фоліо»
2007

ББК 84.4 УКР6
Г65

Серія «Українська література»
заснована у 2006 році

Текст друкується за виданням:
Гончар О. Вибрані твори. У 4 т. Т. 3. —
К.: Сакцент Плюс, 2005

Художник-оформлювач
А. С. Ленчик

ISBN 966-03-3698-5

© В. Д. Гончар, 2006
© А. С. Ленчик, художнє
оформлення, 2007
© Видавництво «Фоліо»,
марка серії, 2007

Ніхто ще нічого не знає.

Ще безтривожно ходять по місту ті, які вмиратимуть на рубежах, ітимуть в оточеннях, горітимуть у кремаційних печах концтаборів, штурмуватимуть Будапешт і Берлін; ще стоїть на узвишші посеред міста сірий масивний БЧА — Будинок Червоної Армії, де згодом на місці, розчищеному від руїн, буде запалено Вічний вогонь на могилі Невідомого солдата.

Ще все — як було. Ще — розбрівшись з самого рання по парках, по бібліотеках, позабиравшись у спорожнілі аудиторії на факультетах, — сидять над конспектами студенти, готуються до останніх екзаменів.

Двоє їх сидить, забарикадувавшись у порожній аудиторії істфаку.

Вранці, коли прийшли сюди, Таня сама взялася закладати двері стільцем. Богдан стояв і, всміхаючись, дивився, як вона це робить. Енергії й завзяття було в неї більше, ніж сили в руках. Усе ж завдяки своїй оцій затятості вона впоралася з важким стільцем, забарикадувалася, замкнулася, як хотіла: міцно, ніби від усього світу. Поривчаста, з розтріпаним волоссям обернулася до Богдана:

— Тепер тебе в мене ніхто не відбере!

Вони глянули на закладені двері й розсміялись: справді, одні вони тут із своїм коханням!

Учора вони тільки помирилися після тяжкої тривалої сварки. Це була одна з тих сварок, що виникають між закоханими з дрібниць, майже з нічого, але важать для них більше, ніж найсерйозніші світові проблеми. Тепер обоє бачать, що не варто було сваритись, не хочуть і згадувати тих болісних безпричинних ревнощів, що відібрали у них

кілька щасливих днів. Зараз, примирившись, вони ніби заново впивалися своїм почуттям, віднайденим, переболілим і від того ще більше спраглим, ще більш солодким. Якби це залежало тільки від Тані, вона у відзнаку примирення весь день отут цілувалася б, чіплялася б Богданові на шию, забувши про конспекти, про екзамени, про все на світі. Зіп'явшись навшпиньки, вона потяглася обличчям до Богдана, до милого свого Богданчика: цілуй!

Він легко підхопив її на руки і, на ходу осипаючи гарячими поцілунками, поніс у найдавший куток, посадив, мов школярку, на стілець:

— Сиди!

Поклав перед нею її недбало скручені, покрапані парковими дощами конспекти:

— Вчи!

Тепер вона сидить і зубрить хрестові походи. Не стільки, правда, зубрить, скільки розкошує у своїх мріях, у світлих дівочих видіннях. Час від часу крадькома, з щасливою злодійкуватістю позиркує на нього.

Заглиблений у конспекти, Богдан сидить в іншій кінці аудиторії, перед самою кафедрою. Ось він рукою поправив чорний свій чуб, Таня бачить його руку, волохату, в чорнім волоссі, міцну руку спортсмена. Нахмурившись, він знову пірнув десь у середні віки. В оцій задумливій позі, в картатій приношеній сорочці з акуратно засуканими вище ліктів рукавами Богдан їй особливо подобається. Вона — ніби вперше — знаходить мужню гідність у всій його поставі, у гордовито випрямленій шиї, в густому непокірному чубі, відкинутому назад. Навіть отак, коли Богдан сидить, по його рівній високій шиї видно, який він стрункий. Смаглюватий, циганкувато чорний — дівчата кажуть, що він красень, але для неї він більше, ніж це, для неї він саме щастя.

Кілька днів тому, коли стався був між ними розрив, думала — не переживе. Життя без нього для неї одразу згасло, злиняло, втратило зміст. Нещасна, змучена ревнощами, пририта горем, блукала, мов сновида, вечорами по місту, по кам'яних катакомбах кварталів, живучи одним сподіванням хоч випадково зустріти де-небудь його, хоч здалеку глянути, коли повертатиметься увечері з бібліотеки до гуртожитку. Найбільше боялась побачити його в такий час з іншою, з незнайомою якоюсь дівчиною ви-

няткових достоїностей, до котрої вже наперед ревнувала — ревнувала гостро, до потемніння в вічу. А він усе повертався не з дівчиною, а з хлопцями, крокував між ними похмурий і непідступний, з конспектами та хлібиною під пахвою.

Причаївшись десь у затінку, Таня жадібно стежила за рідною поstattтю, аж поки хлоп'ячий гурт не зникав у глибині вечірньої вулиці.

У ті ночі своєї самотності та неприкаяності заходила вона по слідах свого кохання на вулицю Вільної академії, де зустрілася з ним уперше, на студентський «острів Кохання» над журавлівською кручею, де вперше відчула сухий, жаркий смак його поцілунку. Ця облюбована багатьма поколіннями студентів круча над рясніючою електричними вогнями Журавлівкою і далекий переклик нічних поїздів тільки посилювали біль втрати. Повертаючись у гуртожиток, слухаючи пізній гомін буйної своєї студентської республіки — Толкачівки та Гіганта, все сподівалась, усе ждала, що він рано чи пізно таки повернеться до неї, знов даст їй те, без чого вона не могла жити.

Тепер він знову з нею. Цвіте душа! — так могла б назвати те почуття, що має в собі до нього. Ось він тут. Нечутно можна підкрастися до нього з-за спини і обійняти, вщипнути за вухо, скубнути за чуб... Проте ні, цього не можна, зараз він весь у роботі, в напрузі — штурмує середні віки. Можна тільки паперову кульку скрутити й кинути в його бік, як це вона, пустуючи, робила на лекціях, і кулька впаде перед ним на столі, і він, розгорнувши її й хмурачі брови, прочитає: «Je vous aime...»¹

Штурмує, штурмує. Про королів та пап, про рицарські походи та звичаї, а того й не знає, що сам їй здається найкращим за всіх рицарів на світі. Як любить вона його за отой нахмурений лоб, за оту впертість, нездоланність, суворість до себе. Спартанська вдача! Нелегко даються йому науки, значно важче, ніж їй, але з гордості, з честолюбства він не хоче знати шпаргалок, не хоче покладатись на випадок, хоче прийти на екзамен з твердою впевненістю в собі, в своїй силі, в тому, що ніхто й нічим його не зіб'є.

Саме життя виробило в ньому цей характер — різкий, упертий, готовий до будь-яких труднощів. Без батька ріс.

---

¹ Я вас люблю... (Франц.)

На нелегкому хлібі. Щоб дотягти до стипендії, ходив но-
чами на товарну станцію розвантажувати вагони. Влітку
під час канікул він теж працює. Минулого літа в риболо-
вцькій артілі, десь у Дніпровських плавнях тягав важкі
неводи. Вернувся, і Дніпром від нього війнуло, куреннями,
димом багать вечірніх. Смагливатість оця з нього ніколи
не сходить. Навіть і серед зими вертався із своїх запорізь-
ких канікул засмаглий, мовби з-під тропічного сонця, і
хоч не бачились лише два тижні, при погляді на Таню
радісний голод розлуки світився в його очах.

— З Січі Богдан вернувся! — жартували друзі. — З коша!

Увесь факультет знає, що вони — ще з першого кур-
су — закохана пара, що Таня Криворучко його, Богдана
Колосовського, наречена.

Здадуть ось останні екзамени — і відкриється перед
ними літо, вільне, смагляве. Якби тільки швидше, якби й
зараз оце можна було кинути конспекти, податись удвох
за місто, у поле за Лісопарком, де трамвай влітає просто
в жита!

Весна промайнула для них якось непомітно, тільки й
бачили з оцього вікна, як сивіли дощі високі по обряхах,
тільки й чули їх, як шелестіли за вікном по листю дерев, з
тихим дзвоном краписто падали на дахи, на розігріте ка-
міння будинків. Музика дощу! Потім знов було сонце — і
димились асфальти, і парували дерева своєю мокрою блис-
кучою зеленню, і з вікон студентських аудиторій видно
було, як десь одразу ж за Південним вокзалом, за блиску-
чими після дощу дахами будинків райдуга воду бере.

Туди — до райдуг, до просторів заміських — тягнуло
студентську душу...

Над конспектами веснувалося, без солов'їних концертів.

Зате літо сьогорічне буде в них незвичайне: уперше
проведуть його разом, поїдуть на археологічні розкопки.
Багато їхніх студентів роз'їдуться цього літа на розкопки
хто в Крим, хто до Кам'яної могили на річці Молочній,
де нібито виявлено доісторичні малюнки в печерах пер-
вісної людини, а їм, Тані й Богданові, старий професор,
знавець Ольвії, запропонував Ольвію, запропонував якраз
те, чого їм самим найбільше бажалось. Стародавня Оль-
вія, що по-нашому значить «щаслива», давно їх цікавить
обох, давно їм хочеться досліджувати, розкопувати її, за-

несену пісками, щоб дізнатись, чому вона загинула, чому люди покинули її. Півтори тисячі років тому місто вирувало життям, до нього від сонячних берегів Еллади прибували кораблі, шумів ринок велелюдний, на стадіонах відбувалися спортивні змагання, на честь переможців місто карбувало декрети на мармурових плитах: «Пурфей, син Пурфея, бувши архонтом, переміг списом і диском...» Архонт — це як голова міськради, і Таня навіть усміхнулася, уявивши, як біжить по стадіону голова міськради в трусах, виборюючи своєму місту першість.

— «Пурфей, син Пурфея...» — імітуючи голос професора, починає урочисто декламувати вона з свого кутка, але Богдан не піддається на її пустощі, не обертається, вона тільки чує від нього:

— Не заважай!

І навіть це їй подобається, коли він отак прикрикує на неї, отой її легкоатлет факультетський, що теж міг би перемагати «списом і диском». Не читається Тані. Все малюється їй степове літо, ольвійське небо широкое, під яким вони будуть з Богданом разом, удвох. Казкова Ольвія, місячні ночі, тихі лимани — все там буде для них, для них...

Несподіваний грукіт стрясонув двері.

Богдан підвівся здивовано:

— Хто?

І, ще не почувши відповіді, кинувся до забарикадованих дверей.

Запам'ятайте цю мить! Назавжди запам'ятайте цю останню свою аудиторію на третьому поверсі істфаку, де, вдершись крізь забарикадовані двері, застало вас страшне, приголомшливе слово:

— Війна!

2

Новий Хасан?

Халхин-Гол?

Ні, це, видно, було щось страшніше.

У дверях аудиторії стоїть незграбний, широкоплечий Степура, їхній друг і однокурсник. Ніколи Таня не бачила

його таким. Губи бліді, надривно дихає, щось хоче сказати й не може — наче вдавився.

Богдана це аж лютить.

— Говори ж!

Степура важко видавлює з себе товстими, ніби обвареними губами:

— Бомбили вночі Київ... Севастополь... і ще якісь міста...

— Ти звідки знаєш?

— Усе місто вже знає, тільки ви оце тут як на острові... Я теж сидів читав, потім вийшов за цигарками, а там... усе місто бурунить. Гучномовці розриваються, людей тисячі на майданах... Так-то, брат Таню. — Степура з гіркотою глянув на дівчину, і це його «брат» не викликало в неї навіть тіні усмішки. — Бомби летять... ось яка історія. А ми все співали «если завтра война»? Це завтра вже стало сьогодні.

Діставши з пачки цигарку, він хоче прикурити, але сірники ламаються один за одним. Нарешті, вичеркавши, він підносить запалений сірник до цигарки, і Таня помічає, як груба рука його ледь помітно тремтить, і сам він при всій своїй вайлуватій кремезності здається їй якимось дивно беззахисним у цю мить.

— Як бандюги напали, — каже він. — Без попередження, віроломно, безчесно...

Богдан, нахмурившись, стоїть біля столу над розкритим конспектом, наче пригадує щось. Потім рішуче закриває конспект, складає зошит до зошита акуратною купкою. Таня мимоволі фіксує кожен його рух. На скільки часу складає він оті свої конспекти? Коли їх знову відкриє?

Таня підійшла до нього, взяла його за руку, зазирнула у вічі. Там якась темна рішучість, відчуженість.

— Підемо?

Забравши конспекти, вони мовчки виходять.

Таня все не відпускає його руки. Як вчепилась в аудиторії своїм рученям за нього, так уже й не відпускає, тримається інстинктивно, мовби передчуваючи недалеко й неминуче розставання.

У коридорах шум, гамір. Студенти різних курсів, юрмлячись то тут, то там, збуджено гомонять, сперечаються.

— Цього треба було ждати!

— Але ж договір про ненапад на десять років?

— Фашизм є фашизм.

Двері аудиторій повідчиняні навстіж, — тепер уже не до наук. Мерщій на вулицю. А що, коли... Хіба ж чудес не буває? Серце жадало почути, що це всього-на-всього якийсь жахливе непорозуміння, ще, може, прийде інше повідомлення, рятівна звістка про те, що конфлікт, хоч і виник, але його залагоджено і все знов буде, як було.

На першому поверсі, проходячи повз кімнату військової кафедри, заглядали в ній крізь відхилені двері Духновича. Худий, сутулуватий, він стояв посеред кімнати над рельєфною картою пересіченої місцевості, і з його вигляду можна було догадатись, що він іще перебуває в невіданні й думки його зараз, певне, не про муляжний оцей рельєф, не про війну, що вже вдерлася в тишу аудиторій, а про щось інше, далеке.

— Мироне, спускайся, брате, на землю...

— Щось сталося?

— Сталось.

— Що саме?

— Війна!

Лице його перекошилось недовірливою посмішкою.

— Не жартуйте, бо я лякливий.

Але коли його друзі зайшли до аудиторії, надто незвичайний вигляд був у них, щоб можна було думати, ніби вони жартують.

— На жаль, серйозно.

— Це навіть символічно, що тебе ці події застали ось тут...

Роззирались невесело.

Військова кафедра. Це та кімната, де їх стільки муштровано керівником кафедри, прискіпливим та педантичним майором, де так набридли їм оті військові плакати на стінах, і протигаз у розрізі, і учбовий кулемет, що темніє в кутку, з просвердленою дірочкою збоку в стволі... Зупинившись над великим столом з бутафорним полем, вони ніби іншими очима розглядають муляжну пересічену місцевість з мініатюрними горбами та річками. Гіпс, пофарбована тирса, що зображає траву... Як убого! Неприродна жовтизна хлібів і отруйно-зелена просторина лук, і річка, й лісок — усе було мертве, неправдиве, засушене, це мовби сама війна поставала з муляжів своєю мертвістю, безжиттєвістю. Муляжний ландшафт лежав перед ними на

півкімнати, а їм поставав живий, немудляжний степ з до-стигаючими хлібами, і вітер польовий, і небо, повне жай-воронків, і райдуги, що над полями світяться соковито! Бомби впали сьогодні на поля України. Танки вже десь їх толочать, снаряди добувають. З усього живого прекрасного світу чи не отакий лиш перепалено-мертвий, муляжний, як тут, ландшафт полишить після себе війна?

Край столу на муляжних пагорбах темніє потертий Духновичів портфель. Він туго напханий книжками, серед яких, безумовно, можна знайти і Гегеля, й Спінозу, а зверху на портфелі лежать заяложені військові статuti, що їх Духнович так досі й не спромігся опанувати, тож оце, видно, знову зубрив, готуючись вдруге складати залік. Дивно було, що Духнович, цей факультетський вільнодум і філософ, який залюбки студіював навіть позапрограмні науки, так до ладу й не міг збагнути мудрість статutu караульної служби, так досі й не навчився як слід ні козиряти, ні ходити з компасом по азимуту: на заняттях у Лісопарку він щоразу збивався з заданого напрямку, викликаючи сміх товаришів і невдоволення викладача.

— Ну як сьогодні? — кивнувши на статuti, звернувся Богдан до Духновича. — Подужав?

Духнович скривився, що мало означати усмішку.

— Ці устави наганяють на мене якийсь ну просто містичний жах. Вони написані ніби санскритом: скільки не розшифрую — ніяк не доберу глузду.

— Це вже вчорашне, — сумовито зауважив Степура. — Тепер не такі заліки доведеться здавати.

— Складайся, брат... Ходім, досить цього санскриту.

Вони разом вийшли на вулицю. Все було як і раніш: дерева спокійно зеленіють, і день тихий — ні сонячний, ні хмарний, у теплій поволоці імлістій, тільки тривога мовби розлита в повітрі, вона вже пройняла місто і душі людей.

Сумська клекоче. На перехресті біля репродуктора — натовп. Тут ще надіються: може, пригасне? Може, це який-небудь місцевий прикордонний конфлікт? Люди ждуть новин, гнітять невідомість, а радіо тим часом гримить музикою, передає бойові марші.

Найлюдніше в парку біля пам'ятника Тарасові. Гомін, тривожно збуджені голоси, всі ждуть чогось, не розходяться... Нахмурений бронзовий Кобзар, схилившись над людьми, мовчки думає своєю думою.

В натовпі Степура загледів Мар'яну й Лагутіна. Вони стояли обнявшись, чого раніше не дозволили б собі на людях, він блідий, зосереджений і ніби байдужий до неї, а вона тулиться до нього плечем, наче говорить: ти мій, мій, все це тебе не стосується, нікому тебе не віддам.

Степура не може втямки собі взяти, як він, оцей Лагутін, тонковидий білявий його суперник, може бути зараз байдужим до неї, не чути, як лине вона до нього вся. О, якби до Степури вона отак линула, любов його давня, безнадійна! Скільки мріяв про неї ночами, скільки віршів для неї писав, а вона була й лишається з усіма ласками, жагою, рум'янками калиновими — для іншого, котрий уже звук і ніби й не дорожить цим!

Угорі між деревами блищить на сонці лита з бронзи, могутня постать поета, а нижче, круг п'єдесталу, — бронзова покритка з дитиною на руках, і повстанець з косою, і той, що кайдани рве, і той, що лежить поранений біля надломленого знамена, і всі ви, що зараз дивитесь на них, чи не ваша це судьба, вчорашня й завтрашня, темніе суворого бронзою, зведена між дерев?

Задивившись на пам'ятник, Степура незчувся, як загубив у натовпі Мар'яну та Лагутіна, і, озирнувшись, побачив поблизу якусь незнайому жінку з дитиною на руках; обличчя жінки заплакане, а в очах, широко відкритих, — волання підтримки, допитливість: невже це правда? Невже цього нічим не відвернути? Вона дивилась на Степуру так, мовби він міг ще спростувати цю страшну невблаганну звістку, яка, видно, руйнувала все її родинне щастя...

— Ти йдеш? — почув Степура за собою Богданів голос. — Бо ми з Танею йдемо...

— Я з вами.

Вибравшись з натовпу, вони рушили вгору по Сумській, у напрямі до свого студентського містечка. Духнович теж поплентався з ними, хоч мешкає він у місті, з батьками. Мовчки перейшли на Басейну, завернули в знайомий магазин, де раніше брали хліб, але зараз магазин зустрів їх порожнечкою: полиці голі, аж гудуть. Розмели. Біля іншого магазину галас, тиснява, люди за чимось товпляться, виявляється, розхапують усе, що є, — мило, сірники, сіль...

— Показались вони, чи що? — знизав плечима Духнович. — Для чого вам, громадянко, стільки солі? — заче-

пив він жінку, що з пакунками в обох руках саме бігла назустріч. .

— Для чого? — ця з вигляду досить інтелігентна городянка враз перетворилась у справжнісіньку бабу-ягу. — Ти сам не здатен дотямити, чистоплюю? — крикнула, люто ошкірившись на Духновича. — Може, ця сіль, цей брусок мила дітей моїх десь там у лиху годину від голодної смерті врятують!

І промчала, креснувши по студентах таким поглядом, що від нього Тані стало аж не по собі, бо і в словах цієї жінки, і в цих її з бою вихоплених пакунках уже відчувалася страшна якась далека правда — подих голодних харківських зим, вчувалось ще тільки серцем угадане горе тих багатостраждальних матерів, знедолених солдаток, що, впряжені в санчата, крізь хуги-завірюхи везтимуть міняти оті мило й сірники по окупованій землі і замерзатимуть з дітьми, заметені снігом при шляхах. Цього ще не було, можливості чогось такого Таня ще і в думках не припускала, і все ж слова незнайомої жінки, яка, видно, немало в своєму житті зазнала, глибоко вразили дівчину, лягли на душу важким передчуттям.

На розі біля магазину господарчих товарів — знов натовп, шарварок, буча. З середини приміщення, грубо розштовхуючи людей, силою пробивався, мало не по жіночих головах ішов якийсь гевал, розчервонілий, піт з нього градом, а сам увесь обвішаний шкребками, каструлями, вірьовками різної товщини, навіть круг шиї в нього бовталось хомутом обкинута кільце каната.

Богдан дивився на його вірьовки з гнівним презирством.

— Вішатись зібрався?

Гевал, що був, видно, з поріддя звиклих до різних сучіток спекулянтів, глипнув на студента зневажливо:

— Швидше сам когось повішу!

І, перевівши дух, він став ще енергійніше розпихати жінок, а якусь стареньку зачепив своїми шкребками за хустку і, не озираючись, стягував їй хустку з голови.

— Сатано, куди тягнеш? Пусти! Відпусти! Хустку порвеш!— волала жінка, а він, не звертаючи уваги на її крик, робив своє, продирався далі.

— Та стій же! Стій! — перепинив його Богдан і, шарпнувшись уперед, міцно вхопив гевала рукою за його снасті. — Чи не міг би ти бути чемнішим, нахабо?

— Від нахаби чую!

Зціпивши зуби, Богдан потяг його на себе і, витягши на просторіше, стрясонув шкребаря за груди:

— Ти вже воюєш? З жінками?

— Відчепись.

Богдан з огидою відтиснув його вбік і так піддав ногою ззаду, що він з усіма своїми шкребками та мотуззям відлетів на брук сторчака.

— Оце стрибок, — зауважив Духнович. — Можна сміливо зарахувати за норму ГПО!

Гевал оглянувся, поправив на собі амуніцію. Богдан ждав, що він вернеться, полізе в бійку, але той тільки погрозив:

— Я тебе запам'ятаю, циганська мордо...

І, побрязкуючи своїми шкребками та каструлями, посунув на протилежний бік вулиці.

— Спасибі, хоч студент заступився, — з вдячністю глянули на Богдана жінки. — Бо де ще та війна, а тут уже свої по головах ходять...

Таня знову взяла Богдана під руку, і вони разом зі Степурою та Духновичем пішли далі. Місто вже не схоже було на вчорашнє. Ішли і ніби не впізнавали знайомих кварталів, вулиць, будинків. У вікнах квартир чийсь руки зсередини обклеюють шибки смужками паперу навхрест, усюди вони біліють як цифри «ХХ» — двадцятий вік... А в подвір'ях мешканці будинків беруться рити щілини, схованки від бомб — такий наказ штабу ППХО.

Біля студентського гуртожитку Гіганта побачили маленького червоноармійця: з квачем у руці, він саме наклеював на стіні будинку свіжовіддруковане, набране чорним великим шрифтом оголошення.

Підійшли, стали читати. Наказ про мобілізацію. Слово до людей, яких війна першими кличе під кулі. Роки, роки, роки...

— Всі брати мої підпадають, — глухо промовив Степура. — І батько теж.

— А мій уже там, — сказав Духнович, батько якого був військовий лікар. — Певне, тепер і матір закличуть, вона медичка ж, буде потрібна. Один оце я тільки — ні в тин ні в ворота...

— Гадаєш, нас чаша ця обмине? — спитав Богдан, і в голосі його Тані почувалася злість. — Чи ми вибраквані?

Духнович розгублено закліпав очима.

— А відстрочки? — Його худе, ластувате, з рудими бровами обличчя виказувало тривогу і подив. — У нас же відстрочка до закінчення університету!

— Свята наївність, які тепер відстрочки, — нахмурився Богдан і перевів погляд на Таню. — Де ж нам пообідати?

— На фабрику-кухню, — запропонував Степура. Обідати вони пішли втрьох, без Духновича, який, ледь кивнувши їм на прощання, понуро почвалав до трамвайної зупинки, більше звичайного зсутулений, перекосоплечений під вагою свого, як завжди, напханого книжками портфеля.

3

В темряву занурилось місто.

Здається, ніколи не було так темно, як в оці перші тривожні ночі світломаскувань. Осліпло темне громаддя будинків, таємничістю наповнились парки, сквери. Чорне небо нависло над містом, дивуючи своєю незвичною зорянністю городян, з яких мало хто спить у цю ніч.

На дахах будинків — пости. Пости й на землі. На кожну смужку світла у вікні — свисток міліцейський.

З глибини вулиць трамваї повзуть із синіми фарами в лобі. І люди підсинені пробігають. Моторошним стає обличчя людини, що потрапляє в смугу цього мертвотно-синього, при землі повзучого світла. Майне перехожий; прогуркоче трамвай; з диким вереском промчить кудись колона криваво-червоних пожежних машин.

Не листоноші — розсильні військкоматів з жмутками повісток у руках шугають цієї пізньої години від будинку до будинку, від під'їзду до під'їзду. В найглухіших завулках лунають чіткі їхні кроки, чути, як один, зупинившись перед будинком, голосно питає двірника:

— Який номер?

А через вулицю інший розсильний допитується так само вимогливо, нетерпляче:

— Номер, номер який?

В усіх районах міста в тисячі квартир стукає війна, вручає повістки.

Тільки до студентських гуртожитків розсильні не звертають. Студенти поки що можуть спати спокійно — у них броня до закінчення університету. Одначе й студентам цієї ночі не спиться.

В комендантській істориків біля телефону позмінно чергують озброєні старшокурсники, при вході до гуртожитку маячить вартовий з протигазом, з гвинтівкою. Не учбова дрібнокаліберка — справжня бойова гвинтівка в цю ніч у студента на плечі. Комендантська відтепер іменується штабом — вікна в ній щільно замасковані студентськими ковдрами. Старшим тут Спартак Павлушенко, член факультетського комсомольського бюро, відповідальний за тсоавіахімівську роботу. Під час фінської він потрапив був у лижний батальйон, і хоч до фронту так їх тоді й не довели, проте на факультет він повернувся мовби фронтовиком, і відтоді його бачили по всіх президіях, де він сидів з виглядом втомленого боями ветерана. Відтоді ж на правах людини майже військової Спартак носить командирську гімнастерку і портупею та пояс з мідною пряжкою, що поблискує на ньому й зараз. Щоправда, для повноти враження Павлушкові трохи не вистачає зросту, — зростом він чи не найменший на факультеті, зате солідності хоч одбавляй, вона в нього в усьому: в ході, в повороті голови, в мерзлякувато піднятих плечах, у ліктях, відстовбурчених на якийсь особливий начальницький манір.

Коли в комендантській задзеленчить телефон, Спартак прожогом кидається до нього:

— Історики! Штаб МППО слухає!

І, припавши вухом до трубки, слухає з таким виглядом, ніби з ним оце розмовляє щонайменше нарком. Повне рожевошоке обличчя Спартакове під час розмови напружено зосереджене, сірі застигли очі сповнені рішучості й готовності виконати наказ.

Безперечно, комусь там приємно чути, як Павлушенко тут чітко карбує в апарат:

— Беру до уваги. Буде зроблено. Вас зрозумів.

Коли випадає можливість, він виходить з комендантської і, лунко клацаючи підборами чобіт по вестибюлю, йде перевірити пост, виставлений біля входу до корпусу. На посту зараз — Слава Лагутін, надійний комсомолец, якому Спартак не має підстав не довіряти, але його драгте, що біля Лагутіна весь час крутиться Мар'яна Кра-

вещь, ця цорнява їхня красуня, що не могла нічого кращого придумати, як прибігти з дівочого гуртожитку в такий час і в таке місце на побачення...

— Я тобі вже казав, — дразливим тоном звертається до дівчини Спартак. — Пост — не місце для побачень.

— Іду зараз, іду, — каже Мар'яна, відступаючи крок назад і вдаючи, що цієї ж миті збирається зникнути.

— Це я вже чув, а піду — ти знов тут.

— Ну що тобі станеться, коли я трохи тут постою?

— Не мені. Але існує порядок. І взагалі — що за розмови? Сказав іди — так іди, якщо не хочеш неприємностей собі і йому.

Спартак при цьому кивнув на Лагутіна, до якого вже знов тулилася Мар'яна.

— Чого ти їй нічого не скажеш? — прискіпався й до Лагутіна Спартак. — Ти ж знаєш порядок?

— Справді, іди вже, Мар'яно, — сказав Лагутін до дівчини і знехотя відсторонив її. — До завтра.

Перед тим як піти, Мар'яна ще раз наблизилась до Славіка, майнула обличчям біля його обличчя — чи поцілувала, чи щось шепнула йому, а відходячи, так спогорда війнула перед Павлушенком заплетеною косою, що нею аж цьвохнуло йому по плечу.

Деякий час він мовчки дивився Мар'яні вслід. Пересвідчившись, що дівчина зникла в темряві, обернувся до Лагутіна.

— Ти ж дивись тут. Прислухайся. Приглядайся.

— Весь увага. Сама пильність. — В голосі Лагутіна забриніли смішліві нотки.

Спартак наблизився до нього впритул, знизив голос до шепоту:

— Є такі дані, що диверсантів нам закидають. Навіть у міліцейську форму переодягнених. Ясно?

— Ясно. — Лагутін перестав посміхатись.

— Особливо туди он дивися. — Спартак насторожливо кивнув у бік цвинтаря, так, ніби звіти, з його темної гушавини, вже й справді виповзали, підкрадалися до гуртожитку диверсанти.

Зоставшись один, Славик не міг уже очей відвести від тієї темряви, від хащів цвинтарної зелені за парканом, де вони ще вчора з Мар'яною загоряли, разом готуючись до екзаменів.

Той цвинтар, його густі, задичавлені хаші — улюблене місце студентів. Цілу весну студентські парочки там загоряють, зубрять по кушах конспекти та цілуються або цілими компаніями фотографуються під крилатими ангелами, надто ж біля могил своїх славетних предків. На цій передмісті поховано багато професорів та ректорів університету, серед них байкар Гулак-Артемівський, і академік Багалій, і художник Васильківський, якого так любить Лагутін... Минулої весни на кладовищенській волі поміж студентами снували всюди ще й лазаретні халати, бо неподалік був лазарет і тут цілими днями вигрівались серед надмогильних плит поранені та обморожені бійці, одужуючи після фінського фронту. Серед шпитального люду студенти здобули собі чимало приятелів, один із командирів спробував навіть відбити в Лагутіна його Мар'яну, але, незважаючи на це, вони з ним розсталися друзями.

І ось тепер у напрямі цього кладовища, що було таким зручним місцем студентських побачень, уже ти мусиш дивитися з зіркістю вартового, уже мусиш прислухатись до найменшого шелесту в його бузкових хашах, а коли звідти з'явиться раптом, гупнувши через паркан, чиясь підозріла постать, маєш зупинити її суворим окликом:

— Хто йде?

Виявиться, що це йде Дробаха Павло, гультьят і заброда, хлопець із Донбасу, з тих, що не бояться ні чорта, ні декана, — колись із таких виходили волоцюги, дуелянти веселі. Цілими ночами пропадав Дробаха за тією цвинтарною огорожею, там, серед бузкових заростей та жаливи, буйно процвітала його невибаглива любов. І війна, здається, нічого не змінила. Звично подолавши паркан, підійшов до Лагутіна, веселий, закудланий, попросив закурити.

— Тут не курять, — сказав Лагутін. — No smoking. — І додав: — Мало не бахнув я по тобі.

— Навряд чи поцілив би. А якби й поцілив, то навряд чи пробив би: шкура на мені — будь здоров.

— Та знаємо... Все бурлакуєш? На побаченні був?

— А де ще бідному студентові бути? Блукав. Промішляв. Пив радощі світу, як сказав би поет. Нахильці, з повного ковша!

— Радощі світу — це добре, та тільки чи тепер...

- А що?
- На цей світ зазіхають зараз...
- Чорта пухлого!
- Що — чорта пухлого?
- Руки їм поодбиваємо, не тужи!

І він пішов у вестибюль, насвистуючи.

Незабаром з темряви з'явилась перед Лагутіним ще одна постать, висока, струнка, розгониста, — Богдан Колозовський. Мабуть, Таню проводив до її дівочого гуртожитку на Толкачівку. Богдан підійшов до Лагутіна, ніяково посміхаючись, видно, було йому трохи незручно, що в такий час, коли інші стоять уже на постах, роблять діло, він іде собі з побачення, обцілований дівчиною, вільний від усього. Лагутін з делікатності не став питати, звідки він іде, — що тут питати, коли й так ясно, — і за це Богдан у душі був йому вдячний.

Зупинившись біля Лагутіна, запитав:

- Тобі, мабуть, пора змінитись? Хочеш, я стану?
- Треба Спартака спитати.
- А нащо?
- Без цього не можна. Там списки.
- Ну, то ходім до нього.

В комендантській Спартак саме розмовляв з кимось по телефону. «Єсть! Єсть!» — рішуче промовляв він раз за разом, а цілий гурт хлопців, серед них і Дробаха, розсівшись на столах та на підвіконні, мовчки дивились на Спартака — хто похмуро, хто з веселою цікавістю спостерігаючи його в новій і такій, видно, приємній для нього ролі.

Коли Павлушенко кінчив розмову, Лагутін жартома доповів, указуючи на Богдана:

— Привів ось «затриманого». Чи можу йому передати пост?

Спартак спідлоба глянув на Колосовського, потім на Лагутіна, і кругла голова його в світлих, хвилястих кучерях нахилилась над якимось списком, що лежав перед ним на столі.

— Дозволь мені змінити Лагутіна, — після тягучої паузи звернувся Колосовський до Спартака.

— Лагутіна зміняє Ситник, — холодним тоном сказав Павлушенко і гукнув у куток, де з'юромидилися хлопці: — Ситник, заступай на пост.

69487

200703.5.11.5.200703.11.5

Першокурсник Ситник, моторний, їжачком стрижений хлопчина, з надмірною серйозністю прийнявши від Лагугіна гвинтівку, шурхнув з нею у двері — на пост, а Колосовський при мовчанні присутніх підступив ближче до Спартакових списків:

— Коли ж там моя черга?

Спартак, по-начальницькому хмуричись і не знаючи, як це не пасує до його повних, по-дитячому рожевих щічок, довго шукає Богдана в списку і нарешті заявляє:

— Тебе нема.

— Як нема?

— А так, що нема.

— Хто складав список?

— Відомо хто. Бюро. Я.

Колосовський міцно прикусив губу. Помовчав під уважними поглядами товаришів.

— Чому ж мене до списку не вніс?

Скрипнув стілець.

Кругла Спартакова голова вже знову схилилась, розсіпалась кучерями над тим важливим папером.

— А ми не вносимо всіх підряд. Тут відібрано кого слід.

Ця репліка викликала обурення хлопців.

— А його, по-твоєму, не слід?

— Відмінник навчання!. Ворошиловський стрілець! — полетіло звідусіль. — Чого тобі ще треба?

— Допиши! — зіскочив з підвіконня Дробаха. — Скажи, що пропустив випадково! По темності своїй!

Але Спартак одразу його присадив:

— Ти он краще помаду зітри на щоці! Кому війна, а кому мати родна!..

Тернувши кулаком по щоці, Дробаха, однак, не вгамувався:

— Стріляєш гірше за нього, а душу вимотуєш... Подумай, кому ти не довіряєш? Це ж друг наш! І йому ти не даєш права годину відстояти на твоєму безглуздому посту?

Це, видно, дошкулило Спартаку. Він підвівся за столом — натоптуватий, туго затягнутий ременем з бляхою товстунець.

— Бачу, що з тобою теж поспішили, якщо ти називаєш наш пост безглуздом, — надуто блимнув він на Дробаху, і в голосі його з'явилися погрозливі нотки. — Відо-

мо тобі, що таке пост? Відомо, що оголошено воєнне становище?

Дробаху це, однак, не спантеличило. Він підступив ближче до столу.

— Ну й що?

— А те, що нам потрібна зараз потроєна пильність!

— До кого?

— До всіх! До тебе! До мене! До всіх!

Лагутін, наблизившись ззаду до Спартака, спокійно поклав руку йому на плече:

— Ти нам тут промов не виголошуй, товаришу Цицерон, поясни по суті: чому в списку нема Колосовського? Хто дав тобі право відсторонити Богдана, кинути тій недовір'я — та ще в такий час — на нашого товариша, чесного, надійного?..

— Ти мене не вчи. — Спартак сердито струснув із себе Славикову руку. — І ви тут оце не мітингуйте. Демократія кінчилась! Кого включати, кого ні — дозвольте мені знати!

Він знову сів за столом, насупившись ще більше, ніж досі.

— І все ж ти нічого не пояснив, — не відступав від столу Дробаха.

— А ти питай у нього пояснень! — не дивлячись на Богдана, буркнув Спартак. — Спитай, де його батько!

Богдан відчув, як жарка кров вогнем заливає йому обличчя. Батько! Нічим іншим не можна було болючіше вразити його зараз, як саме нагадуванням про батька. Ти син репресованого! Син людини, яку названо ворогом народу, вихоплено, викреслено з цього життя, відправлено рубати тайгу. На курсі знають про це декотрі з хлопців, навіть затайливо співчують тобі, і все ж зараз ти перед ними справді ніби в чомусь винуватий. Наче втаїв. Наче приховав. Не було вже слів для заперечень Спартакові, не залишалось Колосовському нічого іншого, як мовчки сприйняти удар. Обернувся й вийшов із штабної кімнати, уникаючи поглядів товаришів.

Піднімаючись у темряві сходами на другий поверх, чув, як палає обличчя, як стукає в скроні кров.

Ніби якийсь незаконний, ступнув Богдан до себе в кімнату, не роздягаючись, упав на постіль, зарився головою в подушку. Недобре, мстиве почуття душило його, палив біль щойно завданої образи.

Цей Спартак, цей ультрапильний факультетський діяч, мабуть, і в гадці не має, якої глибокої, кровоточивої рани в серці Богдановім торкнувся. Знов недовір'я — недовір'я, так грубо, так одверто виказане йому. Похваляється, що сам так вирішив, — а може, й не сам, може, хто старший йому це підказав? Адже ж після того, як Богдан зостався без батька, знайшлися були люди, що вимагали, навіть по-доброму радили Богданові, щоб він зрікся батька, не псував собі шлях у житті...

В кутку на своєму скрипучому ліжку заворушився Степура. Виявляється, він ще не спить. Зітхнув, обізвався до Богдана:

— Вечерятимеш? Там хліб, повидло в тумбочці.

Богдан не обізвався.

— Лежу оце й думаю, — загомонів згодом Степура, — що братам уже, мабуть, повістки вручають, уже сліз та голосіння в кожного повна хата...

Глухуватим, басовитим голосом він став говорити про те, що Богдан уже чув від нього не раз, — про старших братів своїх Степур, один із яких тракторист, другий — комбайнер, третій — конюх, усі з жінками, з купами дітей! Ще говорить щось про батька, що теж під мобілізацію попадає, і про свою відстрочку, яка дає йому пільги, дає чомусь переваги над братами...

— І за що? За які заслуги перед народом?

Богдан майже не чує його. Закусивши зубами подушку, він ніяк не погамує образи, перевертаючись, стискає кулаки від болю, що палить і палить його. В цей грізний, напружений час, коли країна в небезпеці, йому не довірено зброю, його відкинуто геть! Тут, біля гуртожитку, не довіряють, що ж думати про фронт!

Жарко, задушливо в кімнаті, дарма що вікно відчинене. Схопився з ліжка, розпалений, підійшов до вікна. Одразу за дорогою темніє в простір кладовище, ніби й кінця йому нема, ніби до самого небосхилу воно й воно. Далеко над районом заводів змигнув прожектор. Змигнув, упав, погас, і стало ще темніше. Згадалося небо Запоріжжя в загравах печей металургійного велетня. Звідти, з Запоріжжя, був забраний батько — перед арештом він працював у міськвійськкоматі. Згадалась та ніч. Уся сім'я не спала, хоч було пізно, все прислухались до кроків на східцях — багато сімей в ті ночі не спало, отак прислухаючись. Коли ті

зайшли, батько зустрів їх, одягнутий по формі, він подивився на ордер, який пред'явили йому, і нічого не сказав. Потім поцілував Богдана в голову, поцілував брата, матір... Сльози викотились йому з очей, і він відвернувся в куток, коли стали забирати з стіни зброю, почесну зброю, якою його було нагороджено в роки громадянської війни. У шинелі, при шпорах вийшов із хати. В душі Богдан не визнає за батьком провини, він не зрікся його, коли від нього вимагали цього ще в школі, не зречеться він його й надалі, хоч яких би це йому не коштувало кривд і образ.

Водянисті, холодні очі Спартака побачив перед собою. «Так що ж, по-твоєму, якщо мій батько там, якщо йому судилося постраждати, то мені, його синові, доля народу, Батьківщина моя менш дорога?»

Грюкнули двері. Зайшов Штепа. Не світлячи світла, став шарудіти в тумбочці — його ліжко біля дверей.

— Ви ще не спите?

— Думки не дають, — озвався Степура.

— Тільки що ми бачили, як ракету хтось пустив, — поділився новиною Штепа.

— Де це ви бачили?

— Ми з Безуглим на даху чатували, дивимось, а десь там — як над Лісопарком — раптом по небу — джик! Хтось же є ото, що сигналізує, га?

Богданові здалося, що Штепині підозри в цю мить стосуються навіть і його, здається, він жде, що скаже на це Богдан. А може, й взагалі він вигадав про ракету — Штепа й на таке здатен. Може, по завданню Павлуценка вивідує настрої? «Чи це вже в мене манія переслідування?»

Темно за вікном, задушливо в кімнаті. Хоч би Таня була тут. Таня, вона одна знає про нього все, зна, як страждає від цих нескінченних підозр та ущемлень гордість його, гідність його людська, і вона ж, Таня, як ніхто, вміє полегшувати його тягар, вміє поділяти його біль у такі найтяжчі хвилини.

Мовби відчувши його настрої, встав із ліжка Степура, підійшов у самій майці, в трусах до вікна.

— Чого не лягаєш? — торкнув рукою Богдана.

— Та так...

— Щось трапилось? Щось із Танею знов?

— Ні, друже, ні...

Богдан не хотів при Штепі признаватися Степури у своїх незлагодах та гризотах. Чути було, як Штепа шкряботить біля своєї тумбочки, вечеряє в темряві хлібом та ковбасою, що так смачно хрумтить у нього на зубах.

— Завтра наші хлопці збираються йти відстрочки здавати, — мовив Степура напівголосно.

Але Штепа відгукнувся зразу.

— Чого їм ті відстрочки муляють? Держава дала, значить, знала, нащо давала. А то спішать поперед батька в пекло.

— Ти можеш не спішити, — сердито кинув йому Степура.

— І не буду. А ти хіба підеш?

Степура відповів різко:

— Звісно, піду.

— А ти, Богдане?

— Я теж.

— Ну, як хочете, — знов хруснула ковбаса. — Що ж до мене, то я собі так міркую: раз у мене відстрочка, я потрібніший тут, а не там.

Навечерявшись, Штепа роздягнувся, ліг і швидко захропив.

Степура та Колосовський ще довго стояли біля вікна. В кількох словах Богдан розповів Степури про те, що тільки-но сталося в комендантській.

— Не журися, — заспокоїв його Степура. — Рано чи пізно все стане на своє місце. «Війна спише», — чув я сьогодні на вулиці. А я думаю, що нічого вона не спише. Навпаки, залізом та кров'ю напише правду про кожного з нас.

Степурині роздуми ніби трохи остудили Богдана. Але навіть коли й полягали, то ще довго не могли заснути, розбентежені, розбунтовані пережитим за день.

Короткі літні ночі, раніш вони повнилися шепотами закоханих, місячними чарами пливли над Україною, а зараз...

4

Сонце? Так, воно ще було.

Піднялось і освітило Журавлівку, заводи, і майдан Держинського, і грандіозну залізобетонну споруду Держпрому — цей перший український хмарочос.

Біля Держпрому вже зрання людно. Можна подумати, що тут збірний пункт якогось райвійськкомату. Але тут не військкомат. Тут Держинський райком партії. В кабінетах райкому безперервно засідають комісії, разом з представниками військкоматів розглядають заяви добровольців.

Сьогодні райком проходять студенти. Зранку було повідомлено, що в цей день проходилимуть лише гуманітарні факультети, але й ті, чиї справи розглядатимуть завтра, теж не розходяться, вирують натовпами на майдані, юрмляться біля під'їздів, у коридорах. Ждуть. Для чогось же вони кидали дерев'яні гранати, для чогось ходили в університеті з дрібнокаліберками на стрільбище!

Винищувальні батальйони, про які досі ніхто не чув, диверсійні групи, що будуть закинуті до ворога в тил, маршові роти, що незабаром покинуть це місто, — всі вони починають своє життя звідси.

Від цигаркового диму не продохнути в тісному коридорі, де збилися історики, філологи, географи. Кожен почуває себе так, як перед здачею важкого, найтруднішого екзамену. І, як під час екзамену, нерви студентські напружені до краю, вся увага на двері, за якими засідає комісія, всі погляди на того, хто виходить звідти. Коли вийде, обтовплять його, зазирають у вічі, і по блиску очей розгадують, що все гаразд, і жартівливим хором вітають:

— Годен!

І вже ті, що пройшли комісію, приймають його до себе, бо вже він їхній брат, друг по життю, а може, й по смерті. А буває, що вийде — і очі невловимі. До нього:

— Ну як?

А він пробує щось пояснювати. Що й тут, у тилу, комусь треба. І хвороби. І те, се. Він шукає в них співчуття, але йому ніхто не співчуває. Від нього відсахнутья мовчки. І він піде, і його вже для них нема.

— Наступний!

Той, хто готується зайти, тримає наготові комсомольський квиток і в ньому — свою відстрочку, свою студентську броню. Казенна довідка, звичайнісінький собі папірець, а якої він набув сили сьогодні, як багато він важить у долі кожного з них, хто прийшов сюди! Збережеш цей папірець при собі — і зостанешся поза вогнем, продовжуватимеш навчання, а покладеш його отут на сто-

лі у райкомі — і вже ти не студент, а маршовик, піхотинець або сапер, і вже дорога тобі туди, де чорним ураганом бушує війна, де становище гірше від Хасану і Халхин-Голу, де такі, як ти, зараз підривають себе на останніх гранатах у прикордонних бетонованих бункерах.

Першими комісію пройшли парторг факультету Дядченко, профорг Безуглий, члени комсомольського бюро, втім числі й Спартак Павлущенко, що якимось чином уже здобув собі тут право розпорядника, право позачергово входити й виходити з кабінету. Щоразу він з'являвся перед товаришами все з більш заклопотаним виглядом, серйозний, мовби аж пригнічений тягарем своїх нелегких обов'язків. Користуючись своїм правом, він спробував був провести без черги на комісію котрогось з педінституту, сказавши, що це персональний стипендіат, але в коридорі піднявся на диво дружний галас, що всі, мовляв, тут однакові, другосортних нема — отже, давай рівність! Павлушенка присоромили, а того таки не пустили, ішли одним потоком — стипендіати й нестипендіати, відмінники й трієчники, хлопці з блискучими біографіями й не вельми блискучими.

В один із своїх виходів Спартак, заглядевши серед тих, що ждали в коридорі, худорбасту, сутулувату постать Духновича, був щиро цим здивований:

— І ти тут?

— А що ж, як я: в Бога теля з'їв?

— Ну, теля не теля. Але від тебе, з твоїми настроями... правду скажу, не сподівався.

— Які настрої? — закліпав своїми безвіями очима Духнович.

— А в фінську ж ти відмовився йти? Пам'ятаєш, що ти сказав, як у лижний батальйон набирали?

— Я вже забув.

— А ми не забуваєм.

— Фінська — то інша річ, — сказав Духнович і відбувся хмурым жартом: — Там холодно, а я мерзлякуватий.

— По-твоєму, тут буде тепло?

— Скоріше навіть жарко... Та як уже не буде.

Проходячи мимо Колосовського, який помітно нервувавсь у чеканні свого виклику, Павлущенко щоразу надто відводив погляд убік, мовби даючи цим зрозуміти, що він не згоден з його присутністю, що краще Богда-

нові б не стояти тут серед добровольців біля цих заповітних дверей.

Колосовському випало зайти до кабінету одним з останніх. Йому здалося, що комісія зустріла його так, ніби тут щойно була мова про нього. Насторожені. Офіційні.

Повногруда, середніх літ жінка, з яскравими, соковитими губами, з мушкою на щоці і тугим, акуратним кільцем ще не посивілих кіс на голові, сидючи за столом, тримала в руці Богданову заяву, але вже дивилася не на неї, а на Богдана, уже він був предметом її вивчення. Мовчки дивилася на нього, і, як йому здалося, в примружених, холодних очах її загаїлася неприязнь, підозра.

Крижаним голосом запитала:

— Колосовський Богдан Дмитрович?

Він кивнув чомусь аж сердито: так точно, мовляв.

— Ви, отже, виявили бажання йти добровольцем у Червону Армію?

— Виявив.

— В окопи? Під кулі? Під танки? Туди, де — зовсім не виключено — чекає вас смерть? Ви на все це зважили?

— Так, зважив.

— Ми віддаємо належне вашому патріотичному намірові. Але якщо ви при цьому погарячкували, піддалися загальному настроєві, виявили просто юнацьку поспішливість, то ще не пізно забрати заяву назад: ось вона.

Жінка поклала Богданову заяву на самий край стола.

— Ні, я не забираю.

— Подумайте. Добре подумайте.

— Про це я подумав раніше.

Праворуч від жінки сидить по-армійському випростаний бритоголовий мужчина в цивільному, за ним — смаглявий військовий з сивиною на скронях, з мішками втоми під очима. В петлицях — шпали: комісар. Обидва вони — і бритоголовий, і комісар, не втручаючись у розмову, уважно слухали відповіді Колосовського. Коли він відмовився забрати заяву, жінка з мушкою, мовби підцьвохнута його впертістю, накинулася на нього з новими запитаннями:

— Де батько?

— В анкеті сказано.

— Він репресований?

— Так.

— Ворог народу?

Колосовський, зціпивши зуби, промовчав.

— За нашими даними, вас ще в школі виключили з комсомолу? Це правда?

— Правда.

— За що?

— Все за те ж.

— За що «за те ж»?

— За батька. За те, що відмовився зректися його.

— А чому відмовились? Адже він ворог народу?

— Він не ворог. Він — червоний командир. Мав орден Червоного Прапора за Перекоп. Був нагороджений почесною революційною зброєю.

— То ви вважаєте, що він постраждав невинно?

— Вважаю.

— Ви не вірите в наше правосуддя?

Богдан мовчав.

Жінка переглянулася з членами комісії, з Павлушенком, що сидів осторонь за телефоном, і холодно кивнула Богданові:

— Ви вільні.

Він не зрушив з місця:

— Як це розуміти — вільний?

— Ідіть. Продовжуйте навчання.

Білою, повною рукою вона відклала його заяву вбік, окремо від інших, що горою лежали перед нею на столі. Іди. Продовжуй навчання. Нам ти не підходиш. Значить, це крах. Для неї він не син червоного командира, батькова революційна зброя для неї не має ніякого значення. В її сприйманні твій батько ворог і ти теж майже ворог, в кожному разі — людина сумнівна, непевна.

Рушив до дверей, намагаючись іти рівно, хоч ноги стали важкі і тягар гнітив такий, мовби тисли на його плечі всі оці, що були над ним, двадцять поверхів Держпрому.

Вже доходив до дверей, як за спиною неждано пролунав суворий голос:

— Хвилинку, молодий чоловіче.

Богдан обернувся: це військовий звертався до нього. Заява Богдана і анкета вже були в його руках.

— Колосовський, підійдіть сюди!

Богдан знов підійшов до столу.

— Дайте вашу відстрочку.

Богдан подав.

Військовий, розправивши папірець, поклав його перед собою, прочитав пильно. Після цього мовчки взяв гранчастий олівець і — раз! Товста червона смуга лягла навскіс через увесь бланк відстрочки, потім ще раз навскіс: хрестом.

Колосовський відчув, як гарячі спазми перехоплюють йому горло. Ця несподівана підтримка незнайомої людини, довіра комісара, аж ніби незрозуміла готовність його поручитися за тебе, за все майбутнє твоє життя так вразили Колосовського, що він відчув, як нерви йому здають, і тільки крайнім зусиллям волі стримав себе, щоб комісія не помітила, чим зараз вирує його душа. Бритоголовий в цивільному теж, видно, був з комісаром заодно, бо вже привітно посміхнувся до Колосовського своїми безбарвними, як папір, губами. Здалося навіть, що й ця жінка, яка тільки-но допитувала його крижаним своїм голосом, тепер якимось подобрішала, білкуваті красиві очі її ожили, заблищали, і цим новим поглядом вона мовби хотіла сказати: то я тільки вивіряла тебе, твою стійкість, хотіла дізнатися, наскільки тверде твоє вирішення й бажання...

Отже, ти теж годен!

Вони потиснули йому руку.

Відстрочка його вже лежала на самій горі таких самих відстрочок, міцно, назавжди перекреслених навхрест товстим червоним олівцем.

Будуть окопи. Будуть атаки. Будуть ночі в пожежах і дні, коли ти по сто разів зазиратимеш смерті у вічі, але ніколи не розкаєшся в цьому, не розкаєшся, що в тяжкий для Вітчизни час студентська твоя відстрочка добровільно була покладена на цей райкомівський стіл.

5

Таня знала, куди й чого пішов цього ранку Богдан. Не міг він зробити інакше в ці дні, коли на призовних пунктах його ровесники вже перевдягалися у військове.

І добре, що він пішов. Мабуть, тільки одна Таня знала, яким загостреним було в нього те почуття, що повело його на відбіркову комісію. Якимось він розказував їй — із смішком, напівжартома — про те, як ще підлітком писав

був заяву, щоб пустили його в Іспанію воювати з франкістами. І ось твоя Іспанія, Богданчику, сьогодні настає!

Таня не переставала хвилюватися за нього. Чим це могло скінчитись? І хоч вона розуміла, що зараз, може, там вирішується доля їхнього кохання, може, райком — це кінець їхнім зустрічам і побаченням, що, може, це — страшно й подумати! — вічна, безповоротна розлука з ним, і після того назавжди розійдуться їхні дороги, і ніколи вже не буде їхнього солодкого, вимріяного щастя, все ж для неї було б тяжким горем, якби його там забракували, якби він з якихось причин не пройшов і не був у числі відібраних. Бо, знала, не могло для Богдана бути зараз тяжчого удару за цей. Добре знаючи його натуру, Таня просто не уявляла, як він житиме, коли при відборі добровольців не скажуть і йому оте вирішальне: «годен».

Трагічна історія з батьком — це найболючіша рана його життя. Як часто Тані хотілося йому допомогти, розрадити, розігнати оту глибоку тугу, що майже завжди стоїть в його темних іскристо-карих очах! Смуток, глибока, не зникаюча в очах туга, навіть коли він сміявся, найбільше і вразили її при першій зустрічі з ним у головному корпусі університету на вулиці Вільної академії. Випадково тоді вони опинилися поруч, коли, товплячись перед списками зарахованих на істфак, розшукували себе там серед надрукованих за алфавітом обранців долі, а потім, розшукавши, на radoщах, теж ніби зовсім випадково, побрели разом блукати по місту.

Майже три роки минуло від того далекого, світлого дня. Були між ними сварки, незгоди, болісні ревності, і знов було щастя примирення, почуття спрагле, солодке до сліз.

Богдана любили на факультеті. В поводженні з товаришами він був рівний і надійний, дівчата називали його сумлінням факультету. Коли обговорювали кандидатури на підвищену стипендію, його висунули одностайно. Для цього в нього були нібито всі підстави: відмінник, цікавиться науковою роботою, в університетських наукових записках торік була опублікована його перша робота про археологічні знахідки на будові Дніпрогесу, готував новий реферат про скіфські могили в степах, але ні скіфи, ні мамути дніпрогесівські не допомогли йому, і стипендію таки одержав інший.

Уже в ректораті, де це питання обговорювалося, з запальною промовою проти Богдана виступив усе той же Спартак Павлушенко, його підтримала ще одна особа — вічно насуплена, суха, як тараня, аспірантка, і виявилось, що Богдан такої честі не вартий, бо він... «пасив»!

— Не пасив, а пасинок, — в'їдливо зауважив тоді Мирон Духнович, коментуючи цю звістку.

Випадок зі стипендією Богдан переніс зовні спокійно, в колі товаришів навіть поіронізував з приводу своєї поразки, але в душі — від Тані це не могло приховатись — він пережив це тяжко, і не стільки пекла його та підвищена стипендія, скільки переконання в тому, що вчинено з ним несправедливо, що був у цьому вирішенні знов елемент дискримінації за батька, відтінок явної недовіри до сина репресованого.

Таня боялася, щоб не повторилося це й на комісії. Хай би не сталося там цього! Хай би там заглянули йому в саму душу й побачили його таким, яким він є, — готовим на подвиг, з його своєю Іспанією в серці! «Зрозумійте його, не покривдіть», — про це в думці благала Таня, поспішаючи з дівчатами через майдан до бетонно-скляних, залитих сонцем корпусів Держпрому.

З нею туди ж прямують її подруга Мар'яна (вона, звісно, до свого Славіка!), двоє дівчат з філологічного та ще Ольга-гречанка, темнолиця, ніби аж остаркувата дівчина, підстрижена коротко, якось недбало, волосся густе, чорне — чорний сніп, настромлений на голову... Другий рік мешкає Ольга з Танею в одній кімнаті, і, певне, тільки Таня знає, до кого їхня гречанка зараз іде...

— Гляньте, он наші! — вигукує Мар'яна.

Серед студентських натовпів біля райкому вони справді вже бачать компанію своїх: жердинястий Духнович золотіє рудою чуприною, поруч нього розмахує кулаками Дробаха, певне, саме розповідає якийсь анекдот, там же й Степура, Лагутін, четвертокурсники Мороз та Підмогильний — Богданові товариші по спортивній секції. Тільки Богдана нема. Де ж він? Виявляється, хлопці якраз і ждуть, доки вийде з комісії Колосовський.

— Довго його щось там тримають. Чи не відбирають просто в маршали? — пожартував Дробаха, хоча в жарті його Тані почулася гіркота.

— Це, мабуть, Павлущенко його там сповідає, — сказав Степура. — Той як уп'ється, то як кліщ.

Нарешті Богдан з'явився. По сліпучій усмішці, по тому, як розгонисто стрибнув із східців під'їзду вниз і тріпонував чубом, відкидаючи його назад, Таня догадалась: усе добре! Їй одразу відлягло від серця.

Збадьорений, якийсь оновлений, внутрішньо зміцнілий, Богдан підійшов до гурту. Хлопці зустріли його жартівливим хором:

— Годен!

А він, усміхаючись, сказав і до всіх, і до Тані зокрема:

— От і вирішилось.

Таня вже була біля нього, вона взяла його під руку вище ліктя й міцно, міцно потиснула. Було цим — для інших непомітним — потиском сказано йому все: яка рада вона за нього, і як ним гордиться, і що ждатиме його, хоч би й довго довелося ждати, бо іншого такого, як він, для неї на світі нема.

— Якби тільки з відправкою не поспішали, — зазирає Славиківі в вічі Мар'яна. — Щоб можна було спокійно зібратися... Що вам веліли взяти з собою?

— Увага! Задано питання! — вигукнув Дробаха сухим, скрипучим голосом, вдало копіюючи одного з викладачів військової кафедри. — Що треба брати в табори? Відповідаю: жінку, шафу, ліжко, диван, піаніно... Однак усе це треба брати для того, щоб потім покинути біля воріт табору, а до наметів узяти з собою лише зубну щітку та зубний порошок!

Всі сміялись. Таня, здається, була щасливішою за всіх, вона з ніжністю то обнімала, то погладжувала руку свого добровольця. Цього не могли вже не помічати інші.

— Та обійми його, Таню, як слід! З усім шалом юного серця! Не соромся! — під'юджував Дробаха.

А вона зовсім і не почувала сорому. Бути так нестямно закоханою — хіба це гріх? З своїм почуттям до Богдана Таня й раніш не ховалась, а зараз тим більше, коли навісає розлука і мовби дає їй право на все.

— Ви, дівчата, тепер можете спати спокійно, — усмінувся кремезний, плечистий Мороз, адресуючись більше до Гані Ключко, високої блондинки з філфаку, до якої давно був не байдужий і яка тільки сьогодні, здолавши

свою гордість, прийшла сюди зустріти його, як і інші дівчата своїх. — Боронитимемо вас, аки леви.

— Отакі гренадери, — бойовито сказав досить-таки миршавий з виду Підмогильний, — та ми як підемо, та ми як вдаримо — пір'я з них полетить!

— Хіба ж не нажене на них панічного жаху ось маестро Духнович, широко знаний фахівець з тактики і стратегії, — зауважив Лагутін, і дівчата заплодували, згадавши безконечні конфлікти Духновича з військовою кафедрою.

— Розкажи, Мироне, — обійняв Духновича за плечі Степура, — як тебе сьогодні баби схопили на вулиці.

— Та було, — підтвердив Духнович. — За парашутиста прийняли, за перевдягненого арійця... Дівчата, ну який з мене арієць? Рябий. Рудий. Чи, може, за це й накинулись? Рудих чомусь не люблять...

— Не паплюж себе так, — весело сказала Мар'яна. — Ти ж у нас гарний! Брови он які ніжні, мов пушок на курчаті! І всі ви сьогодні гарні, навіть Степура! — грайливо перевела вона очі на Степуру, який аж почервонів при цьому. — Тільки чого ж стоїмо? Ходімте! — сказала вона і підхопила одною рукою свого Славика, другою Степуру.

Просторий, залитий сонцем майдан широко, вільно стелиться перед ними.

Взявшись попід руки, впереміжку дівчата й хлопці, рушають вони серединою майдану, мов степом. Ідуть, як не раз ходили тут на демонстраціях і на прогулянках вечорами, цілою вервечкою, з сміхом та жартами. Як добре, коли відчуваєш, що зробив саме те, що слід було зробити, що можеш тепер відкрито глянути кожному зустрічному у вічі.

Сонце стоїть високо, сипле рясним промінням у відкриті, юні обличчя. Ясніє небо, те небо, в якому понад два десятиліття не вибухали снаряди, не свистіла шрапнель... І щоб оце небо та почорніло? А ти ж нащо?

Ідуть і твердо відбивають кроки по бруку парусинові студентські черевики, і дівчатам передається певність, що, доки є на світі оці їхні чубаті хлопці-волонтери, не ступить нога чужинця на цей майдан, широкий та світлий майдан їхньої юності.

На Басейній, біля зупинки, де Духнович застається чекати трамвая, гурт їхній зустрічає Адміністратора — так вони називають між собою Михайла Штепу, який, перебуваючи в контакті з театральними адміністраторами, розповсюджує у вільний час квитки по підприємствах, організовує культпоходи і має від цього якийсь там зиск.

Зараз він іде складати середні віки. Що б не сталося, а він матрикул в зуби, шпаргалки в кишені і чеше до професора: хоч на трійку, аби здати.

— Ну знову ж провалилися, — каже Таня.

— Звідки такі прогнози? — посміхається Штепа своїми вивернутими губами. — Чи ти просто так хочеш?

— Та й хочу.

Таня не терпить цього Штепи, дарма що в гуртожитку він мешкає з Богданом в одній кімнаті. Тихий, чистенький, прилизаний, а на тім'ї вже просвічує лисина. Галстучок завжди ідеальним вузликом, на устах ніколи не зникаюча посмішка, то просто верхня губа в нього так вивернута, що, здається, він до всіх і до всього завжди посміхається. Він і зараз осміхається до хлопців, хоч не розуміє ні їхнього настрою, ні їхніх хвилювань.

Штепа в райком з ними не пішов. Уранці, коли Таня забігла в хлопчачу кімнату, застала там Штепу одного. Стояв біля гардероба перед дзеркалом і старанно вив'язував, вимучував на горлі свою тоненьку оцю краватку. Запитала, де Богдан.

— Богдан відчув у собі Мініна або ж Пожарського, — не припиняючи свого заняття, відповів їй Штепа. — Поніс начальству здавати свою відстрочку, а разом з нею, може, й свою буйну голову.

— А ти?

— Я натура негероїчна, ти ж знаєш... Зостануся разом з вами кінчати університет, хай мені буде гірше.

Зустрівшись тепер з хлопцями, він не почуває перед ними найменшого сорому, хоч мав би почувати.

— Так, так, волонтери, — простодушно роздає він свої посмішки то одному, то другому. — І ти теж записався? — насмішкувато звертається він до Духновича.

— Грішний, батюшко: записався.

— О, хвалю, хвалю, отроче.

— А чого ж тебе там не було? — суворо запитує Штепу Ольга.

— Та я ж анкетою не підходжу, — знову заводить він своєї. — Переросток я, чи як це по-вашому?

— Скоріше недоросток, — грубо зауважує Мар'яна.

— Ну й оса! — примирливо осміхається Штепа і їй.

— Я щось не пригадую: чи ти був коли-небудь у комсомолі? — здивовано запитує Підмогильний.

— Ні, він народився одразу членом профспілки, — жартує Дробаха. — Його покликання — театральними квиточками промишляти...

— Дивлюсь я на тебе, Мішель, — підступає до Штепи Духнович, — і бачу: кепські твої діла. Хитрістю ти — Талейран, а от підняти середні віки... Хронологію хоч завчив?

— Це мій клопіт.

— Ну, то скажи, в якому році отой неписьменний бандит Пісарро завоював державу інків?

Штепа невиразно блудить очима.

— Що йому інки, — зауважив Лагутін, — його сфера — театральний світ. Кажуть, ти вийшов на велику сцену?

— Пробував.

— Та невже? На яких ролях? — удавано дивуються дівчата, хоч добре знають про недавній оперний дебют Штепи.

— Я не перебірливий, — каже Штепа, а Степура пояснює:

— Ото бачили в «Тихому Доні», де козаки з дерев'яними гвинтівками пробігають через сцену? Тож і він там біг у лампасах. Лампаси, бутафорна гвинтівка, оскаженілість на обличчі — роль хоч куди!

— Тепер ось і вам доведеться бігати, тільки вже не з дерев'яними, — каже Штепа, і вивернуті губи його все посміхаються. — Чи, може, вас забракували?

По обличчю Колосовського одразу майнула хмуристь.

— З чого ти береш?

— Та дивлюсь, що такі сонцеликі йдете... Чого, думаю, радіють?

— Тобі цього не второпати, Штепонько, — промовив Дробаха, і його вилицювате обличчя стало серйозним.

— Чому?

— А тому, — Дробаха злегка смикнув Штепу за кінець галстука, — що ти еси бевзь, альбо ж телепень...

Штепа зайшовся дрібним смішком, як від комплімента.

— Стульгус по-латині, — додав Духнович, рушаючи до трамвая, що саме наближавсь до зупинки.

Трамвай був переповнений людьми. Скочивши на приступку, Духнович уже з дверей помахав друзям рукою:

— Ауфвідерзейн!

Незнайоме слово одразу насторожило двірника, що стояв неподалік, грізний, нашорошений.

— То наш, наш, — заспокоїв двірника Дробаха.

— Тепер з такими жартами треба обережніше, — застеріг Штепа і продовжував стишеним голосом: — Справжня шпигуноманія по місту. В кожному вбачають диверсанта. Кажуть, на ринку баби кошиками навіть міліціонера побили, думали, німець перевдягнений... Він накликав на себе підозру, знаєте, чим? Своєю надмірною чемністю...

— Штепо, не поширюй пліток, — пристрожив Дробаха навмисно голосно, щоб налякати Штепу. — Іди вже, випробовуй долю.

— Та й піду. Дівчата, ви зі мною?

— Ми дорогу знаємо, — холодно кинула йому Таня.

Дівчатам теж на факультет, туди, куди й Штепі, — на Раднаркомівську. Але, щоб не йти разом з ним, вони демонстративно переходять на другий бік вулиці і йдуть окремо.

Хлопці ще перед цим вирішили, що на екзамен з історії не підуть — вільні тепер птахи.

— Трохи незручно, правда, перед дідом, — каже Богдан, маючи на увазі професора. — Та хай вибачає.

— Здамо вже після війни, — безтурботно кидає Дробаха.

— Чи не забудемо до того часу? — запитує ніби сам себе Лагутін.

— Ти гадаєш — ця веремія надовго? — дивується Мороз.

— А ти думаєш, на три дні? — задумливо каже Коловський.

— Наш час — це не час тридцятирічних воєн, — розмірковує Підмогильний. — Може, їх на кордоні й витовчуть.

— Не зотяглось би тільки до зими, — зауважує Степура. — Бачили, скільки з фінської везли обморожених?..

У вестибюлі гуртожитку, як і раніше, працює буфет. Біля прилавка з'юрмисько голодної братви, серед них цибатий Іван Химочка, життєлюб і мастак попоїсти, він саме жує щось, закликає й хлопців.

— Навались... Свіжі бутерброди!

— До обіду борюся з голодом, а після обіду — зі сном... Чи так, Химочко? — не минув його Дробаха. — Ану й нам дюжину кефіру!

Відчувши голод, хлопці набрали цілу гору бутербродів, батарею пляшок з кефіром — стипендію можна вже не економити, скоро перейдуть на казенний харч.

Не встигли вони впоратись з бутербродами, як знадвору піднявся шум, крики. Висипавши з приміщення, вони побачили перед собою незабутню картину: серединою вулиці, ескортовані величезним натовпом роззяв, дві дебелі двірничихи ведуть за руки тільки що пійманого злодюгу-диверсанта в особі... Мішеля Штепи! Галстучок набік, сорочка з штанів висмикнута, маслянисте волосся, яке він так старанно завжди прилизує, щоб приховати ранню свою лисину, стирчить зараз на ньому, мов рижки на фавнові.

Пом'ятий, знікчемлений, а вивернуті губи ще здалеку осміхаються до своїх:

— Шпигуноманія, я ж вам казав, і ось перед вами її перша жертва!

Спартак з портупеєю уже попереду, і вигляд у нього такий, що двірничихам одразу стає ясно: цей тут комендант.

— Ось привели вам — він ваш?

— Який наш? — крикнув Дробаха, мов на чужака, витріщившись на Штепу. — Знати не знаємо!

— От бач! — переглянулись двірничихи. — А каже, що він теж студент... Підсуває нам якийсь мартикул, а документів справжніх трясяма.

— Та я ж вам ще й бронь показував!

— Яку бронь?

— Відстрочку від служби!

— Яка може бути зараз відстрочка: молодий, здоровий, совісті в тебе нема! Не інакше — перевдягнутий, підкинутий з парашута... Перевірте його!

Одначе, поки вони ляялись, Штепа вже встиг опанувати себе: пригладив рукою волосся на голові, галстучок одним невловимим рухом — на місце. Те, що він був тепер серед своїх, піддало йому духу.

— Ти не мене, а їх перевір, товаришу Павлушенко, — якось по-цапиному мотнувши підборіддям, звернувся він до Спартака. — Так, так, перевір, я цілком серйозно цього вимагаю. Не вони мене, а я їх привів!

— Та чи на тебе не тю? — вигукнула одна із двірничих, вражена тим, як несподівано обертається справа.

Напарниця її теж сполошилася:

— Іч куди верне. Все навиворіт виверта!

— Так, так, — зло осміхаючись, наступав на них Адміністратор. — А ви як же думали? Я вас навмисне сюди заманив! Відправимо вас куди слід, хай ще там перевірять! Може, у вас у пазухах рації німецькі?

— О лишечко! Та чи ти не здурів! — хапаючись за пазухи, заволали двірничихи. — Ось тобі наші пазухи, де тут що заховано, повилазило б тобі!

При цьому навіть Спартак, забувши про свою поважність, не стримався, усміхнувся.

— Заспокойтесь, тітоньки, і прийміть подяку за пильність, — сказав він двірничихам. — А зараз ідіть собі, ми самі тут розберемось.

Коли жінки пішли, студенти з реготом накинулись на Штепу, стали розпитувати, як він почував себе в ролі скинутого для диверсій парашутиста.

— Смійтесь, — відмахнувся він, — а я передихну та підутати на факультет: здам хоч на трійку.

7

Проте в кімнаті, куди Штепа зайшов разом з хлопцями, виявилось, що, перш ніж іти здавати, йому треба замінити на собі сорочку: тітки, крутячи йому руки, так, видно, тернули його десь об паркан, що плями іржі zostались на плечах.

— Таку річ зіпсували, таку річ, — бідкався Штепа й поліз до чемодана шукати заміну.

Хлопці теж заходилися біля своїх чемоданів, але з іншою метою: пакували пожитки. Ніхто з них не знав, коли

їм скажуть відправлятися: через тиждень, через два чи, може, через годину, однак готовими для відправки вони мають бути вже зараз. Усім добровольцям комендант гуртожитку запропонував здавати речі на збереження в кладову, як це вони роблять щоліта, роз'їжджаючись на канікули, — цією можливістю треба було скористатись.

Богдан, витягнувши з-під ліжка чемодан, схилився над ним, розкудланий, замислений: перебирає, вкладає студентське своє добро. Кілька сорочок, нещадно заправаних у студентській пральні в китайців, пара недавно придбаних футболок, а найбільше — книжки, фотографії, записи. Ось вони цілою групою — хлопці, дівчата — сфотографовані між зеленню біля надмогильного пам'ятника батькові українського театру — Кропивницькому. Ось маївка їхня в Лісопарку: Таня, сміючись, гоїдається на гілці, мов на турніку.. Фотографії він, напевне, забере з собою, а куди оці товсті зошити, нотатки, чернетки його майбутньої дипломної роботи про повстання рабів у Боспорському царстві? Отих безіменних рабів, що на мармурових стелах зображені такими маленькими супроти царя, що один сидить на троні надутий, великий... Стародавній Боспор, Ольвія, степові скіфи та половці, запорозька Хортиця, поруч якої нині піднявся Дніпрогес, — усе це було улюблене коло його інтересів, здається, він ніколи б не втомився розкопувати, вивчати, досліджувати свої сонячні степи від їхньої сивої давнини аж до буремних літ революції, коли у тих степах літала на тачанці буйна батькова молодість...

Навпроти біля свого ліжка перебирає якісь записи Степура, а далі в кутку шкребеться в міцному дубовому чемодані Мороз; вони теж збираються, примовклі, заглиблені кожен у свої думки.

— А я б на вашому місці чемоданів не здавав, — голосно міркує Штепа, вив'язуючи вже іншу краватку перед дзеркалом. — Довіряти комендантові чемодани в такий час... Ви подумали?

— А що їм станеться? — підводить голову Степура.

— Наївняк! Війна йде! Чи, думаєш, місто наше від неї гарантоване? Уяви, що тут робитиметься, коли війна підступить сюди!

— Запам'ятай, — Колосовський гостро глянув на нього з-під нахмурених брів. — Місто ніколи не буде здане.

— А як буде?

— А як буде — то нас не буде.

Щирість, переконаність тону, яким було це сказано, видно, торкнулись якихось струн і в Штепиній душі

— Ех, хлопці, хлопці, — зітхнув він біля дзеркала, прилизуючи волоссячко. — Мабуть, вважаєте, що мені все це не болить, що мені все це не дороге. А хіба Штепі нічого втрачати? Тато й маюся мої прості селяни, грамоти не знали, і діди їх були темні, і прадіди темні, а мені, їхньому потомку, радянська влада шлях відкрила до світла, до університету, до наук. Це, братці, я все добре розумію, і хоч, правда, стипендію зняли, але за внутрішнім своїм переконанням — наш я, наскрізь наш! І якби мені законно сказали: Штепо, здай відстрочку деканові, одержуй обмотки, гвинтівку, іди стріляй, убивай, то хіба став би відмовлятися? І пішов би, і вбивав би. Але щоб самому, з власної волі, як ви оце... Ні, я не з тих, що самі лізуть на рожен.

З цими словами він ще раз обсмикнувся, зняв пальцями з рукава якусь ниточку і рушив до дверей.

— Ти ж, гляди, знову там не попадись, — саркастично кинув йому вслід Мороз. — А то приведуть на мотузку.

— Вся документація при мені! — гукнув Штепа, знижуючи в коридорі.

— Чого доброго, отак і проживе, — задумався Степура. — Заб'ється в щілину і всі бурі в ній пересидить.

— Таким не заздрю, — сказав Богдан. — Гете таки мав рацію: мужність втратити — тоді краще було б не родитись...

В двері постукали.

По стуку, легкому, ніби грайливому, Богдан пізнав: Таня!

Справді, за мить у дверях з'явилися її загорілі ноженята, спідничка біленька війнула. Таненя оце його взагалі вміє якось мовби не ходити, а пурхати, літає на своїй спідничці, мовби на парашутику, плавне, легке, без ваги ніби, без сили тяжіння. Спідничка, розвіяна в пурханні, та усмішка радісна, привітна — таке було перше враження, що залишила вона після себе й тоді, три роки тому, коли вони тільки зустрілися в головному університетському корпусі.

— Здала! — смикнула вона Богдана за чуба.

Він підвів від чемодана до неї своє смаглявате, звеселіле обличчя:

— Скільки?

На пальцях показала йому: п'ять!

— Їй просто-таки щастить, — мовив Богдан до хлопців. — Ніколи не готується, пробіжить, як коза, по епохах, по датах, а здає на п'ятірку. Професор тобі симпатизує, не інакше.

— Він не тільки мені, він і тобі. — Вона знову вхопила його рукою за чуба, покрутила. — Де це, питає, ваш друг? Чому не прийшов здавати?

— Ти пояснила?

— Звичайно, але його це не вдовольнило: не резон, каже. Волонтерство — це, мовляв, добре, а екзамен зостається екзаменом. Він просив переказати, щоб ти прийшов неодмінно. Так що — гайда! Старий чекає!

Богдан переглянувся з хлопцями: оце, мовляв, становище.

— Ну, коли так, то що ж, іди, — порадив Степура.

Богданові й самому стало дивним, чому він, власне, не пішов. Згарячу, в запалі вирішив отак — не піде, та й усе. А чому не піти? Адже ти ще студент, студентських обов'язків ніхто з тебе не зняв, а що записався в добровольці, так це справді не резон, щоб уникати зустрічі з вимогливим, доскіпливим твоїм екзаменатором. Сидить він оце зараз в аудиторії, сивий, червонощокий їхній Микола Ювеналійович, перед розкладеними на столі екзаменаційними картками, а в кутку стоїть його палиця з срібним набалдашником у формі маленької скіфської баби. Щоразу, коли хто, відповідаючи, вдається до шпаргалки або намагається як-небудь виборсатись, обдурити професора, Микола Ювеналійович у мовчазному обуренні починає сопіти, обличчя до коріння волосся наливається кров'ю, ось-ось, здається, вхопить він оту сучкувату палицю та так і трісне студента по плечах за його недбальство. Мабуть, і те, що Богдан не з'явився оце здавати, професор витлумачить по-своєму, як його недбальство чи, ще гірше, неповагу до себе. А втім, Богдан був сповнений до професора щирої пошани і вдячності за ті знання, що одержав від нього, і, звичайно ж, не хотів би образити його на прощання. Вчений широкого діапазону, друг і соратник відомого українського історика Яворницького, професор сво-

їми руками перекопав увесь Південь, обстежив найбільші скіфські могили, найретельніше досліджував Ольвію і, здається, все шукав собі серед студентів гідного помічника чи, може, й наступника. Богданові здавалося, що до нього професор приглядається з особливою увагою, покладає на нього особливі надії, а він віддячив йому тим, що ось так злегковажив, не з'явився на цей свій останній студентський екзамен...

— Піду, — рішуче стріпнувши чубом, схопився на ноги Богдан. — Тільки чи застану?

— Застанеш, він ще приймає, — підохчувала його Таня. — Ще троє було після мене...

За півгодини Богдан стояв уже в аудиторії перед професором. Не було нікого, він зайшов останнім, залишивши Таню в коридорі. Привітавшись, підійшов, як звичайно, до столу, вибрав одну з-поміж розкладених карток, на які йому кивнув професор. Нідерланди, Марко Поло, інквізиція — все було добре знайоме.

Доки Богдан, присівши край столу, обдумував, Микола Ювеналійович підвівся, взяв свою палицю і, злегка постукуючи нею, пішов до відчиненого вікна. Скісне проміння сонця просвічувало густі крони дерев, і вони були мовби налиті зеленим світлом. Унизу, десь там на вулиці, чулись команди, чіткий тупіт ніг: видно, проходила колона мобілізованих.

— Я готовий, — сказав Богдан, обдумавши відповіді.

Професор обернувся від вікна і дивився на Богдана так, ніби не одразу впізнав його чи раптом побачив у ньому щось не зовсім зрозуміле для себе, не до кінця розгадане; яке хотів би збагнути, тут же розшифрувати, роз'яснити собі.

— Що там у вас? — нарешті спромігся він на слово.

Богдан назвав питання і вже хотів відповідати, але професор сумно махнув рукою і запитав несподівано про зовсім не передбачене:

— Якого числа наполеонівські війська вдерлися до нас в 1812 році?

Колосовський замислено нахмурився.

— Забули? — І сам професор підказав: — 24 червня. Запам'ятайте. Увечері 22 червня французи переправлялись через Німан. У цей же день — рівно через 129 років — ці перейшли Буг. Збіг такий. Збіг, звичайно, випадковий, але

схиляє на роздуми... Кінець їхній теж буде однаковим — ви переконаєтесь у цьому, — сказав він дражливо і жестом покликав Богдана до вікна. — Гляньте!

Крізь гіллясті, освітлені сонцем дерева видно було, як унизу по асфальту все йдуть і йдуть колони мобілізованих. Усі ще в цивільному, в різномастому, то в кепках, то простоволосі, з клунками на спинах, з чемоданами в руках. Командири, крокуючи збоку, раз у раз обертаючись уподовж руху колони, подають команди, вирівнюють, підтягують, і голоси їхні звучать сердито, майже грубо, а обличчя здаля якісь безсердечні й скорботні.

— Війни були найпершою причиною загибелі всіх цивілізацій, — сказав професор сумовито. — Досить згадати напівлегендарну Трою, і Карфаген, і перетоптані копитами завойовників квітучі міста Сходу, досить глянути під час розкопок на мертві, спалені ордами наші городища, щоб переконатись, чим були війни для народів. Людство нашого часу, людство двадцятого століття, могло б уникнути цієї трагедії, так принаймні досі здавалось нам, дивакам мого покоління. Але, очевидно, є сили, які дужчі за розум людський, сили, які, коли їм дати розвинутись, поведуть людство до самознищення. З року в рік ми страхаємо вашу студентську уяву картинами середньовічної інквізиції, але то ж була дитяча забавка порівняно з розмахом диявольських дій інквізиторів сучасних! Як вони оскаженіли! Кострища книг палають на всю Європу. Нема Сорбонни. Нема Карлового університету. В самому центрі Європи сьогодні — концтабори, фашистські казарми, гидкий сморід расизму... — Професор помовчав, стежачи за колоною, якій не видно було й краю. — В мене теж є син. Служить у парашутно-десантних військах. Він у мене один-єдиний, і, якщо з ним щось трапиться, серце моє, напевне, не витримає, але, повірте, більше, ніж життя мого сина, — я вже не кажу про життя власне, — дороге мені зараз те, що можна б назвати великою спадщиною людського духу, що дісталася нам у вигляді культури еллінів і так ще мало дослідженої культури слов'янства... Гомер і Данте, Міцкевич і Шевченко, Толстой і Чайковський — всі вони по цей бік барикад. Усе це зараз під реальною загрозою, це ви, певне, розумієте не гірше за мене, але я хочу, щоб усвідомлення цього додало вам сил.

Богдан відчув у себе на плечі його руку.

— Дивіться, скільки їх іде. То все йдуть завтрашні солдати, прості, звичайні люди, люди від верстата і від плуга, більшість із них про фрески Софії Київської, мабуть, і не чули, Рафаеля не знають, але то всі друзі Рафаеля, Шекспіра й Гоголя, єдині їхні тепер захисники. Тільки ви, тільки такі, як ви, як мій син, такі, як оці, що марширують вулицею ото з військкоматів, дають ще нам надію. Вам може здатися дивним, що я зараз заговорив з вами про це. Але я знаю, що ви записалися добровольцем, перед вами дорога тяжких випробувань, і хочеться, щоб, ідучи по ній, ви пам'ятали про найважливіше: в жорстокий наш вік, серед крові й дикунства, ота велика гуманістична традиція не мусить загинути! Вона мусить бути збережена, і збережете її — ви!

Розхвилювавшись, професор зняв з носа старомодні свої окуляри, став протирати їх ріжком поли білого парусинового піджака. Протер, надів, кашлянув сердито:

— Давайте ваш матрикул.

Богдан дав йому матрикул, і професор, прихилившись тут же біля вікна, старанно вивів у ньому сьогоднішню оцінку: відмінно.

— А Ольвію ми ще розкопаємо, — нагадав професор, коли Богдан, потиснувши йому руку, вже виходив. — Щастя ж вам, і не забувайте свою альма-матер! Гадаю, нічому поганому вона вас не навчила...

8

Вечір.

У студентському гуртожитку проводи: оголошено, що завтра вранці хлопцям — у дорогу. З однієї з кімнат аж на вулицю раз у раз лунають вигуки «гірко!» — там студентське весілля. Мар'яна й Лагутін одружуються.

Ще вчора про це не було мови, і самі вони, здається, не думали про це, а коли стало відомо, що завтра Лагутіну йти, Мар'яна приголомшила своїх факультетських друзів несподіваними запросинами:

— Приходьте, беремо шлюб!

«Зубрівка» стоїть на столі, печиво лежить купами, чорний хліб та свіжа зелень, що її привезла Мар'янина мати

з дому, з тракторного. Мати й батько Мар'янині сидять між студентами за столом, мати розчулено витирає хусточкою очі, а батько суворим поглядом оглядає то білявого тендітного жениха, то його друзів, що з незвички швидко повпивались, поблідли і вже поколихуються, посоловіло стріпують чубатими головами, що їх ледве тримають худі студентські шиї.

— Гірко! — погукують до молодих. — Гірко!

Справді, гірке якесь, безрадісне це весілля. Робилося все похапцем, нашвидкуруч. Мати задовго до цього знала, що Мар'яна має нареченого, не раз бував він і в них дома, оцей тендітний стеблястий хлопець, що очі в нього такі голубі й трохи насмішкуваті, вперті. Двадцять років йому, молодий, як барвінок, так і віє від нього свіжістю, молодістю, чистотою. Гарний зять. Тільки чи надовго? Всі оці хлопці, що сидять за столом, молоді такі та здорові, підуть завтра, покинуть свої книжки та науку, а чи всі з них повернуться, чи зберуться ще коли-небудь разом? Не про таке весілля мріяла мати. Думала, коли діти довчаться, згуляють весілля по-справжньому, добре підготувавшись, скликавши всіх родичів та знайомих заводських. І свати, батьки Славикові, приїхали б, десь вони вчителюють обоє на Сумщині. Дома, на свіжому повітрі в садку, а не в цій душній, замаскованій ковдрами кімнаті, мали б стояти довгі, заставлені стравами столи, електричні лампочки гірляндами висіли б просто між листям на деревах — є серед родичів свої електрики, все зробили б! — і світло було б, і людно, і весело, музика гриміла б до ранку, все заводське селище знало б, що то кадровик заводу Северин Кравець справляє доччине весілля.

А замість цього наспіх зібраний студентський стіл і, як недобре нагадування товариству, зятів парусиновий рюкзак, що лежить зверху на гардеробі, наготований для походу.

— Гірко! Гірко!

Славик трохи аж ніби соромиться свого раннього весілля і трохи ніби іронічно ставиться до нього, намагається відбутися жартами, коли вимагають «гірко!» — щоб при всіх вони з Мар'яною цілувались! — але від матері нічого не приховаєш, вона помічає, як крізь юнацьку його соромливість і насмішкуватість час від часу так і прозирне, так і сяєне з блакитних отих очей глибока ніжність і смуток, коли Славик гляне на свою наречену.

Мар'яна весь вечір нервово-весела, удавана весільна буйність мовби захопила її всю, але хвилинами ця радість з неї враз опадає, очі беруться поволокою, і тоді вона тільки спрагло дивиться на свого судженого глибоким, мовби запам'ятовуючим поглядом. Тоді нема вже їй діла до гостей, бачить лише його. Світле, з тонкими рисами Славикове обличчя, прямий рівний ніс з чутливо-трепетними ніздрями, і по-дитячому припухлі, щойно ціловані губи, і туманна синява очей — все це її, її! Дивлячись у блакитні тумани його очей, вона так і танула, забувала про все, крім нього, і то палахкотить жаркими рум'янцями, то враз, наче злякавшись чогось, — може, передчуття якого? — зблідне враз раптом, і сліди рум'янців, що залишаються жевріти на зблідлому, в мушках обличчі, стають якісь жалібні, перемучені... Він, тільки він був тут для неї, і на нього дивилась, на його добру, відкриту усмішку, а інших ледве чи й помічала — помічала, якось не помічаючи. Коли ж погляд її зненацька падав на його рюкзак похідний, тоді вона неначе ладна була закричати і, вже забувши про присутніх, одверто линула до Славика. Одверта була в своєму жаркому й невеселому жданні тієї години, тієї миті, коли вони нарешті залишаться вдвох.

Саме вона наполягла на цьому весіллі, коли дізналась, що завтра він їде. Одруження й весілля їй теж уявлялося не таким, наспіх влаштованим в оцю прощальну ніч, коли все місто огорнute темрявою, в тривозі, розбентеженості, і пости стоять на дахах, і плачуть, вдовіючи, жінки по квартирах, віддаючи війні своїх найдорожчих. Удень би, при сонці грати це весілля. Але не сонце освітлює їхнє єднання на все життя, не пісня роздольна, радісна, а смуток, тривога, розлука, що живе вже тут і не зникає. В своїй руці вона почуває гарячу Славикову руку, не випускає її з своєї весь вечір.

Поруч із Славиком сидить її, Мар'янин, батько — круглоголовий кремезний вусань з густими, ще зовсім чорними бровами. Він був проти цього весілля. До Славика ставився весь час з якоюсь насторогою і, лише добре підвипивши, обертається нарешті до зятя:

— Скажу тобі, Ярославе, не хотів я цього весілля вашого скороспілого, не так це робиться в нас, та що ж, — він прихилився вусами до зятя ближче, — такі дні переживаєм. Усе довоєнне йде шкереберть. Ось і ми на території заводу

окопи вже риємо, цехи на нову продукцію переводимо... Якби завод відпустив, я й сам би пішов туди, куди й ви, дарма що літа. Настав, видно, час вогнем перевірити, чого ми й наші діла варті. Позаписувались оце ви. Що ж... Цього не минути. Але головне, синку, не тут, головне, щоб там штани не спадали. Знаєш, куди йдете?

— Приблизно, — всміхнувся Славик.

— У ковальський цех ідете. У нас на заводі в ковальський ми відбираємо людей особливої проби, ледащо в нас довго не втримається. Отак і в армії. В писарі не шийся — іди чесно в піхоту, то якраз він і є, ваш ковальський цех...

Славик уважно слухав старого і, здається, й не відчував, як Мар'яна гаряче гладить під столом його руку.

— Коли вже він вирішив, то за нього не турбуйтеся, тату, — упевнено, з гордістю сказала вона.

Хлопці завели патефон, але він хрипів, його неприємно було слухати. Тоді хтось подав думку:

— Краще попросимо Ольгу, хай заспіває.

Ольга-гречанка чудово співала, всі знали це, і її не довелося довго упрохувати. Притихли всі, і з кутка, де вона сиділа, полинула якась малознайома старовинна пісня, що її принесла Ольга в університет десь із своїх приазовських українсько-грецьких поселень: «Долина глибока, калина висока, аж додолу гілля гнеться...» Зараз, коли Ольга співала, некрасиве обличчя її набуло якоїсь сумної чарівності, очі, розгорівшись, спрямувались понад цей весільний стіл на замасковане ковдрами вікно, мовби туди кудись, за вікно, посилала вона свою сумовиту пісню.

А внизу, надворі, стоїть на посту Степура, добровільно підмінивши Мороза, що поїхав до родичів на Основу. Стоїть, відстоює свій останній студентський пост, і йому теж чути, як нагорі там час від часу гукають «гірко!», і чути цю пісню, що зараз ллється звідти і забирає від нього його кохану, віддає її цієї ночі іншому назавжди.

Слава Лагутін став йому на життєвій дорозі. «Якби не він, якби його не було в університеті, то хіба вона б не могла покохати мене? — думалося Степурі зараз. — Невже нема в мені чогось такого, що могло б сподобатись дівчині, привабити її? Невже їй всі вірші мої так нічого й не сказали?»

Степура був поет. Писав довгі, трохи сентиментальні вірші про нещасливе кохання, про весняні солов'їні ночі, про місяць та зорі над своєю Ворсклою, чистою, мов із сліз, річечкою південної Полтавщини, звідки він був родом. І хоч вірші його ніде ще, крім факультетської стінгазети, не друкувались, усе ж товариші вважали його справді поетом. Самому зараз дивно: за що? Мабуть, тільки за правдивість, за щирість почуття, вкладеного в оті кострубаті рядки, адже він писав про те тільки, що любив, що сам пережив. Мар'яна, яку третій рік безнадійно кохає Степура, сьогодні віддається другому, а той, хто заволодів її душею, хто зробив Степуру нещасливим, сидить зараз там, нагорі, і то йому кричать «гірко!», і він цілує її при людях в оті уста напіввідкриті, і її очі горять, і щоки палають жарко-смагляві, мов яблука старого українського сорту «циганочка»... Звичайно ж, вона мусила дістатись Лагутіну. Коли в думці порівнює себе з Лагутіним, то це порівняння завжди не на його, Степурина, користь. Славик дотепний, вродливий, блискуче вчиться, а він важкодум, з грубим, широким обличчям і качиним розплесканим носом. У хвилини розпачу Степура думав, що мусить здаватися їй просто печерним неандертальцем з доісторичною важкою щелепою, і тоді ненавидів свою зовнішність і вайлакуватість. Була в ньому сила, але і в цій силі було щось селюцьке, важке, неотесане, і коли на занятті в спортивному залі вони по черзі підходили до турніка, то й тут перевага завжди була на боці Лагутіна. Крутячи на турніку «сонце» не гірше Колосовського, Лагутін легко й красиво злітав у повітря, і Мар'яна дивилась на нього неприховано закоханим поглядом, а коли на той же турнік забирався він, Степура, то під ним металева перекладина аж вгиналась, уся споруда турніка скрипіла й бряжчала, і дівчата з виском розскакувались — їм усе здавалося, що Степура з своєю вагою ось-ось зірветься і вб'є когось. Пригадує, як ще на першому курсі Мар'яна опитувала на факультеті хлопців, хто в яку спортивну секцію запишеться, тоді Лагутіна вона сама записала в легкоатлети, а Степуру, навіть без його згоди, ніби на глум, записала в штангісти, хай їде вергає штангу. І він таки ходив на ту секцію, виважував ту ідіотську штангу і писав про Мар'яну свої безнадійні розчулені вірші.

Одного разу Степура випадково почув, як Лагутін, стоячи з хлопцями біля свіжого номера стінгазети і вголос читаючи його вірші, дотепно коментував їх, дивуючись, звідки, мовляв, у такого важкоатлета стільки розчуленої сентиментальності, звідки в нього всі оці очі-ночі.

І хоч говорив він усе це легко, весело, беззлобно, але Степурі, що стояв неподалік, хотілося вбити, задушити його в ту мить. У душі його після того випадку вкоренилась невитравна чужість до Лагутіна. Темна сила ревнощів, та сама сила, що клекотіла в його дідах і прадідах, що з кіллям гасала ночами по сільських вулицях, розламувала тини, тягнула ворота на чиюсь хагу, вона ж, прокидаючись, підіймалася і в ньому, паморочила свідомість, розпалювала й тьмарила мозок.

З Лагутіним вони майже не розмовляли з того часу. Важка неприязнь залягла між ними, неприязнь, яка Лагутіна більше дивувала, а в ньому раз у раз розбушовувалась жагучою ненавистю, особливо коли бачив, як Мар'яна бігає за Лагутіним або з трепетом жде його десь біля бібліотеки в своїй дівочій всепокійності, а він, підходячи до неї, аж ніби знехота бере її під руку, бере як щось від природи належне йому.

Катуванням для Степури обернулось оце їхнє весілля! Вони і його запрошували, щоб заходив, коли відвартує своє. Цього тільки йому бракувало до всіх його терзань...

Змінившись з поста, він, мов злодій, прокрадається коридором до своєї кімнати мимо їхніх навстіж відчинених у коридор весільних дверей. На мить угледів за столом Мар'яну, збуджену, яскраву. Вона саме щось говорила до Славика, щебетала, зазираючи йому в вічі, а рука її розімліло лежала в нього на плечі.

Степура мерщій прошмигнув мимо дверей, забрався в кімнату червоного кутка, порожню, темну, сів біля діжки з фікусом і жадібно закурив. Чув віддалений гомін весільний, а перед очима весь час стояла вона в усій своїй яскравості — білозуба, червоношока. Якби був скульптором — виліпив би високий отой лоб! Якби був живописцем — намалював би оті калинові щоки. Якби мав право, щасливе право коханого, як шалено цілував би оті очі зор'яні, повні жагучого, п'яного світла. Але геть ці думки! То все не твоє! Ти збоку, ти зайвий. Очі блакитні їй любі, і ніяких інших вона знати не хоче!

— Історики, шикуйсь!

Духнович виривається з материних обіймів і кидається до шеренги. Мати якусь мить ще тримає руки розгорнутими, почуваючи в них порожнечу. А син уже за межею її материнської влади, вже там, де діють інші, залізні закони, де лунають інші, залізні слова:

— Кроком руш!

Як їх багато. Студенти й студенти. Ідуть історики, літератори, географи, біологи, хіміки... Ідуть, чітко карбуючи кроки по бруку, і він, її Мирон, от-от загубиться між ними із своїм рюкзаком. Ось він на мить озирнувся, помахав їй рукою і навіть у цю болючу прощальну хвилину не обійшовся без жарту, на ходу відкозиряв матері, гукнувши досить браво:

— Прощай, мамо, не горюй!

І ці слова враз підхопила вся колона, і вони стали піснею. «Прощай, мамо, не горюй, на прощання сина поцілуй», а їй, матері, аж мурашки пробігають по тілу від того, що ці випадково, наче жартома кинуті сином слова з популярної пісні вже лунають над колоною крилато, б'ються дружним маршовим кроком юнацьких сердець. Сама юність іде, красиві які люди все йдуть... Ідуть і співають бадьорими голосами, і видно усмішки на юнацьких обличчях і блиск сонця в очах, але під цим буйним, майже безшабашним співом чути — клекоче сльоза. Прощальною піснею жбурляє колона матері в обличчя, і рветься серце від їхнього співу, що ніби вихлюпнувся з університетських коридорів, з недавніх їхніх безжурних днів.

Пустіє, безлюдніє вулиця — вулиця Вільної академії, що бачила студентські барикади 1905 року і вирувала мітингами в 1917-му, і лише бронзовий Каразін, засновник університету, стоїть самотньо навпроти білого спорознілого університетського корпусу. Студентська колона вже вийшла на центральну магістраль, витягується в напрямку на заводи.

Люди зупиняються, пристояють. Хто йде? Кого проводжають?

Студбат іде! Студентський батальйон добровольців проходить містом.

Студбат — дивне це слово, віднині назавжди ввійде воно в материне життя, в її безсонні ночі, материнські тривоги. Квапливо йде вона в гурті проводжаючих по тротуару, ледве встигаючи за колоною, що поблискує рюкзаками, студентськими чупринами та щедро розкидає наліво й направо матерям жарти та підбадьорливі прощальні усмішки. Поки що усмішки на юнацьких обличчях і жарти на вустах, а її розпалена материнська уява вже бачить їх у крові на операційних столах, уже це йдуть повз неї то вбиті, то поранені, то пропали безвісти...

Вона не знала до останнього, що син її йде, що він — доброволець. Дізналася про це, лише коли вже треба було готувати рюкзак. Як лікар, вона теж тепер в армії, насилу відпросилась сьогодні в начальства проводити сина, а батько й зовсім не зміг: військовий лікар, він зараз дні й ночі у військкоматі, в комісіях, на медоглядах, де перед ним безконечним потоком проходять мобілізовані, яких він відправляє туди ж, куди йде оце їхній син.

Сусідка Духновичів по квартирі, яка не приховує того, що хотіла бачити б Мирона своїм зятем, дізнавшись, що він іде, прибігла в кухню, розполохана, стривожена ніби ще більше, ніж мати:

— Куди ви його пускаєте, Софіє Марківно? Що ви собі думаєте?

— А що ж робити?

— Обоє лікарі, хіба довідку ви йому не добудете?

— Яку довідку?

— Про стан здоров'я...

Мирон, нагодившись у кухню саме на цю розмову, за звичкою все повернув на жарт.

— Поганой ж ви думки про моє здоров'я, Семенівно, — сказав докірливо. — Гляньте, які ось у мене біцепси на обох! А крім того, духовні м'язи. Ви мене ображаєте цими розмовами про довідку... Єдино можлива довідка зараз — це я сам.

Жарти жартами, а кому, як не матері, краще знати, яке у нього справді здоров'я, як легко чіпляються до нього всякі хвороби, а хто ж буде їх там одганяти від нього, адже матері не буде коло нього в окопах.

Біля мосту вона відстає: студбат прискорює крок, прямуючи по залитій сонцем вулиці заводського району. Заводи й заводи. Проміж ХПЗ, «Серп і Молот», ХЕМЗ, трак-

торний кудись у далеч, на Чугуївський тракт, стелиться їхня путь...

Духнович, оглянувшись востанне, ще бачить на мосту силует матері серед інших матерів, і все, що йому хотілось би сказати їй у цю мить, тільки клекоче в ньому, душить його, облікає. Ніколи не думав, що так важко буде розлучатись, одірвати її руки від себе. Сьогодні він уперше побачив матір у військовому. Гімнастерка новісінька, аж шелестить, і петлиці з відзнаками на поморщеній білій маминій шиї, і сивина з-під пілотки, такої на ній недоречної... Все місто мовби повито зараз її смутком, її любов'ю. Місто барикад, бастіон заводів, фортеця сили індустріальної, місто, що, як витвір самого народу, звелося серед мальовничих просторів Слобожанщини... Кам'яне, розігріте сонцем громаддя, що пашисть обабіч, яким воно стало раптом йому дорогим, як усе його тут зараз хвилює. Дивиться на стіни, і хочеться крикнути їм: «Я люблю вас, стіни!» Дивиться на камінь і волає душею: «Я люблю тебе, камінь!» Оце воно, те каміння, що його називають святим. Доки житиму, не згасне до тебе любов, місто мого дитинства і юності!

В окопах, у найтемніші ночі твого життя, коли душа твоя, знесильючись, запрагне підтримки, на поміч їй прийде у згадках оце залите сонцем місто, де ти залишаєш своїх рідних, майдани й бібліотеки, залишаєш оту вуличку Вільної академії, від самої назви якої тебе проймає трепетне хвилювання, бо там твій університет, твоя альма-матер!

Ідуть відбороняти своє найдорожче, і невідомо, хто з них повернеться, а для кого не буде звідти вороття. Але Духнович не почуває страху в собі. Йому майже радісно чути в душі болісне бажання самопожертви, бажання присвятити себе всьому цьому, що він залишає, прикрити собою це місто, врятувати, зберегти. Ідуть і йдуть. Спини вже змокрили під рюкзаками, є он затінок між деревами, але він уже не для вас. Прощайте, дерева! Прощайте, заводи! Прощай, залізо й каміння сіре, що тебе хочеться назвати святим.

Вийшли за місто, і виявилось тут, що не всі проводжаючі повідставали, що вслід за колоною все йдуть табунцем дівчата-студентки, аж сюди несуть їх міцні молоді їхні но-

ги. Невеликий гуртик зостався з дівчат, гуртик найзатятіших. Он Мар'яна Кравець, он Ольга-гречанка, про яку навіть невідомо, кого вона й проводить, між ними урочисто несе свій повний високий бюст Ліда Черняєва — ставна блондинка з хімфаку, ну і, звичайно ж, Таня Криворучко, яка з своєю широкою усмішкою, не вагаючись, зовні мовби легковажно, піде за своїм Богданом на край світу. Богдан іде правофланговим попереду колони, там височіє струнка його постать, біля нього Степура, неподалік Духнович і ще найвищі зростом.

Дівчата від них далеко, їм видно тільки рюкзаки та голови хлопців, їхні засмагли, спітнілі шиї. Іноді хлопці озирються, гукають дівчатам, щоб уже вертались, бо й самі вони не знають, куди їх ведуть і скільки ще їм іти. А дівчата не зважають, поскидавши босоніжки, несуть їх у руках і все йдуть за колоною, ідуть з таким виглядом, що готові, мовляв, іти з вами не то до Чугуєва, а справді хоч і на край світу.

— Вертайтесь, годі! — гукають їм уже й командири.

Лише після цього дівчата зупиняються, і хлопці, оглядаючись, бачать їх, з'юрмлених табунцем край шляху. Зменшені стоять, засумовані, непорушні. Через деякий час їх уже затягує текуче польове марево, і вони для хлопців уже мають вигляд вічних, пісенних, отих, що колись проводжали своїх милих за Дунай, у похід.

10

Є в Дніпропетровську, трохи вище найбільшого острова, під скелями затока, де ставлять човни, і криві міські вулички збігають аж до води. Човном хоч до порога приставай. Об підмурки ціле літо хлюпочеться вода, а на стінах будиночків, як ватерлінії на корпусах суден, смугами тягнуться сліди весняних повеней.

Тут все людське життя на видноті. На весь Дніпро видніє розвішана білизна, і купи сміття, що його валять з берега, і чийсь перекошений, вкритий іржавою жерстю голубник...

Така собі наддніпрянська Венеція. Своя трудова Венеція з блиском води під вікнами, з близьною на мотузках та

з зеленими шатрами акацій, що в сонячний день, як у дзеркалі, відбиваються в тихій синяві Дніпра. Крім акацій, тут ще кілька тополь росте, дикий виноград по веранді в'ється, а в одному дворі, десь серед отих іржавих жерстяних парканчиків та старих розсохлих просмолених човнів, — жевріють мальви! Хтось посадив.

І тополя, і мальви, і жерсть на голубнику, і перекинутий догори, протрухлий, просмолений човен — усе то якась суцільна, гармонійно злита в одне ціле картина життя, а в центрі її сидить дівчинка з кісками, кругловида, не гарна й не погана: то Таня Криворучко.

Їй вісім або десять літ.

Сходи перекошені аж у воду ведуть. Просто біля їхніх вікон на Дніпрі стійбище човнів, доглядає їх дідусь цієї маленької Тані, живий потомок запорожця. Довга біла борода, в плечах сила кряжиста — вісім пудів якірного ланцюга підіймає сам. Увечері стоїть на березі, високий, замислений, сивий, як Гомер. Довго думає щось, потім скаже раптом:

— Царі були неграмотні.

І знов мовчить.

Про все в нього своя думка, свій присуд, і Тані подобається, що він нікого ніколи не боїться, а про Дніпро та про пороги дніпровські говорить як про свою дідівщину, як про власне подвір'я.

Човни, що стоять, прикуті ланцюгами в затоці, здебільшого мають наймення, і по самій назві вже можна вгадати чий. Великий голубий «Арго» — це професора з гірничого, що одружується втретє; трохи далі «Єрмак» старого прокатника з заводу, за ним заводський парусник «Скіф», а біля самого причалу скромна двовесельна батькова «Мрія».

Батько Танин працює прокатником на заводі, а у вільний час після роботи — завзятий рибалка, цілі ночі на Самарі біля рибальських вогнищ. Перші враження її дитинства — це вранішні гудки, що кличуть батька заступати на зміну, і високі заводські дими на лівому, і ще невіддільне від її дитинства — це оті дві райдуги залізничного мосту через Дніпро, що біліють за скелями острова, і самий острів, що блищить камінням серед Дніпра, весь мовби огорнутий серпанком дідусевих легенд. Це той острів,

де княгиня Ольга рятувалася з своїм флотом від бурі, де Святослав робив перепочинок, ідучи в похід на Візантію, а горби оті скелясті — це ті, що з них козаки, прямуючи з верхів'їв, уже виглядали Січ.

Гарний Дніпро у верхів'ях, чарівний біля Києва, але хіба менше в ньому краси й тут, де він вбирає в себе Самару, де так широко й вільно розкинувся перед степами, що розляглися на південь і на схід. Ніде нема стільки вільності й простору, як серед цього роздолля! Дніпро розлився, блакитніє, мов небо, він біля острова мовби хотів зібрати всю свою силу, щоб здвигнути камінь, перебороти скелі і ще швидше ринути далі через пороги вниз. Звідти, з татарщини, на оті горби за Самарою вискакували колись на диких своїх конях ординці-кримчаки з напнутими луками, там десь народжувалась дума «Про трьох братів озівських»...

Увечері, коли з тієї татарщини, з синьої мли засамарської сходить місяць, Таня, вмостившись біля дідусевих ніг, слухає його журливі легенди, що їм кінця-краю нема. З правіку селилися тут по зимівниках запорожці та лоцмани дніпровські, мужні й відважні люди, що знали всі примхи порогів і, ризикуючи життям, проводили вниз і князівські вітрила, і купецькі берлини, і заробітчанські чайки.

Хто знає, чи не дідусеві легенди, спогади та перекази про давнину і заронили в Танину душу першу любов до рідного краю, ще з шкільних літ розбудили мрію вивчитися, стати дослідником оцих островів і степових могил, що усе життя розкопував дідусів знайомий — академік Яворницький, невтомний збирач скарбів південного краю.

Коли перед нею, дочкою робітника, відкрилися двері університетські і вона стала студенткою, майбутнім істориком, то здавалося, що цим уже досягнуто все найзаповітніше. Університет був її мрією, але він перевершив мрію: він дав їй кохання. Покохати! Вперше покохати! До зустрічі з Богданом при всіх буйнощах своєї фантазії Таня не могла уявити, скільки чарів, скільки муки й щастя таїть у собі це людське почуття.

І ось тепер, коли це почуття з такою повнотою виколосилось у ній, коли навіть і сама наука з її скіфськими могилами відступила перед ним, дівоче серце вже по він-

ця мусить налитися гіркотою розлуки, і життя тепер перетворюється в невщухаючу тривогу за нього, за найдорожчого, котрого в будь-яку мить війна може відібрати назавжди.

Зникла у слобожанських просторах колона студбату, потім ще раз з'явилась по той бік балки на пагорбі і після цього, сховавшись, уже не з'являлась.

Пішов Богдан, залишилося для Тані місто порожнє без нього, порожні гуртожитки, куди не хотілося повертатись.

— Ходім до мене, — відчувши її настрій, запросила Мар'яна, і Таня одразу погодилась.

Пригасла, без посмішки, маленька, змучена ходьбою — такою дибала поруч Мар'яни.

Мар'янині батьки живуть край заводів, у селищі тракторного. Добуватися звідти в університет Мар'яні далеко, і вона вивоювала собі місце в гуртожитку. Тепер їй те місце, здається, вже буде не потрібне.

Селище зустріло їх садками, буріючими вишнями червня. Таня й раніш була тут. І хоч це селище зовні не схоже на те, де виросла вона, — тут усе розмірено, розплановано, будиночки все нові, і кінотеатр модерний, що вгроз у землю, як бомбосховище, — проте сама атмосфера робітничого передмістя нагадувала Тані домівку, і завжди приємно було їй опинитися в середовищі цих простих трудових людей. Надвечір тут заводили патефони, було повно музики, по садках бурхала із шлангів вода на зелень, на квіти, за столиками під деревами виклачувало доміно, так виклачувало, ніби то через селище проходила кіннота. Зараз нічого цього не було. Була якась пригніченість, напруженість, безвідрадість.

Біля хвіртки зустріли Мар'янину матір. Непривітна, сердита, вона несла кудись під пахвою радіоприймач з обривками антени та заземлення, — дротиння так і теліпалося біля ніг.

— Куди ви, мамо? — запитала Мар'яна.

— Здавати несучи.

— Отаке! Нашо?

— Загадали.

Мар'яна здивувалась:

— А як же зведення слухатимем?

— А щоб не слухали. Щоб нічого не чули! Клава он приїхала, таке розкажує, що душа холоне!

Клава — це старша Мар'янина сестра, уже заміжня. Застали її в садку біля столика: приклавши до грудей немовля, вона саме годувала його.

— Клаво, сестро! — кинулась до неї Мар'яна. — Ти прямо звідти?

Звідти — це значило аж з-під самого кордону, там служив її чоловік, лейтенант, і вона була з ним. Сама ще молода, а вся перемучена, сидить, зсутулившись, і по плечі розповідається важкий клубок кіс, так само чорних, густих, як і в Мар'яни. Очі в Клави східні, мигдалеві, в них повно смутку, повно ще не прочахлого горя — видно, набачилася страхіть.

— Розкажуй же, як там? Ваня живий?

— Не знаю. Нічого не знаю. — Клава зітхнула тяжко. — Коли почалося, забіг на хвилину. «Клаво, бери малого — і на вокзал». А вокзал уже горить, вибухають цистерни, палає хліб у вагонах, той самий український хліб, що його відправляли їм же якраз у Німеччину. І оце, як була, без вузлика вирвалась, без нічого, тільки з ним, з оцим, — вона притиснула дитину до грудей.

— Не страшно, житимеш у нас, і я ж солдатка тепер, — гірко всміхнулась Мар'яна. — Разом житимем, поки все скінчиться. Ну хай ще місяць чи два...

— Ой, навряд. Там стільки танків вони пустили, в небі від літаків чорно. Чим наші досі тримаються, просто дивно, зовсім зненацька це нас застало. Перед самим наступом нашу артилерію якраз на ремонт відвели, треба ж подуматись...

Вона стала розповідати, як бомбили їх у дорозі, як горіли станції, на одній з них і вона мало не загинула, а подругу її, теж дружину прикордонника, розшматувало з дитиною в неї на очах. У пожарищах, у смертях людських, у трагізмі нерівної боротьби поставала перед ними країна з Клавиних розповідей.

Незабаром повернувся з роботи батько. Стримано поздоровкався, наче не дуже здивований появою старшої дочки, наче й сподівався її тут зустріти. Взявши в Клави з рук малого, уважно розглядав його:

— Ну, прикордоннику? Вихопивсь?

І, скупо полоскотавши внука настовбурченим вусом, знову повернув його Клаві.

— А де ж мати?

— Понесли здавати приймач, — сказала Мар'яна.

— Що ти мелеш? Який приймач?

— Наш, звичайно.

Батько засопів, підійшов до умивальника під деревом і, сердито брязкаючи краником, заходився мити руки.

Таня, дивлячись на його руки, відзначала собі, що вони такі ж великі та огрублі в роботі, як і в її батька, і ще думала, що цими руками старий робітник на барикадах колись здобував оце життя, яке сьогодні пішли захищати Богдан та всі їхні хлопці-волонтери. Якою ціною воно буде відборонене? Чиїм життям і чією кров'ю?

Тут же в садку, за саморобним столиком, над яким нависало вишневе гілля, дівчата лаштували обідати. Посідавши за стіл, чекали матір.

Клава розповідала батькові про свої митарства, а він сидів мовчазний, дивився кудись уподовж вулиці, в кінці якої відкривалися вже поля, голубіло колгоспне жито. Мабуть, воно нагадало старому Кравцеві, як років з десять тому тут, де зараз селище тракторобудівників, і далі на північ, де розкинувся своїми цехами тракторний, було відкрите поле, а коли будували завод, то перший директор їхній верхи на коні їздив по території, бо не пройти було пішки по осінній грязюці. В бараках жили тоді, інженерів не вистачало, і в нього вдома був цілий гуртожиток — п'ять племінників тіснилося, що, втікаючи від голоду, приходили з села до нього, до дядька, з дерев'яними сундучками. Всіх повчив, повлаштовував. Здається, це так недавно було: і директор на коні, і перший трактор, що виходить з воріт цеху під музику, і Мар'яна в школі серед дітей-іноземчат — там у них був цілий інтернаціонал, бо на заводі працювали в ті роки американці, і чехи, і німці, й англійці, поприїздивши сюди разом із своїми сім'ями. З-поміж німців був один у них інструктор в цеху, якого дівчата так і називали: фашист. «Руський ремонт — капут машина», — улюблена була у нього фраза. А тепер давно вже працюють без іноземних спеціалістів, тисячі тракторів їхніх пішли на поля, і самі робітники з бараків перебралися жити в оці будиночки, що потопають у сад-

ках. Вишняки порозростались — випирають гіллям через паркани на вулицю, суніця та садок стали Кравцеві другим заняттям...

Він чує, як Мар'яна розповідає Тані теж про це, як дерева тут перші садили, як батько з матір'ю засперечалися тоді, що саджати.

— Тато — вишні, бо з кожної вишні, мовляв, щонайменше буде по відру ягід, а мама — тополі. «Що з тих тополь — один пух летить». — «Ой, ні, від тополі — гордість». А кінчилося тим, що посадили, бач, і вишні, й тополі.

Вишні давно вже родять, і пух із тополь летить, як цвітуть на початку червня...

Мати прийшла хоч і без приймача, але в якомусь мовби легшому настрої, ніж ішла з дому.

Присівши до столу, стала розповідати:

— Тільки що в Писаренчихи на півнів ворожили. Спершу їхній усе був зверху, а тоді наш як розправив крила, як накірчив, аж пір'я з їхнього полетіло!

Не розвеселила їх материна розповідь про півнячу ворожбу, сиділи понуро. Лише Клавине маля, розігравшись, усе ловило рученям бубку на вишневій гілці.

Батько на ніч зібрався знов на завод. Перед тим, як піти з двору, ще раз схилився над внуком, якого Клава прилаштувала під вишнею в гамаку.

— Не падай духом, козаче, — глухо гомонів старий до внука. — Коли в колисці бомба не взяла, тепер житимеш...

Клава з дитиною в цей вечір рано лягла спати, вимучилась з дороги. Тільки Таня з Мар'яною ще довго стояли біля хвіртки, мовби ждали когось та слухали, як над ними вгорі шелестить вершечком ровесниця тракторного — тополя.

11

Летять студентські чуби!

Купою лежать вони на землі, мішма — русяві, чорні, каштанові, біляві, як льон, ноги по них топчуться, грубо збиваючи в солдатську повість.

Біля лазні, в тіні зелених розлогих дерев, де стрижуть волонтерів, тільки й чути регіт та вигуки:

— Готовий! Далі!

З усього табору, мов на розвагу, сходяться дивитись на цю процедуру.

Ось де є розгулятися пристрастям... На поміч солдатові-перукареві став сам помкомвзводу першої роти надстроковик Гладун, для якого власноручно знімати чуби з ученої братії є, видно, справжньою насолодою. Чоботи його з явною зневагою топчуться по студентських чубах, по отих русявих та білявих, що їх, може, з ніжністю торкалась недавно дівоча рука. Стрижій аж зіцплює зуби, ведучи машинкою по студентській голові, і той, що попався йому в руки, тільки покректує та зойкає, коли вже терпіти несила.

— Терпи, студенте, піхотою будеш! — примовляє знушальницьки Гладун. — Це тобі, брат, армія, а не університет, де міг патлами метляти!

Сядеш, не встигнеш оглянутись, як чуб уже злетів, і вже ти голомозий, гребінець свій можеш закинути в куші. Смішними виходять хлопці з-під машинки, голови стають бугруваті, в того якась гунадза випирає на тім'ї, в того кущ зостався за вухом, а Духнович без своєї густої каштанової шевелюри став і зовсім якимось жалюгідним: усі помітили одразу, що голова в нього витягнута, гостра і нагадує формую диню, а на тій дині незграбно стовбурчаться величезні червоні вуха, що одразу стали предметом дотепів.

Хто без чубів — мовби поменшали всі на очах. Зовні студенти сприймають усе це як належне, розстаються з чубами нібито легко, кепкують один з одного, перестрілюються жартами, але в їхньому сміхові й жартах чується жаль і присмута за втраченим, уловлюється відчуття якоїсь приниженості, що її завдано новобранцям оцією процедурою. Разом з чубами мовби летять у небуття якісь знаки їхніх індивідуальностей, те, що робило їх не схожими між собою, летить в минуле їхня студентська воля, розхристана безтурботністю, звичка жити і поводитись хто як хоче. Замість різномастих чубів тепер одні голі, зведені старшиною до стандарту лоби.

Безчубі, з бугруватими, гулюватими головами, підхопили від когось із надстроковиків і вже охоче завчають, замість премудростей університетських, жартівливі заповіді солдата:

1. Тримайся далі від начальства, бо дасть роботу.
2. Держись ближче до кухні.
3. Коли що незрозуміло — лягай спати.

Всім студбатівцям, зважаючи на їхнє звання курсантів, видали обмундирування командирське, в тім числі й добренні, з халявами вище колін юхтові чоботи, які до цього, мабуть, роками лежали десь на складах, чекаючи війни. Помкомвзводу Гладун, роздаючи їм ці чоботи, не міг приховати своєї заздрості і ревнощів до тих, хто їх одержує, бо сам він, незважаючи на свою надстрокову службу, носить кирзові і юхтових йому й зараз не належало.

— Ну, за що тобі такі чоботи? — каже він, недбало кидаючи Духновичу його пару. — Щоб їх заслужити, треба солдатської солі з'їсти сім пудів. А ти? Ну хто ти є?

Духнович з таємничим виглядом, стишено зізнається йому:

— Ми — інтелектуалісти.

— Це що воно? — Той дивиться на нього з підозрою. — Який ваш статут?

А зоставшись самі, хлопці регочуть:

— Ось побачиш, заявить...

— Він тобі дасть інтелектуаліста, — каже Дробаха. — Свого часу одного художника, кажуть, ледве не посадили за те, що назвав себе... мариністом.

З помкомвзводу Гладуном у студбатівців з першого ж дня встановилися стосунки взаємної неприязні. Призначений командиром до істориків, Гладун зрозумів свій обов'язок так, мовби це дали йому табун диких коней і він повинен їх об'їздити, повинен ловити їх, триножити, крутити їм храпи і всіма засобами прагнути якнайшвидше насадити на кожного армійське, всіма статутами передбачене сідло. Для цього йому насамперед належало вибити з них отой університетський дух, оте вільнодумство, що вони його принесли з собою до табору. Улюбленим прислів'ям для нього стало: «Це вам не Вільна академія, це — табір, ясно?»

Сам він навіть серед надстроковиків виділявся своєю підтягнутістю та молодецьким виглядом.

Здоровий, дебелий, з в'язами такими, що хоч обіддя гни, йде на тебе, і в очах — холод, а лоб упертий, хоч яку стіну проб'є. Поза табором, серед чугуївських молодичок,

він здобув немало парубоцьких перемог, і кажуть, нібито веде потаємці список своїх любовних жертв. З вигляду бравішого в таборі не знайти: все на ньому як влите, наче родився в цьому обмундируванні, пілотка від вуха рівно на два пальці, комірець довкола налитої кров'ю шиї навіть у найбільшу спеку блищить білосніжним пружком. Не помкомвзводу, а просто живе втілення табірної дисципліни, незламного духу і букви статутів! Цей табір, його посипані пісочком алеї серед столітніх дерев, грибки, намети, подірвані кулями мішені, спортивні снаряди та смуги перешкод — це був світ, без якого не уявити було Гладуна, а Гладуна без усього цього.

Він тішився своєю владою над студентами, своїм правом вдиратися на світанні до них у намети і витрясати з інтелектуалістів їхній ранковий сон:

— Ану, підйом! Підйом! Годі ніжитись! Сьогодні строюва, а не біноми Нутона!

На плацу він їх ганяє до сьомого поту. Де найглибші ривчакі, де найколючіші будяки, там вони кілометрами повзають під його наглядом по-пластунському, а коли котрийсь, не витерпівши, спробує нарікати — такий начувайся! Інші стануть на перепочинок, а цьому й тоді перепочинку не буде, він і тоді під палючим сонцем займатиметься шагістикою або додатково тренуватиметься по штиковому бою, до очманілості колючи раз за разом напхані соломою опудала.

Звичайно ж, найбільше цього щастя перепадає Духновичу, проте й після Гладунової надбавки він не міг тримати свій язик на припоні.

— Та що це справді? — казав він, відпльовуючи землю, якої під час повзань завжди умудрявся наїстись. — Миколаївська муштра? Косарал? Це тільки Шевченка колось так ганяли, як ви оце нас...

Цього було досить, щоб сорочка Духновича в той день не прсихала.

— Я тобі ось покажу Косарал.

— Не «тобі», а «вам».

— Це однаково.

— Кому однаково, а кому ні.

— Комісару пожалієшся? Чорну корову, думаєш, за це дасть? Ні, ми й не таких уламували. — Все це Гладун го-

ворив зі скривленою черствою усмішкою, з недобрим блиском у хижувато примружених очах. — Встать! Кому сказано — встать? До тієї он кобили по-пластунськи — туди й назад — марш!

Духнович, підвівшись, усе ще, видно, думав, що Гладун тільки залякує, і не спішив виконувати команду. Але Гладун крикнув погрозово:

— Спольняй!

Боляче дивитись було, як Духнович, що тільки-но присів біля них, де вони вивчають статут, мусив знов іти, кидатись у пилюку, повзти по гарячому, розпеченому сонцем плацу в повній викладці, на ліктях долаючи відстань до тієї кобили, що пасеться десь аж на виднокрузі. Виконуючи команду, він таки ліг, не ліг, а повалився в пилюку всім своїм незграбним довготелесим тілом і розморено, важко поповз.

— Бач, як пливе. Ось-ось піде на дно, — презирливо кидає вслід йому помкомвзводу.

Духнович відповзає все далі, сірі від пилюки чоботи його ледве ворухаться по плацу, і навіть з відстані почуваєш, як важко йому там, як з кожним ривком уперед, з кожним подихом він натужно втягує в себе гаряче повітря й гарячу пилюку.

Колосовський, хмуричись, деякий час дивився вслід товаришеві, а потім несподівано підвівся, поправив ремінь і за всією формою звернувся до Гладуна:

— Товаришу старший сержант! Якщо вже так треба, дозвольте мені за нього проповзти вказану вами відстань.

Гладун був широко здивований, що Колосовський, один з найпримітніших у студбаті правофлангових, небагатослівний і сповнений більше, ніж інші, поваги до військової науки курсант, бере раптом під свій захист Духновича, цього явно ж бездарного до військової служби невдаху та ще й баламута.

— Чого це у вас, Колосовський, за нього шкура болять?

— Він мій друг, — сказав Богдан. — До того ж у нього кепське здоров'я.

— А чого він тут? Чого йшов? Теж мені доброволець. Обійшлись би без такого! Сім літ мак не родив, та й голо-

ду не було. А коли вже сюди попавсь, то хай знає, що тут кволих нема. Армія всі болячки як рукою знімає.

— Жорстокість без потреби — навіщо це? В ім'я чого?

Вони стояли один проти одного, ніби приміряючись перед тим, як зчепитись.

— Не до лица вам, товаришу Колосовський, заступатися за таких розгільдяїв. Самі ж ви зразковий курсант. Яка між вами може бути дружба? Перед вами дорога, може, в Герої Радянського Союзу, а перед ним куди?

— Одна у нас дорога.

— Годі вам. Хай повзе. Нічого покривати таких.

— Не розумію, чим він так уже провинився, наш Духнович? — спокійно втрутився в розмову Степура. — На два чи на три пальці пілотка від вуха — не це зараз головне.

— І не тут головне, — похмуро вкинув Лагутін.

— А де головне? — Гладун насмішкувато прискалив око.

— Головне зараз там, де нас з вами нема, — стояв на своєму Лагутін.

— Зрештою, ми записувались на фронт, — додав Дробаха, — а не щоб шагістиком тут займатись.

— Туди встигнете, — осміхнувся Гладун. — Там таких треба буде ого скільки!

— Так і відправляйте!

Гладун глузливо похитав головою:

— Ех ви, інтелектуали! Вчили вас, вчили, а голови гарбузовим насінням набиті.

Коли він після цього одлучився від них, пішовши наглядати за Духновичем зблизька, Дробаха майже з ненавистю кинув йому вслід:

— Аракчєєвський покруч.

— В мене таке враження, що він вирішив усю війну відсидітись у тилу, — сказав Лагутін, втираючи хусточкою піт з свого вже обгорілого обличчя. — Зі шкіри пнеться, аби тільки вислужитись. Зараз ганяє нас, потім ганятиме інших.

— Такий де завгодно зробить Косарал, — зауважив Степура.

Колосовський, якого помкомвзводу залишив старшим замість себе, сів з хлопцями продовжувати заняття по ста-

туту. Місце, де їх кинув Гладун, було відкрите, спека па-лила нестерпна, і ніщо не лізло в голову, сонце, здавалось, розтоплювало мізки. А зовсім неподалік був затінок, зе-леніли дерева.

І сталося так, що коли Гладун повернувся з Духнови-чем, який насилу плентався за ним, то вже не застав сво-го взводу на старому місці. Підрозділ самовільно переміс-тився в затінок.

— Хто дозволив? — вирячився Гладун на бійців.

Колосовський став струнко:

— Я дозволив.

Він ждав, що Гладун накладе на нього стягнення, але той чомусь не вдався до цього, стримав себе.

Тільки немилість помкомвзводу впала на них після цього ще нещадніше. Інші командири повели вже своїх на обід, уже тільки кушпела влягається за ними по плацу, а Гладун ще й досі тримає свій взвод на пустирищі, де спе-ка тридцятиградусна і води ні ковтка. Веде їх з плацу ос-танніми, веде, налитий люттю, з мстивим вогником в злих під крутим лобом очах. І хоч курсанти його всі вже як викручені, але він приборіг для них ще одне:

— Запевай!

Вони мовчать.

— Запевай!

Мовчать.

— Заспівуй!!!

Як у рот води. Ідуть і ніби поглухли, поніміли.

Гладунові такі вибрики добре знайомі. Тільки ж не до того в руки попались! У нього заспіваєте, він з вас виб'є цей дух.

— Бігом... арш!

Це вони одразу виконують. Важко підняли ноги, по-бігли, погупотіли.

Дасть ось добру пробіжку, впаряться, посліпнуть від поту, тоді заспівають...

Гладун не зводить з них ока.

— Швидше!

Дедалі швидше і швидше біжать вони, біжать, піді-бравши тощаві студентські свої животи, і тільки чути по-силене їхнє дихання та юхтове чобіття гупає у важкій од-ностайності через плац.

Гірше, правда, що й самому Гладунові доводиться, не відстаючи, бігти поруч з ними, і піт градом уже котить з нього теж, і чим більше кушпели він ковтає з-під їхніх чобіт, тим більша злість його розбирає, гнав би, поки попадають, але й самому йому вже перехоплює дух, хочеш не хочеш — треба спиняти.

— Направляючий! Стій!

Одначе вони не зупиняються. Не почули, чи що?

Дедалі більшає відстань між ними і їхнім табунником. Зібравши сили, які тільки в них ще zostались, усю затяту оту непокору, яку він ще не встиг із них вибити, мчать кудись навмання, справді, наче табун необ'їжджених коней, котрий швидше розіб'ється, ніж зупиниться на окрик. Женучись за ними по спустілому величезному плацу, Гладун уже й сам був не рад, що скомандував їм оте «бігом!», боявсь, що без нього вони отак і влетять між намети, на головну лінійку, на очі командирам.

— Стій же! Стій! — волав він захекано.

А їм не було впину, ей же ей, прогупотять отак без нього мимо їдальні, де жде їх гречана солдатська каша, пробіжать мимо вартових під грибками, вилетять із табору на простір, і лови їх тоді аж отам десь серед їхніх вільних академій...

Кинувшись навпростець, він таки перейняв їх, зупинив уже серед перших наметів у тіні гіллястих дерев.

Уклякли на місці, задихані, запалені, в мокрих, хоч викрути, гімнастерках, а на виду одна слухняність, тільки в очах у кожного та в закушених губах Гладун читає прихований сміх і вдоволення, що так провчили його, свого муштрувальника.

— Ви... глухарі! Чому не виконали команду?

— Яку команду? — низав плечима Дробаха. — Нічого не чули, чоботи дуже гупають.

Інші теж — як овечки покірні:

— Хіба ви гукали?

— Була команда «бігом», ми й бігли, а «стій» — куди там за гупотнявою почути...

З потроєним апетитом накинулись вони цього дня на щедро змашену солдатську кашу, і Гладун їв разом з ними, мовби нічого й не сталось.

А коли, вставши із-за столів, останніми ішли з їдальні до себе на мертву годину, то навіть без помкомвзводового

«запевай!» дружно, бадьоро, всіма горлянками грякнули на весь табір:

Дан приказ: ему на запад...

І цієї пісні їм вистачило до самих наметів.

12

Ще був Брест. Ще були їх десятки, сотні більших і менших Брестів, розкиданих по всьому палаючому прикордонню живих вузлів опору, що, стікаючи кров'ю в болотах, у полях і лісах, відрізани, оточені, билися до останнього, а крізь проламані пояси прикордонних укріплень уже неслася на схід, стугоніла всією своєю важкою силою блискавична війна, блиц-кріг. Ревла моторами, скреготіла залізом танкових армاد, торохтіла по вишневих подільських садках мотоциклами, вигукуючи над Україною як бойовий свій арійський девіз:

— Млеко! Яйка!

Вдень було жарко від спеки, а ночами від пожеж, від гарячих руїн розбомблених станцій. А вони, завойовники світу, йшли і йшли і, вилітаючи з куряви шляхів, розжахували по селах жінок, виповнюючи гелготом селянські подвір'я, пожадливо розтікалися по садках, по городах, і навіть угорі на гіллях садків, на червоних, ніби кров'ю обкипілих, вишнях було видно їхні розкарячені ноги і сіро-зеленаві, кольору гусені, мундири. І це таки була гусінь — гусінь розміром з людину.

Студбат ще був далеко від цього всього, ще не пашіло на нього розігрітим повітрям фронту. Навлежки та з коліна стріляли на стрільбах по давно пробитих мішенях — туполобих касках уявних фашистів, кололи штиками ті самі опудала, що їх безліч разів уже було переколото курсантами піхотного училища та різними контингентами запасників, що проходили в цьому таборі літні перепідготовки.

Може, тільки в тому й була різниця з мирним часом, що навчання проводились прискорено, в гарячковому темпі, дисципліна була ще суворішою, а сурми раз за разом сурмили над табором тривогу.

Без звички студбатівцям важко було витримувати цей режим. Цілоденні навчання, шагістика, кушпела, спека,

а вночі — пости, наряди, тривоги. Та навіть у найтрудніші хвилини, коли всі були замордовані цим, Колосовський не давав собі розкиснути, шораз пришпорював себе нещадною думкою:

«А там, на фронті, легше?»

Почував сором, що він ще не там, в окопному університеті, де зараз проходять гарт невідомі його ровесники. Адже ж ішов він саме туди, а тим часом досі ще в тилу, на чималій відстані від фронту. Щоб не так гризло сумління — всю душу вкладав у суворі табірні статuti, в штиковий бій, у стрільби й тактичні заняття, нерідко перевершуючи в цьому й самих учителів — сержантів надстрокової служби, цих справжніх богів крутої табірної науки. Було щось заразливе в цій науці, вона розворушувала в Богданові честолюбство, і хоч ніяково було перед товаришами, але ловив себе на тому, що відчуває навіть приємність, коли доводиться робити з шеренги три кроки вперед і вислуховувати перед всіма командирську подяку. Особливо дістав задоволення, коли якимось в таку мить, стоячи перед строем на вечірній повірці, піймав на собі погляд Спартака, погляд, сповнений ревнивого подиву: як це так, що не я, а ти стоїш перед строем і вислуховуєш похвалу?

Зате на політгодині, коли треба було читати фронтове зведення, це робив завжди Спартак. Невдячним, шоправда, було це заняття, тяжко було читати, але він, схмуривши лоба, читав, першим випивав неминучу чашу гіркоти: «Після упертих боїв здано... Після жорстоких боїв залишено...» Внутрішні райони країни, які ще вчора видавались недосяжно далекими для ворога, сьогодні ставали аренами битв.

У першу неділю прийшли до студбатівців дівчата. Тільки кінчилась політгодина, вартовий прокричав з-під грибка:

— Колосовський, на лінійку! Лагутін, на лінійку! Закохані, всі на лінійку: дівчата за табором ждуть!

І не тільки ті, кого викликали, але всі, хто був у цей час вільний від нарядів, кинулись радісно на вихід, бо це таки стосувалося всіх, це ніби послало дівчат до них на побачення їхнє недавнє вільнє від шагістики студентське життя.

Дівчата стояли за табірною аркою під деревами, осипані пелюстками сонця, що просівалося на них крізь листя.

Богдан ще здалеку помітив між ними Таню. Всміхаючись, пішла йому назустріч, притискаючи букетик польових квітів до грудей, маленька, зіщулена його Тетянка. Бачив спершу усмішку її, ясну, неповторну, і лише згодом помітив, що боса зупинилась перед ним, а босоніжки тримає в руці. Ноженята закурнені з дороги, пилява ще лежить на обцьвохканих бур'янами тугих загорілих литочках.

— Пішки?

— Та ні, трохи й під'їхали. На, візьми. — Вона подала йому квіти, серед яких найбільше було деревію, васильків та волошок, саме того польового зілля, яке він любив. Він почав вдихати, жадібно втягуючи ніздрями густі пахощі степу.

— Де назбирала?

— А там, понад шляхами, як ішла.

— Втомилася?

— Трішки.

— Солдаточко моя!..

Він чув, як голос йому зривається від ніжності, що переповнювала зараз його.

Ніколи ще не була Таня для нього такою дорогою. Тільки тут він відчув, яким убогим був би без неї, без її усмішки, без цієї відданості, відкритої, безоглядної, якою Таня мовби робила виклик усім марнотам і умовностям світу. Це почуття, по-дівочому чисте, всеобіймаюче, воно якраз і привело її сюди. Звичайнісінька дівчина, що була, може, навіть непоказна для інших, для нього вона виділилась з-поміж усіх людей, яких знав і знатиме, і вже стала найріднішою, незамінною з цією безконечною ласкавістю погляду, з неповторним тембром голосу, з маленьким носиком і ямочками на щоках, з п'янливою принадою знайомих, призначених йому для поцілунків, груденят... Йому стало чомусь до болю жаль її, жаль, що він може зробити її нещасною, адже його смерть розбила б і її життя, розбила б назавжди. І якщо він хотів би не загинути у війні, то хотів би цього насамперед для неї, для її щастя. Усміхаючись, дивився, надивлявся на все оте, що вона принесла йому в ясних своїх оченятах.

— Чому додому не поїхала?

— Додому?

Губи її здригнулись винувато. Так, збиралася ж, а не поїхала... Не сміє навіть і сказати йому, що зосталася тут

ради нього, щоб бути до нього ближче. І хіба не винагородила її доля за це? Ось він знову стоїть перед нею. Стоїть, осмалений сонцем, острижений і мовби ще більше витягнутий та схудлий у своєму новому військовому вбранні, в новій, з червоною зірочкою пілотці. Військове йому личить, в ньому є військова жилка, передалась, мабуть, від батька. Стрункий, високий, навіть і на каблуках вона сягала йому лише до плеча, а зараз і зовсім перед ним маленька. Скільки за ці дні передумала про нього, після розлуки він ще більше виріс в її очах! Почуття її до нього заповонило всю душу, вона весь час тепер ходить, мовби засліплена ним. Іноді їй здається, що вона стала жорстокою до всіх, крім нього, не поїхала ось до батьків у такий час; ловила себе на тому, що про рідного брата згадує в ці дні менше, ніж про Богдана, хоча брат у неї льотчик, уже він десь у самім вогні, можливо, в найтяжчих боях.

— З понеділка відправляємось усім університетом на окопи. Протитанкові рови ритимем десь під Красноградом.

— Де, де?

— Під Красноградом.

«Протитанкові під Красноградом? По цей бік Дніпра?» — з тривогою подумалось Богданові, і, щоб не виявити цю стривоженість, він узяв Таню за руку.

Досить було Богданові взяти її за руку, стиснути її маленьку долоню в своїй, як Таня одразу про все забула. І війна ніби зникла, і чудесним став світ!

— Подобається мені тут у вас, — сказала Таня.

На ходу розгойдуючи сплетеними руками, вони пішли поміж деревами в глибину лісу, повного свіжості, холодків, трави, буйно-листяної папороті.

— Оце ж та папороть, — усміхнулася Таня, — що тільки один раз найтемнішої ночі цвіте... І хто її цвіт підглядить, тому відкриється все.

— Ти віриш?

— Вірю.

— Скільки тут людей перейшло, можеш уявити, — заговорив Богдан, озираючи ліс. — Тут ще й до революції були табори. Оці дуби ще дідами Репіна посаджені. Ти ж знаєш, Репін звідси родом, з чугуївських військових поселенців, — ми були на тій сотні, де він народивсь.

— Ти й тут досліджуєш? — засміялась Таня.
— Найкраще мені оце досліджувати, — сказав Богдан і, пригорнувши Таню, почав цілувати її в ший, в губи.
— А мені й не соромно, — сміялася Таня. — Хай дивляться, я ж твоя...

Богдан озирнувся. Помітивши віддалік кількох курсантів, а за ними, в гурті дівчат перед табором, худорляву постать Ольги-гречанки, запитав:

— До кого ж то еллінка наша прийшла?

— Ой, яка ж я, — схаменулась Таня, тільки тепер, видно, згадавши про подругу. — Вона просила нікому цього не казати... Але тобі скажу. Бо ти — це ж я? До Степури вона прийшла. Ольга давно вже в нього закохана, а його щось, бач, там і не видно.

— Він на посту, — пояснив Богдан. — Скоро зміниться. А про Ольгу я цього й не знав... Тільки ж Степури досі Мар'яна сниться.

— А з Лагутіним він уже помирився?

— Де там. Просто біда з ними. За зростом випало ходити їм поряд в строю, ідуть і супляються один на одного, а хлопцям, звісно, тільки подай. Духнович уже пропонував їм себе в ролі секунданта...

— А він, Духнович... освоїв статuti нарешті?

— На стрільбах, бідолаха, всі кулі в небо посила. За це ж і дістається йому. Замордував хлопця наш унтер. Боляче просто дивитись, чим стає homo sapiens¹ на плацу.

Крізь зелень кущів перед ними заблищала вода внизу, в очеретах.

— Далі не підемо, — сказав Богдан, зупиняючись над урвищем.

— Далі річка, — засміялася Таня.

— І не тільки тому.

— А чому?

— Треба, щоб на випадок тривоги табір чути було. Не забувай, що перед тобою майбутній фронтовик.

Блискітки сонця стрибали в його карих очах. Вони, оці рідні глибокі очі, зараз сміялись до Тані, а вона дивилася в їхню сумовиту глибину з таким передчуттям, ніби ось-ось має їх втратити, надовго, може, й назавжди з ними розлучитись.

---

¹ Людина, мисляча істота (лат.).

- Ви ще довго тут пробудете?
- Навряд. По тому, як ганяють, видно, що поспішають з нами. Та й хлопці самі рвуться.
- Як це добре, що ми вас застали. Ми і в ту неділю прийдемо, не заперечуєш?
- Ще б пак!
- Давай сядемо.

Сіли, вона злягла йому на руки, ловила кожную блискітку в його очах, кожную рисочку Богданову хотіла запам'ятати. Справді, вона засліплена ним і щаслива цією засліпленістю, цією безмежною відданістю йому. Хай скаже — кинься отут з урвища в воду, хіба ж не кинеться? Вона готова будь-коли віддатись йому, не задумуючись про майбутнє, про те, як буде далі. Руки його великі, загорілі, справді солдатські, а як ніжно зараз вони її обіймали. Іноді їй здається незрозумілим, чому він покохав саме її, а не таку красуню, як Мар'яна, або Майя Савенко з геофаку, або... Та для нього найкраща красуня була б рівнею! Одна з педінституту просто очей не зводила з нього в бібліотеці, завжди норовила сісти навпроти, хоча — що вона знала про нього? Тільки Таня знає, скільки за цією зовнішньою стриманістю, навіть суворістю криється любові, скільки гарячої пристрасті в грудях, скільки допитливого розуму в отих випуклих півкулях смаглявого юнацького чола. І все це може згаснути, зникнути, збезжиттевіти в одну мить від маленької скалки, від шматочка смертоносного металу!

Він наче вгадав її думки.

- Отаке наше літо. Отака наша Ольвія, Таню.
- Липа як тут пахне... І не хочеться думати, що десь війна..

— А вона йде.

— Іде. Як буря, як ураган, іде. Саме такою вона мені чомусь уявляється — ураганом чорним, смертоносним... Десь я читала про льотчика, що не міг сісти на землю, охоплену ураганом. Льотчикові нічого не лишалося, як повести свій літак вище і вище в небо, куди не сягав ураган, і спробувати пройти над ним.

— То льотчики, — сказав Богдан, і Таня впіймала на собі присмучену його усмішку, — а нам, піхоті, нічого не лишається, як тільки пробитися крізь усе це, — він ураз спохмурнів, — крізь усе це пройти.

— А може, ще пригасне? Як фінська?

— З фронту дедалі гірші вісті.

— Не думай про це.

— Як не думати. Таке розгоряється, бурхає аж сюди...

Цієї ночі підняли нас: десь за Чугуєвом нібито десант викинувся, побігли, обшукали все довкола, потім, правда, виявилось — марна тривога... А стій! — Богдан раптом напружився весь. — Сурмлять!

Він схопився на ноги. Таня теж підхопилась, розгублена, поблідла.

— Богданчику... Серденько...

Він притиснув її до грудей, обцілував жадібно, на швидку.

— Мушу бігти!

— Не кидай мене тут...

Вхопивши Таню за руку, Богдан потяг її за собою, так що вона аж підлігала, спотикалася на бігу.

В одному місці, наполохані тривоگوю, з гушавини вискочили Мар'яна й Лагугін. Мар'яна була розшаріла, сум'ятлива не по-дівочому, щось там поправляла на собі, застібала блузку на грудях, і Тані аж заздрісно стало, що вони з Богданом близькості такої не встигли зазнати.

Сурма кликала, звідусіль бігли до табору, і ось уже й Таня з Богданом опинилися біля входу, де арка з вартовим і куди дівчині вхід заборонено.

— Бувай! — міцно стиснув їй руку Богдан.

Відбігши кілька кроків, він раптом вернувся, простягаючи їй свій студентський матрикул:

— Ось на, візьми, збережи...

Щось було на цей раз таке незвичне в голосі його і в трохи аж ніби розгубленім вигляді, що їй тенькнуло в серці: «Востанне!»

Взяла матрикул і з великими, до сліпоты налитими слізьми очима притримала його руку в своїй.

— Богданчику, любий, якщо... коли що... ти ж — пиши! Чуєш? Хоч у думках пиши, як не буде змоги... Знай, я думки твої і на відстані почую! За тисячу верст!

«За тисячу верст!» Дівочий цей зойк так і ввійшов йому в душу.

А сурма сурмила над табором дедалі настійливіш, дедалі вимогливіш. Мовби підцьвохкувані її звуком, студ-

батівці швидко пробігли, позникали за аркою, між рядами напнутих наметів, і перед гуртиком засмучених дівчат знов стояв лише табірний вартовий з гвинтівкою біля ноги — мовчазний, непідступний.

13

Збір, виявляється, був для того, щоб одержувати зброю. Замість старих, з тригранними багнетами гвинтівок, якими курсанти були досі озброєні і якими, мабуть, воювали ще їхні батьки чи, може, й діди, зараз для студбатівців привезли зброю найновішого зразка: десятизарядні напівавтомати з плескатими багнетами-ножами. Потім, уже на фронті, вони намучаться з цими гвинтівками, які, тільки побувавши в піску чи багнюці, переставатимуть стріляти, хлопці з люттю кидатимуть їх, підбираючи в убитих знову старі, батьками випробувані трьохлінійки, а поки що нова зброя викликала щире зацікавлення в тих, кому вона призначалась.

Гвинтівки лежали в нових заводських ящиках. Укладені були так дбайливо і були так щедро змащені густим заводським мастилом, що, відкривши ящик, не хотілося їх і чіпати — хотілося так, не чіпаючи, знову закрити їх в ящику і відправити на вічний схов.

Але старшина та помкомвзводу вже вміло видовбували їх звідти, роздавали по списку, записуючи номери і вимагаючи, щоб той, хто одержує, тут же запам'ятав свій номер — закарбував у мізку назавжди.

— Бо з цим номером, може, і вмреш, — сказав Гладун, вручаючи гвинтівку Духновичу.

— Я невмирущий, — відповів на це Духнович. — Життя — ось мій орієнтир!

До самого вечора озброювався батальйон новою зброєю. Крім гвинтівок, їм ще видали й каски — зелені, важкі.

— Чавунні голови тепер ми, — крутив Дробаха своєю міцною головою, яка в касці ніби ще нижче осіла йому на плечах.

А увечері, ще й сонце не зайшло, батальйон уже відвечерявся і знову шикувався: на цілу ніч мав бути марш та бойові навчання. Кожен з курсантів був нав'ючений повною викладкою, з флягою, протигазом, з достатнім запа-

сом патронів та з добовою порцією НЗ в солдатському ранці.

Перед тим, як вирушити з табору, старшини, роззувшись перед студбатівцями, показували їм, як треба правильно обмотувати онучу, щоб не порозтирати ноги в поході.

Гладун теж сидів перед хлопцями на стільці і, впевненими, чіткими рухами обмотавши білою байкою свою лапищу, гордовито показував її, мало не під носа тикав студентам.

— Бачите? — крутив сюди-туди ногою. — Як лялечка!

А перед самим маршем він, стоячи біля цинкового бака з водою, підкликав до себе кожного з своїх бійців, і тут відбувалося таке: Гладун брав скибочку чорного хліба і, мовби чаклуючи, насипав зверху жменю солі, і всю оцю сіль, що ледве трималася горою на хлібові, подавав курсантові:

— Їж!

Той непорозуміло відступав: сіль їсти? Та ще після вечері? І в таку спеку, коли і без того воду жлуктиш без кінця?

— Я ж не верблюд.

— Бери, кажу, їж!

Наказ є наказ, їси, аж на зубах тріщить той натрій-хлор. А коли з'їв, Гладун вказує на воду:

— Пий!

Черпаєш кухлем, що вміщає в собі, мабуть, не менше як ківш запорозький, і п'єш, аж стогнеш, а помкомвзводу підбадьорює:

— Пий, пий, надудлюйся вволю, щоб живіт був як барабан. Бо на марші й краплини не дам.

Осторонь, посміхаючись на цю сцену, стоять групою старші командири, серед них і той із шпалами в петлицях, з сивиною на скронях, що був у райкомі партії, коли вони проходили комісію. Вони вже знали про нього: батальйонний комісар Лещенко. Кадровий політпрацівник, довгий час працював в авіації, але за станом здоров'я змушений був перейти в піхоту. До табору він прибув тільки вчора й уже тут зостанеться: буде комісаром студбату.

Колосовського він упізнав одразу. Коли Богдан, виструнчившись перед помкомвзводу, саме проживував свою порцію солі, комісар підійшов до нього:

— Ну як, товаришу Колосовський? — кивнув на сіль. — Солоне курсантське життя?

Богдан, якому аж щелепи зводило від оскоми, згідливо крутнув головою: так, солоне, мовляв.

— Не шкодуєте?

— Ні!

Богданові приємно було зустріти тут цю доброзичливу, з ранньою сивиною на скронях людину, слово якої так багато важило у вирішенні його долі там, у райкомі. Чому він тоді став на твій захист? Що не зрікся батька — може, тим якраз ти і зацікавив його? Душею Богдан відчував, що й зараз перед ним не грубий армійський служака, а скоріше працівник інтелігентського вишколу — в злегка іронічному, привітному погляді комісара було щось людяне, майже співчутливе...

— А з надстроковиками як ви тут, уже порозумілись? Дружно живете? — запитав комісар, переводячи погляд на Духновича, якому Гладун саме сипав на окраєць гострої скалчастої солі. Духнович стояв перед своїм унтером зігнутий, мовби нав'ючений більше за всіх, — у хомуті скатки, в касці, що наче придавила його своєю вагою, — стояв і ждав Гладунової порції солі з якимось мученицьким, фатальним виразом на обличчі.

— Важко з ними, товаришу батальйонний комісар, — поспішив доповісти помкомвзводу, зачувши, чим цікавиться комісар. — Нехлюйства ще в декотрих багато. Забувають, що тут їм не університет!

— А ви свого вимагайте, товаришу старший сержант, — сказав комісар. — Однак, вимагаючи, не принижуйте підлеглого, не забувайте, що перед вами вчорашні студенти, та всі добровольці, люди, що з власної волі відмовились від пільг і йдуть захищати Вітчизну. Такі люди варті належного до них ставлення, як ви гадаєте?

— Так точно, товаришу батальйонний комісар!

— А потім це ж такий народ, — веселим тоном вів далі комісар, — сьогодні він курсант, а завтра, дивись, йому раптом кубики почепили, і вже він командир, уже й вам, товаришу старший сержант, у когось із них доведеться бути підлеглим, як тоді? Спитає ж за все?

— Та вже я з нього спитав би, — під регіт товаришів пообіцяв Духнович, повертаючись знову в шеренгу й на ходу дожовуючи — якимось по-верблюжому — свою сіль.

— А тепер дайте й мені дозу, — звернувся комісар Лещенко до Гладуна. — Випробуваний спосіб, — додав він, зі смаком запивши чималу порцію солі кухлем води. — Напийся тут раз, та гаразд, то на марші в баклагу не станеш заглядати...

Ще й не смеркло, як студентський батальйон разом з усім училищем був у поході.

Задушлива, мов у тропіках, була ніч, пахла потом людським та пилюкою. Розтягнувшись у темряві, ішли посиленним маршем через поля й села, через балки та байраки, збивали сотнями ніг дорожню порохняву і самі ж ковтали її цілу ніч. Несли кулемети на собі, цинкові ящики з патронами, яких було взято більше, ніж будь-коли. Спини в усіх мокрі, піт солоний заливає очі — оце вам, курсанти, форсований марш!.. Хомути скаток, набиті патронами підсумки, речові мішки, каски, надіті на голови, все гнітило, важчало з кожним кілометром.

Не раз цієї ночі згадав Колосовський добрим словом помкомвзводу Гладуна. Мабуть, багато хто з них не витримав би такої напруги походу, якби ноги перед походом не були обмотані в кожного, «як лялечка». Навіть Духнович — і цей тримався, допомогла-таки йому, видно, Гладунова сіль та наука. Подібно до всіх інших, мав при боці скляну, в матер'янім чохлі флягу з водою, але випити і ковтка собі не дозволяв, і не стільки тому, що боявся порушити наказ, скільки совісно було: адже інші також терпіли, бо знали — почнеш пити на привалах, тоді геть розморить всього, розкиснеш, і вже не піхота буде з тебе — кисіль. А пити — ой як хотілось! Особливо коли десь з темряви, із-за білої хати поставав силует колодязя із журавлем, із великим цебром дерев'яним...

Привали дозволялись короткі, і після них ще тяжче було вставати, всі кістки розламувало, сон skleплював очі. Ідучи далі, спали на ходу, заточувались, носами клювали в спину переднім.

Сонце вранішнє застало їх в болотах якихось. Наступали, відступали, форсували водні перепони.

— «Де живеш, куличе?» — чути й тут було голос Дробахи, і сам він собі відповідав: — «У болоті». — «В ньому ж погано?» — «А я привик».

— З цих боліт, — озирався довкола Духнович, — ще, мабуть, доісторичні прашури наші воду пили, динозаври

та мамонти тут водились, а тепер ось ми їм прийшли на зміну...

Одна вода кінчалась, починалася друга.

— Скидай чоботи!

Поскидавши чоботи, піднявши зброю над головами, брели кудись за своїми командирами, розполохуючи водяне птаство, обережно ступаючи по дну, щоб не наколотись у воді на шпичаки поламаних очеретів.

До табору повернулись, коли вже пора було обідати. Але ї їсти не хотілось — хотілося спати, спати. Сяк-так попоївши, похитуючись від втоми, дотяглися до наметів, попадали на матраци і — як убиті. За кілька хвилин весь табір зморено спав, крім вартових під грибками.

А за якісь півгодини їх, вимордуваних нічним походом, уже знову будила табірна сурма. Аж не вірилось, що це не сниться, що це справді вона сурмить, так це було жорстоко після безсонної, до краю напруженої, виснажливої ночі. Але звук сурми будив, згонив, віщував якесь нове випробування. Схоплювались, на ходу затягали пояси і ще зі сном у очах бігли, напівсліпі, до пірамід, розхажували зброю.

Наказ цього разу був незвичайний: брати з собою все, матраци й подушки порозпорювати, повитрушувати, поздавати на склад!

Досі такого не було.

І на обличчях у командирів уловлювалося щось нове, таке, що свідчило про незвичайність цих хвилин, і сурмач грав тривогу якомось особливо, ніби з трепетом сердечним сурмив її.

Навіть тих, що були в нарядах, стояли на постах, зараз було відкликано в батальйон, і вони зайняли своє місце в строю.

Рота за ротою виходять з табору. Без розмов. Без розпитувань. Гвинтівки, ручні й станкові кулемети, вся записана за батальйоном зброя вже на плечах у курсантів, і разом зі зброєю виносять вони з табору і якусь важкість на душах, нову, досі ще не звідану тривожність.

— Ось коли б я хотів, щоб дівчата були тут, — неголосно сказав на ходу Лагутін до Богдана.

Але дівчат сьогодні не було. Були зелені дерева, під якими вони вчора стояли, був закушпелений шлях, яким дівчата звідси пішли.

Уже на чималій відстані від табору хлопці помітили, що Духнович чогось пришкандибує.

— Змулив? — запитав Гушин, його сусід зліва.

— Та ні. На болотах як брів, ногу очеретиною проколів.

— Там міг і на іржавий цвях напоротись, — зауважив Мороз. — Просто біля мене Іванов дошку з іржавими цвяхами з води витяг.

— Ні, я не цвяхом, я очеретиною, — мовби виправдувався Духнович.

Гушин і Мороз запропонували взяти частину його спорядження, але він odmовився.

— Ні, я сам, хлопці... Кожному своє.

Попереду серед відкритого, розімлілого під спекою поля вже завиднівся їм оазис залізничної станції і довжелезний ешелон червоних товарних вагонів, загнаних на запасну колію, майже в степ. Сумніви тепер розвіялись: для них. Вагони подано їм. Щоправда, ешелон був ще без паровоза, стояв на запасній, але вже стояв, чекав. Наказано було розташуватись уподовж ешелону і ждати розпорядження. Мабуть, поки подадуть паровоз.

Куди ж повезуть? На яку ділянку фронту їх кинуть? Це тепер цікавило найбільше. В таборі тільки й мріяли, щоб швидше на фронт, а тепер, коли діждались відправки, стало навіть жаль розлучатися з табором, покидати звичне життя, на зміну якому прийде інше, невідоме, сповнене грізності й небезпек.

Розташувавшись повзводно, сидять купами вповодж усього ешелону, навпроти визначених їм вагонів, ведуть тягучі розмови.

— Десь, видно, прорив, якщо нас так несподівано піднято.

— Раніш чи пізніш це мусило статись.

— То хай краще буде раніше.

Біля Духновича, якому Степура саме перев'язував ногу, зібрався цілий гурт істориків. Нога на підшві розчервонілась, помітно підпухла. Духновичу аж трохи соромно було перед товаришами за цю свою таку недоречну зараз болячку.

— Даруйте, що трохи порушуватиму стрункість ваших лав, — каже він і, морщачись від болю, береться натя-

гувати чобіт. — По можливості намагатимусь не шкандибати.

— Нічого, Байрон теж накульгував, — зауважив Дробаха, розлігшись на траві. — Правда, над Байроном помкомвзводу не було.

— З цим нічого жартувати, — хмуро кинув Колосовський, дивлячись, як Духнович, стинаючи зуби від болю, повільно втискує в чобіт хвору ногу. — Може, фельдшера покликати?

— До фронту заживе, — взувшись нарешті, махнув рукою Духнович. — А то що таке біле? — бажаючи перевести мову на інше, глянув він у бік поля.

— О, тільки тепер помітив? — охоче відгукнувся Степура. — То ж гречки цвітуть. Отак цвістимуть ціле літо. Все перецвітуть, — і в голосі його забринів смуток.

Небо над гречками було синє, високе, ніде ні хмариночки. В прозорій далечі блищить будинками Чугуїв на горі, над Дінцем. Деревя табору ледве видніються на обрії темно-синьою смугою. І ті дерева, і білий розлив гречок, і спориш, на якому лежать, такий м'який, теплий, ласкавий, — усе здавалось тепер якимось особливим, усе це жаль було покидати.

Мовби подобрішали всі. Чи то від гречок оцих подобрішали, від полів та від неба, чи від того, що їх ждало і де вони будуть поєднані самою своєю долею.

Навіть Гладун, що в таборі не допускав ніякого панібратства і міг за це хоч кого скрутити залізом статутів у баранячий ріг, тепер підійшов до хлопців приязний, упокорений і, мовби шукаючи біля них захисту від чогось, присів, загомонів душевно:

— Так що ж — прощай, табір?

— Прощай...

— Ех, ранувато нас...

Колосовський дивився на порожню дорогу, що зривалась де-не-де пилюкою вихорців між розміленими гречками, і здавалось, ніби він жде, що от-от з'явиться звідти хтось, вирине із-за марева, із-за білих гречок...

Дехто почав уже й дрімати, пригрітий сонцем на ласкавій споришевій постелі, а Дробаха, вставши з гурту, пішов ходити побіля вагонів, заглядав, примірявся.

— З нарами, чистенькі, — погукував звідти, — тільки цокотітимуть!

Цокочуть колесами вагони.

Те, що було миром, зостається позаду. Попереду — невідомі випробування, з невідомим для кожного жеребом — кому який випаде: тому — блискавична смерть у першій атаці, тому — лаври бойової слави, тому — похмура одиссея концтаборів, наруга, страшніша за смерть... фашистських фабрик смерті... Але це потім, потім. Зараз вони ще про це не мають уявлення, зараз у них лише готовність в серцях — пройти все дантове пекло війни, перепинити шлях новітнім ордам чінгісхановим, що — не з луками, не з стрілами — з гримучою сталлю на землі і в небі насуваються на рідний край.

Куди везуть? Цього їм не кажуть. Де стрінуться з ворогом? Про це можуть висловлювати лише різні догадки.

Локомотив нестримно несе їх уперед.

Вороний їхній кінь на червоних колесах.

Вже в вагонах, коли ешелон рушив, курсантів оформляли по-фронтальному, їм видавали наспіх заготовані довідки про те, що відправляються на фронт курсантами-політбійцями, а разом з курсантською довідкою кожному вручали ще одну річ: схожу на жолудь чорну пластмасову закрутку-медальйон, що його пізніше буде названо «медальйоном смерті». Кожному належало вкласти в цей медальйон маленький папірець — власноручно заповнену найкоротшу в житті анкету: хто ти і куди сповістити, коли тебе не стане.

Написавши що треба, туго закрутивши медальйони, мовчки ховали їх у маленькі, спеціально призначені для цього кишеньки спереду штанів біля пояса.

Коли студбатівцям роздавали довідки та медальйони, було раптом виявлено, що досі в багатьох із них є при собі ще й студентські квитки, і матрикули, і навіть цивільні їхні по фізних міліціях видані паспорти.

— Багаті ж ви, — сказав комісар Лещенко, для якого це було, видно, несподіванкою.

Він наказав негайно зібрати по всьому ешелону паспорти, а також усі інші цивільні документи і знести до нього у вагон.

Невдовзі перед комісаром просто на підлозі на розстеленій жерстині лежала величезна купа зданих паспортів, студентських матрикулів, посвідчень...

Курсанти першої роти, з якою їхав комісар, обступивши його, непорозуміло ждали: що він робитиме з цим добром?

— Всі поздавали?

— Всі.

Комісар деякий час сидів мовчки над купою їхніх документів. Потім узяв навмання чийсь паспорт, що лежав на купі зверху, розгорнув, прочитав рік народження: 1917. Узяв другий: 1918. Став далі переглядати: 1918, 1919, 1920...

— У ті роки, коли ви народжувались, — сказав комісар задумливо, — ми якраз бралися за зброю, в червоногвардійські загони йшли. Тоді ми теж були юні, вашого ж віку або ще молодші.

Сутеніло надворі, у вагоні по кутках стояла вже темінь.

Комісар запалив сірник, потримав перед собою, доки розгориться, потім повільно підніс його до ріжечка чийгось новісінького паспорта і так тримав.

Студенти затаїли подих: що він робить? У думці ще не вкдалося, що паспорти їхні можна палити.

А він, підпаливши один, підклав його під усю кучугуру документів, розтребушив їх кострищем, ніби десь у полі.

— Там, куди ми їдемо, нічого цього не треба. А щоб ворог, на випадок чого, не скористався чесними вашими іменами... Ні, хай буде так.

Взялася вогнем уся купа, полум'я освітило вагон. Комісар Лещенко, одхилившись від вогню, сидів на ящику посуворілий, студбатовці тісним колом стояли біля нього і зацікавлено дивились на яскраве вогнище своїх розтребуваних паспортів, жарко палаючих матрикулів. Он скручуються в полум'ї чийсь прізвища, роки, національності, маленькі фотографії, круглі, невідомо ким вдарені печатки... Скручуються у вогні їхні права цивільні, їхня студентська безповоротна молодість. Там, куди вони їдуть, все буде інакше. Паспорти ваші віднині — це оті чорні пластмасові закрутки-медальйони в кишенях, по яких санітари та похоронні команди узнаватимуть ваші імена.

Ешелон гримить, важкі двері вагонів розсунуто навстіж, і за ними в безкрай — темно, незнайомо. Тепла липнева ніч пролітає в тил садками, лісосмугами, скиртами в полях. У тих скиртах ще, може, шукатимете притулку, в польових лісосмугах ще, може, доведеться займати бойові рубежі...

— Заспівали б ви, хлопці...

— А чому б і ні...

Їхав козак за Дунай,
Сказав дівчині прощай...

Але спів скоро увірвався.

Вночі, коли всі, крім вартових, міцно спали, розбудило їх клекотання зеніток. Очманілі спросоння, вихоплювалися з вагонів, кидалися у світ титанічних кошмарів, моторошних видінь. Тьма і вогонь! Весь світ тільки це — первісна тьма і тривожний, небачених розмірів вогонь. Земля в загравищах, усе небо в рухливих прожекторах, у вибухах снарядів, у погрозливому гудінні невидимих літаків. Ще дужче заклекотіли зенітки. На землю обвалилося громом. Десь за вагонами, за ешелонами, як із кратера вулкана, виметнувся вогонь. Ще удар. Ще вогонь.

Їх бігцем одводять від ешелону вбік. На ходу озираючись, бачать за собою Помпею, новітню, розвирвану вогнем Помпею... То це вже фронт? Безліч освітлених пожежею колій, палаючі вагони, цистерни, склади... Всюди вибухи, тріскотнява, вже зовсім неподалік беруться полум'ям вагони, може, навіть ті, в яких вони щойно їхали. А небо гуде літаками.

Знайти б хоч будь-яке укриття!

Розташовують їх по садках, по городах, поки кінчиться наліт. Аж тут, трохи отямившись, намагаються розібратися в цьому вируючому жахітті, в стугонливому космічному хаосі...

Знов шаленіють зенітки. Прожектори ганяють по небу, по хмарах рідких, високих. Як руки війни, рвуться вгору, охоплюють усе небо, схрестяться, на мить зупиняться в хмарі світлим вогняним кулаком, укоротяться й зненацька щезнуть, сіючи тривогу. І вже в іншому місці меч прожектора знову з'явиться, помацає, поповзе по небу, то заспішить, то повільно охопить хмару, наче докопується, чи є там що. А ще за мить у небі виростає цілий ліс прожекторів. І ось на самому вістрі одного з них раптом зблиснуло щось біле, сліпуче. І вже зникло все, і над безкраїм хаосом тьми застається тільки вона, ота цяточка — людина у нічній високості. На вістрях прожекторів — людина, дюралюміній і бомби...

Ще раз прийдуть до табору дівчата, і мати Духновича прийде.

Буде це наступного дня після відправки батальйону на фронт. Між деревами біля знайомої табірної арки стануть чекати, розглядаючи натовпи інших жінок, згорьованих, заплаканих, з дітьми, з оберемками щойно переданої їм з табору чоловічої одежі.

— Мамо! Мамо! Тато передав ось мені свою розчіску! І поясок...

Біля Тані прошмигнуло хлоп'я в батьковій кепці, що насувається аж на очі, мале, кирпате, в одній руці — затиснутий гребінець, у другій — пасок від штанів. Дівчинка років десяти несе матері, ледве обіймаючи рученятами, цивільну батькову спадщину: фуфайку, штани робочі, червики, зв'язані міцним сирицевим шнурком...

У таборі ще людніше, ніж було в неділю. Повен табір чоловіків! Видно, як їх стрижуть, перевдягають, роздають казанки, каски, нові сірі шинелі. Але де ж студбатівці? Чи загубилися в цьому вирі людському, чи... Попросили через вартового дізнатися про своїх.

Ждали.

Діждалися:

— Нема таких!

Студбат у цей час був уже за Дніпром.

Залізниця для них кінчилася на тій розбомбленій станції, де застав їх наліт, далі до фронту добиралися пішки. Ішли решту ночі не присідаючи, не знаючи, де йдуть, куди їх ведуть командири. Тільки по тому, як тривожно жевріє небосхил попереду, по скопищах військ на шляхах почувалося, що війна десь близько.

Коли розвиднілось, один із студентів упізнав ці місця. Виявилось, що йдуть шевченківськими місцями чи десь недалеко від них, а верби, що так розкішно хиляться над ставками, — це, може, ті самі, що були описані ще Нечуєм-Левицьким. Ранок народився у росах, у зелених буйнощах левад. Весь край засвітився соняшниками, що могутньо розвертаються своїми тугими коронами для цвіту. Картоплі по пояс. Прядива по балках густі, непролазні. Все буяло, все наливалось життєвою силою в цю благо-

датну пору раннього літа. Здавалось, земля тут прагне нестримно виявити всю свою щедрість, силу родючості, порадувати людей усім найкращим, що тільки може їм дати. Цвінуть картоплі, і мак по них цвіте. Соняшник вигнався під стріху, і кручені паничі по ньому в'ються. Левади ваблять холодками зеленими, водою ставків блищать, розкидаються на півбалки шатрами верб, яворів, кущами калини.

В садках білили хати дивної краси. Що не хата — то витвір мистецтва, скільки хат, стільки й доклало рук художників та художниць народних! Одна підведена червоним, друга — синім, та вкрита соломою, сусідня очеретом з чепурними китицями по вуглах і тугим гребенем зверху; в одній наличники на вікнах голубі, а в другій — по голубому ще й червоненькими візерунками розмережано. Ніби змагалися в красі. І всі білі-білі, ще не оббиті дощами, чисті, святкові. Не для війни, для щасливого літа, видно, білились.

Коли сонце підбилося, зробили нарешті привал. Хлопці сиділи на згірку край шляху, милуючись селом, що бігло внизу по долині.

— Геніальною була та українська жінка, яка першою отак побілила хату, — заговорив до хлопців Степура. — Гляньте, яка он чепурненька визирає по той бік дороги з садка. Була б вона рудою мазанкою — дивитись би не захотів, а так очей не відведеш. І як гармонує оте біле із зеленню верб, із рожами червоними, із барвою неба. А якою гарною стає така біла хата вночі, при місяці, коли тіні гілок помережать її... Яку це душу треба мати, щоб догадатись і такою білою зробити свою оселю, який треба було мати від природи високий смак естетичний...

Навіть далекий від поетичних розчуленостей Дробаха — і той змушений був приєднатись до Степуриних міркувань.

— Справді, тут що не хата, то й витвір індивідуальності, чиясь вдача, чиясь душа, — гомонів він, наминаючи пирога, яким устиг десь запастися в селі. — І що не по ранжиру стоять, теж здорово. Кожна як влита в ландшафт. Якби сказали мені вибирати — вибрав би оту, що край села, що в неї жито аж попід вікнами голубіє. Справжня вилла якась польова. Хто в ній живе? Славна, видно, якась

молодичка, що так гніздечко своє причепурила... До білого, бач, ще й синенького, небесного додала!

Привалові швидко кінець. Вставай, надівай каску, крокуй далі своїми стопудовими від втоми ногами.

Оце вона, Київщина. Ще не дістають сюди снаряди, ще не стали пустками білі хати, не палають пожежами колгоспні ферми, але й над цим розкішним краєм, де проходить у важких залізних касках студбат, війна вже мовби занесла своє невидиме крило. Воронки край шляху. Свіжий горбик землі — когось там поховано. А ось ціла колгоспна череда біля водопою лежить, розстріляна з літака: туші порозбухали на сонці, нудом, смородом б'є від них.

Десь з-під фронту колгоспники, одягнуті по-зимовому, все женуть худобу в евакуацію, і корови тужно ревуть назустріч студбатівцям, спотикаються, натираючи ногами давно не доєні, порозбухалі вим'я, гублячи молоко на каміння розбитого шосе.

В одному місці край шосе лежить не вибухнувши бомба — застряла, стирчить з ґрунту чорним оперенням. Поглядаючи на неї, студенти вже засперечалися, якої ваги вона: двохсоткілограмова? Півтонка? І чи не вибухне, якщо спробують її витягати?

— Дивно, як у дикості багато спільного, — відходячи від бомби, заговорив до Лагутіна Колосовський. — Пам'ятаєш стріли із скіфських могил? Стріли Батиевих орд? Вони теж з подібним оперенням. Сумно стає від таких асоціацій.

Все дужчим, потужнішим гуркотом дає знати про себе фронт. Раз за разом налітають штурмовики, розганяють студбатівців по хлібах, по канавах. Носом у землю — і слухай, як, вивертаючи тобі душу, верещить над тобою сирена, як просто на тебе падає з дзвенячим пронизливим свистом металевий хижак. Томить гидке, принизливе почуття від власної безпомічності. Лежи і жди — судилося чи не судилось... А над тобою виє, виє, вимотує душу...

Вибродять з хлібів, і ніяково дивитись один одному в вічі за приниження, що їм оце завдано, за те, що мусять повзати, ховатися, щулитись по рівчаках на рідній землі.

— Ганебно... Зайцем зацькованим себе відчуваєш, — обтрушуючись, зізнається Мороз. — Землю носом риєш, повзаєш на чотирьох, і це ти — людина двадцятого віку!

Філолог Чемермс сміється нервово:

— Ми ось із Калюжним саме сперечались, хто видатніший: Стендаль чи Флобер? Я кажу — Стендаль, він — Флобер, я своє, він своє. А коли налетіли та шарахнули, так він брик і руками замахав: «Стендаль! Стендаль!»

Смішно, але й не смішно.

Поміж хлібами високими іде студбат, сухим металевим дзвоном подзвонює туге колосся; колосковими хвилями переливаються жита; густо засмуглявіли червонясті, покручені бурями пшениці.

Дедалі більший неспокій, зловісна розтривоженість у всьому. Везуть поранених, бредуть біженці, гуркочуть грузовики з боєприпасами. Тисячі людських облич пролітають перед тобою, і жодного серед них веселого. Нема в цьому краю веселих облич!

Під час одного з привалів товариші зібралися коло Духновича. Просто незрозуміло було, як він досі йшов. Проколоту ногу йому весь час наривало і зараз рознесло так, що насилу могли стягти з нього чобіт.

— Чого ж мовчав?

Але Духнович і зараз не скаржиться ні словом, і тільки по його ластуватому, вкритому краплистим потом обличчю можна догадатись, яких мук йому завдає оця посиніла, розбухла, як колода, нога.

Ще вночі у вагоні, коли всі спали, він мучився. Ніколи не думав, що це такий біль, коли нариває. Здається, якби ногу відрубали — не так би боліло, легше б переніс. Нікому не міг і поскаржитись, не хотів відкриватись. Хіба міг він зізнатись, що на півдорозі до фронту уже він не годен! А як розцінив би це помкомвзводу? Оце, сказав би, доброволець! Ще й до фронту не дійшов, а вже знайшов причину відстати. А головне — товаришам, як їм дивитись у вічі? Не як про римлянина Муція Сцеволу, а як про легкодуха чи навіть симулянта подумують про нього.

Безпорадний, лежав край дороги з своєю відкритою, гидко розбухлою ногою і не вірив уже співчуттю товаришів, що стовпились над ним, вважав, що зараз вони можуть почувати до нього тільки одне — презирство. Найбільше його зараз турбувало, як піде він далі, адже нога, здається, і в чобіт не влізе.

— Гарну маєш вавку, — підійшов до гурту, заговорив помкомвзводу Гладун і, нахилившись, помацав рознесену

ногу майже з заздрістю, наче шкодуючи, що цей дарунок послано долею не йому, а цьому недотепі Духновичу, який не вмів своєю вавкою до пуття й скористатись. — Вавка хоч куди. Маємо перше ЧП.

Підійшли комісар Лещенко, з ним командир роти — молодий лейтенант із училища, стали радитись. Ясно було, що в такому стані Духнович далі йти не зможе. Куди ж здати? Кому його доручити?

Духновича злякали ці розмови.

— Я йтиму. Я можу йти, — вхопився він за чобіт. — Прошу, нікуди мене не здавайте. Це швидко пройде. Богдане, дай руку!

З допомогою Колосовського та Степури він підвівся і так, спираючись на них, рушив у однім чоботі далі.

Гвинтівку і скатку його тепер несли інші, а він, повиснувши на плечах у товаришів, рухався ззаду за колоною, мов живе розп'яття, у важкій своїй касці, що заламувала голову набік. Кожен крок коштував йому нестерпного болю. Духнович стрибав по шосе, як по вогню, бо, хоч як болить, має йти і йти по цьому розбитому камінню, має хоч беззбройним рухатись назустріч війні, назустріч всьому тому, що гриміло й стогнало по обрїю. Нічого не було для нього зараз страшнішого, ніж бути покинутим, зостатись самому, без товаришів у цьому велетенському хаосі прифронтового вировища, де ти нікому не потрібен, визнати свою неміч і не бути з друзями там, куди готував себе внутрішньо весь цей час.

В ногу стріляло й стріляло вогнем, світ запливав жовтизною, і тільки мокрі, гарячі плечі товаришів були йому тепер єдиним опертям, рятували від ганьби і безсилля.

Першу ж машину, що порожняком мчала назустріч, комісар зупинив. Перемовившись про щось з закіптюженим лейтенантом, що сидів поруч з водієм у кабіні, комісар зачекав, доки товариші підвели Духновича до грузовика.

— В кузов його!

Сльози розпачу й безсилля бризнули Духновичеві з очей. Благаючим голосом він знову став просити не здавати його, не кидати.

— Товаришу комісар, я йтиму, благаю вас, дозвольте!..

Але його таки підсадили через борт у кузов, між брезенти, між порожні ящики з-під снарядів, туди ж кинули

юхтовий його чобіт, гвинтівку і скатку, ще й речовий мішок з прив'язаним до нього теплим від сонця казанком.

— Прощай, друже...

Він мав вигляд людини смертельно покривдженої, знищеної, відкинутої геть, у нічогість.

Коли машина помчала, помкомвзводу Гладун, озирнувшись, промовив їй услід не без заздрощів:

— Вважайте, один відвоювався...

16

Чадно грохкають міни в хлібах, бігають люди знетямлені, той мертвий падає на бігу, той, зашований кров'ю, волає:

— Добийте мене! Достреліть!!!

Спека і кров. Грохання й чад. Весь світ уже ніби просмердівся цим гарячим, нудотним чадом вибухлих мін, свіжі воронки ще димляться, і перепалена розрита земля пахне смертю. А повітря знов пружинить, і знову то тут, то там між хлібами — грохк! грохк!

Просто з маршу студбат попав під шквал вогню. Коли наближалися сюди, попереду серед розливу хлібів бачили на пагорбі хутірець якийсь — хата, повітка, садок, їм уже відомо було, що там командний пункт дивізії і саме туди їх ведуть. Хліба стояли могутні — по око людське — жита, пшениці. Тихо було, і курсанти чули навіть крик перепела в житах і бачили лелеку на хаті, а під хатою — просвічені сонцем високі рожі цвітуть, прекрасні, мов дівчата! І раптом чорні гейзери вибухів, усе ближче гупають міни в хлібах, біжать звідти бійці, закривавлені, закіптюжені, щось кричать... Мінометний наліт, а вони стоять, вишикувані цілим своїм студбатом край садка, де сказано їм ждати огляду, поки з-поміж дерев не вилетів на них дебелий чолові'яга — генеральські зірки в петлицях:

— Студбат? Чого стовбичите? — мало не з кулаками накинувся на їхніх командирів. — В оборону! В оборону, вашу-перевашу, кладіть їх! Ось тут оборону займайте!

Миттю розсипавшись понад садком, до якого звідусіль прилягають хліба, курсанти падають притьмом, вони лежать тепер уже поруч з автоматниками комендантської

роти і нікого і нічого не бачать, окрім хлібів та груддя землі, що рвано летить аж до сонця. А міни знов розтинають повітря, б'ють сухими ударами в землю, студбатівці шуляться по своїх борозенках, шарахаються від кожного вибуху — їм хочеться жити!

Мало не наступивши на Колосовського, над ним пробіг якийсь невідомий у поруділих чоботях, у касці, — обличчя все заюшене кров'ю, розтрощене, страшне, — поранений біг, охопивши його руками так, ніби тримав у руках власну зрубану голову, і все кричав, ревів нелюдським голосом: «Достреліть! Добийте!»

«Так оце вона, війна! Оце вона в своєму справжньому образі, — встиг подумати Колосовський, глибше втискуючись у борозну, і весь світ перед ним уже заступився тим кривавим, палаючим обличчям. — Тут і тебе шомиті може накрити, в криваве місиво перетрощить тебе разом з твоєю відвагою та хоробрістю, яких ти так і не встигнеш виявити!»

Неподалік від нього в цій же борозенці ще хтось щується — каска при самій землі. Степурині плечі.

— Ти живий?

— Живий.

А міни б'ють, і невідомо, кого з них накриє оця, що знову шавкотить у повітрі, що з сухим тріском грохкає десь неподалік. Шелестить, тріщить колосся, хтось підбігає, з розгону падає біля них — хто це? Теж заюшений кров'ю, сама каска і кров. Колосовський ледве впізнає його — Ярошенко з геофаку.

— Міна! — хрипить він. — Упала отак за крок від мене. В плече ось і в обличчя. Очі не повипікало? Я бачу? Я не осліп?

Колосовський, роздерши індивідуальний пакет, сяк-так перев'язав йому покремсану шелепу і направив далі до санітарів:

— В садку вони! Біжи!

І Ярошенко побіг, залишивши після себе кров, розбризану на сухому грудді, на білій, повитій по стеблах березці.

Осколки шойно вибухлих мін, розлітаючись, проконали в хлібах радіальні смуги, перерили землю, як дикі свині. Свіжі вирви смердять густим нудотним смородом,

Колосовський аж кривиться від огиди: «Війна — це сморід!..»

Обстріл посилюється. Вібрус, пружинить від металевого свисту повітря. Це вже не міни — снаряди летять, проштовнують, здається, над самою головою, аж глухнеш від них, аж лопаються барабанні перетинки. Один із снарядів жахає в хату, просто в лице їй, у вікна, вивалює стіну і з гуркотом вибухає всередині, в самому нутровищі людського житла. Ще один б'є під стріху, витребушує хмару солом'яної куряви, і весь дах розвалюється, осідає, охоплений виро-вищем диму, полум'я, і вже не видно ні підстрижених китиць по вуглах, ні лелечого гнізда з лелечатами біля димаря, сама тільки лелека кружляє в повітрі.

Нема штабу. Рознесло штаб. Після цього вогневий наліт припинився.

— Найгірше, що можна отак і пропасти — і ніякої користі від твоєї смерті, — чує Колосовський Степурин голос. Присівши, Андрій розглядає в руках кострубатий — ще теплий — осколок. — Ворога живого в вічі не бачили, а вже потрапили в отаке пекло...

Справді, мов той чорний ураган, що з корінням вивертає дерева, змітає людські оселі, трощить усе на своєму шляху, — так і тут пронеслось, пошматувало землю, отруїло польове повітря запахом гару, пороху й крові...

Пронеслось, і знов задзвеніла тиша. Колосовський ще лежить долілиць, голова під каскою, мов чавуном налита.

— Глянь, мураха, — каже до Степури, і вже дві каски схиляються в тому місці низько до землі.

Мурашина маленька без поспіху перебирається між стебельцями, між травинками. В цих заростях вона — як у дрімучому лісі. Проте ж орієнтується. Якісь таємничі життєві сили допомагають їй триматися в певному, тільки їй потрібному напрямі, терпляче петляє, обминаючи перешкоди, рослини та грудочки, деколи навіть завагається в нерішучості і знов-таки виблукається до невидимої своєї стежини, щоб невтомно далі посуватись кудись... І спокій, спокій. Воно не боїться зникнути. Йому нема діла до всього, що діється у вашому жадливому, аномальному зараз, сатанинському макросвіті! Бо ж невинній цій мурашині, на щастя, не під силу збагнути, що опинилась серед лютування смертей, серед жахів, де землю рве, шматує

метал, де бризками мозку розлітаються інтелекти, де шойно шаленіли зблиски вибухів, яскравіші за сонце... Мініатюрне загадкове створіння, воно терпляче й без покvapу завершує через поле бою свій шлях. Не існують для нього земні ваші гуркоти, недоступні йому ваші пристрасті й ваші страждання... Живе воно поза вашим розпаленим світом, і невтямки йому, що чиїсь очі зараз невідривно стежать за ним з-під навислого небозводу касок...

— Може, й ми такі перед кимось? — Колосовський глянув на змученого Степуру, глянув у небо й підвівся.

Озирнувся. Дим стелеться над хлібами, над садком. Від палаючої хати віє жарким повітрям, вона горить собі й горить, ніхто й не пробує її гасити. Не до цього зараз. Серед гарячої, чадної тиші то тут, то там стогнуть поранені. В одному місці на межі, що відділяє величезний лан жита від пшениці, збігся цілий гурт студбатовців; посхилившись, вони щось там розглядають. Колосовський і Степура, плутаючись у густому житі, подалися до них.

Неймовірним було те, що вони побачили.

Як від удару блискавки, що в літню грозу б'є серед поля, так була розрита земля в цьому місці, і серед цієї розритвини, серед розтоложеного, змішаного з землею стеблиннн лежав Дробаха. Ноги розкидані, голова незграбно вивернута під спину, зуби оскалені, а обличчя чорне, спалене геть. Права рука лежить окремо від тіла, жовта, присипана землею. Моторошно дивитись було, що це лежить відірвана, обезкровлена Дробашина рука, яка могла одним ударом збити противника з ніг, юнацька міцна рука, що торкалась у житті книг, і відбійного молотка, і твердих яблук дівочих грудей. Нема Дробахи. Загинув з усіма своїми подвигами, до яких був готовий і яких вчинити так і не встиг.

Тут же, край хлібів під садком, вони взялися копати перший і останній для нього окоп — вічну, з темними стінами хату.

Маленькими саперними лопатами копають першу студентську могилу, нагортають мовчки, і росте вона висока — на весь степ, і видніє далеко, як Савур-могила, і вже з вітрами говорить. Але це лише уявляється вона їм такою. А насправді мала, ледь помітна серед густих колосистих хлібів.

Колоски стояли як люди.

Той високий, випростаний, ніби на варті. Той менший, похилився, думає. Поспліталися вусами, поскилялись, незліченні, один на одного в мовчазній переджнив'яній задумі. А той, дивись, з підламанним колінцем і зовсім провалився в гушавину і все наче хоче піднятись. Буря його зламала, чи дощ, чи осколок?

Тих, що в задумі, найбільше: все поле думає колоскове. Коли вітерець торкне, задзвенить шорстким металевим дзвоном.

Дим розійшовся, чад розвіявся, і знову дише поле гарячими пахощами літа. Перепелиний, кониковий світ оточує свіжу студентську могилу. Березка польова поблизу в'ється по стеблах, звисає білими чарочками, степовий горошок червоніє краплинами крові...

А день згасає. Тривожене, марсово-червоне сонце лежить над хлібами, а там, де стояла на пагорбі хата біла, чіимись чудовими руками побілена, вже дотліває чорна купа руїн. І тільки рожі високі, стрункої дівочої краси, як і раніш, стоять на причілку, просвічені сонцем, ще більш яскраві, ще більш розпалахкотілі в цей передзахідний час.

Духновича до самого вечора возили на тій самій вантажній, яка підбрала його на дорозі. Трясся в кузові серед ящиків із снарядами і почував себе тут зайвим, нікому не потрібним баластом, так не до речі накинутим оцим мовчазним, суворим людям. Усі вони на своєму місці, всі знають своє діло і цілковито поглинуті ним. Заїдуть у ліс, наберуть снарядів і без розмов, без затримки по тряскому шосе мерщій до вогневої, де в садках край села жде їх, уже розстрілявши снаряди, батарея.

— Що ви повертаєтесь, як волами! — сердились батарейники, і не встигнеш озирнутись, уже вони розметають з кузова ящики, знов грузовик порожній. Коли вперше побачили в кузові Духновича, запитали:

— Що за пасажир?

А потім уже й уваги на нього не звертали, тільки щоразу, коли розвантажували ящики, мимоволі відчувалося, як він їм тут заважає. Це було нестерпно — почувати, що ти всім на заваді, почувати себе тягарем для цих людей, які біля своїх гармат не знають спочинку і поводяться так, мовби вони тут єдиний заслон, мовби тільки від них і залежить стримати, не пропустити противника.

По дорозі ваговоз їхній кілька разів потрапляв під обстріл ворожих літаків. Духнович, залишаючись у кузові, бачив струмені вогню, що лилися з літаків на землю, — чи з вогнеметів вони там били, чи з якихось особливих швидкострільних гармат. Уперше він бачив людські трупи понад дорогою і сам щомиті міг стати трупом.

Потім артилеристи скинули його в лісі, біля звалища своїх снарядів, сказали тут почекаати.

— Ще ось одну ходку — і тоді вже завезем тебе до медсанбату.

Але робили одну ходку, і другу, й третю, а він усе залишався біля цієї гори снарядів край лісу, проте і претензій ні до кого в душі не мав — сам бачив, що не до нього зараз.

Біля снарядів стоїть вартовий, молодий червоноармієць, він так сторожко тримає свою гвинтівку, ніби ворог десь тут, за кушем. З Духновичем вартовий у розмови не заходить, знає лише свої обов'язки. «Посадили — й сиди, — ніби говорив він Духновичу своїм виглядом, — а в мене свій клопіт, я на посту».

Вночі пішов дощ. Після денної спеки враз війнуло вітром, зашумів ліс, магнієво зблиснуло небо, розламуючись у бомбових ударах грому, — розгулялася справжня горобина ніч. Усе небо, здавалось, здригається, трепеше спалахами світла, голубого, нетутешнього. Спалахне і вихопить з темряви контури хмар водянистих, розбухлих дощем, з розвіяними по небу пасмами. Ще видно стає ліс, розшарпані вітром дерева, і кризь блискуче листя верхів'я знов зблискує, здригається в магнієвих спалахах небо. Грім гуркоче й гуркоче на різні лади в глибині хмар, ударами неземної сили стрясає, розколює небо в різних його секторах — то ближче, то далі, то вище, то нижче. Ще тут не вщухло, а вже вибухає там, сердито перекочується, і вся земля ніби жде чогось неминучого, катастрофічного.

З годину, мабуть, отак здригалось небо, бушувала гроза, а тоді нарешті відгриміло, відблискало, і тільки зосталась темрява і лив, лив дощ. Немає неба, ніде ні зірки, тільки темрява і хаос, і по всьому лісу — плюскотіння води. Справді, ніби прорвалось небо. Чорний нічний дощ ллє й ллє, як у Ноеві часи, коли все потопив потопом.

Вартовий, коли почався дощ, дбайливо прикрив снаряди брезентом, а Духновичу й такої схованки не було. «Та хіба й не природно це? — думав він. — Снаряд зараз потрібніший, ніж ти, людина, вірніш — каліка з розбухлою ногою».

Дощ не вщухав. Вартовий, зрештою, запропонував Духновичу перебратися під брезент, але студбатівець вирішив терпіти, киснути до кінця. Зіщулився в самій гімнастерці і кис, кис ще більше, ніж пеньок, на якому він сидів під кущем. Мав при собі шинелю в скатці, але не догадався її розкрутити. Як скрутив її ще в таборі з допомогою і за вказівкою Гладуна, так і зараз тримав на собі скрученою в туге повстяне, наскрізь набрякле водою ярмо. Вода ручаями стікала з гілок йому за комір, він уже промок до нитки, але, не ховаючись, знаходячи навіть якусь відраду в тому, як природа знущається з нього, закоцюбло, беззахисно горбився на тому ж пеньку, де його посадили артилеристи. Виставив на дощ ногу, налиту болем і, поникнувши над нею, все думав. Справді, що цей дощ, що пільма, коли в темряву поринула вся планета! Фашистська ніч огорнула Європу, хвиля вандалізму накочується ближче й ближче, на дорогах Київщини валяються трупи, літаки вогнем поливають з неба людей. Рушиться, руйнується все, і нічим уже, здається, не поправити становища. Були мрії, були перспективи, а тепер війна зяє під тобою чорним, бездонним проваллям.

«Так оце поступ? Оце прогрес? — саркастично звертався він до якогось уявного опонента. — Всього сто тисяч років тому похмурі неандертальці з низькими лобами виходили зі своїх печер, озброєні примітивним кремінним знаряддям. Минуло, по суті, зовсім небагато часу, і людина здобула крила, піднялася в повітря, перетнула океани. Людина стала Гомером, стала Шекспіром, Дарвіном, Ціолковським... Богорівна! І ось тепер, на верховинах двадцятого століття, знову цей чорний, смердючий

вибух дикунства, канібалізму. Високорозвинута, культурна нація раптом породжує армію бандитів, убивць. Планета в темряві. Одне за одним гаснуть міста. Ну як тут бути оптимістом? Як вірити далі в те, чого ви нас учили у своїх книгах, чим насаджували нас у світлих університетських аудиторіях?»

Перші спогади дитинства для Духновича — це батьків заставлений від підлоги й до стелі книгами кабінет, пізніше другою домівкою для нього стала міська Короленківська бібліотека. Як інші виростають серед степів та хлібів, так він виростав серед книг. Він вірив їм чистою вірою серця, і для нього Толстой, і Роллан, і Барбюс були не просто іменами, не корінцями на книгах, вони були для нього такими ж живими, реально відчутними, як батько, відомий у місті хірург, як Микола Ювеналійович, їхній університетський професор. Але сьогодні він був у такому глибокому розпачі, що і з ними, зі своїми вчителями, йому важко було порозумітись. Зараз, коли він, одірваний від товаришів, зостався отут напівкалікою в лісі серед апокаліптичного гуркоту горобиної ночі з її чорним дощем, він не здатен уже нічим і ніким захоплюватись, у сповнених відчаю думках він бачить лише, як все нищиться навкруги і всі сили людські, весь розум людський поставлені на службу цьому нищенню. У власній душі його руйнується щось найдорожче, розсипається під ударами дійсності оте прекрасне, що було нав'яне в душу книгами батьківської й Короленківської бібліотек. Вічний поступ, прогрес, рух людства по висхідній? Хотілося заперечити книгам, хотілося вступити в цинічну й злу полеміку з професорами, вражаючи їх силою фактів з оцієї снарядної кафедри, на яку його поставило цієї ночі життя.

Весь ліс шелестить дощем, зловісно темніє, сповнений невідомості, а він тут один, без товаришів, біля звалища боєприпасів... Канонада то вщухне, то загримить знов. Машини возять і возять снаряди. Заскакують в ліс ще мовби частіше, ніж раніш, і возії снарядів, оті мовчазні роботи війни, ще з більшою люттю кидаються вергати в кузов ящики. Його, Духновича, для них нема, нещасний оцей індивідуум для них не існує, про медсанбат уже йому й не згадують. І він, одначе, не міг навіть звинуватити їх у жорстокості, бо він не те що набрид їм — вони його справді-

таки не помічають за своєю запеклою роботою. Він виявився просто зайвим у цьому величезному, безперервно діючому механізмі війни. Не вийшло з нього бійця. Не вийшло для вас захисника, Роллани, Барбюси й Геродоти... А які мав пориви! Не тільки свою альма-матер, свій рідний університет і рідне місто з хмарочосом Держпрому, але й Акрополь в Афінах, і паризький Лувр, і Софію Київську, і німецьку готику — все, все він ладен був прикрити своїми грудьми, а чим кінчилось? Не воювавши, не спробувавши бою, сидить калікою в лісі під дощем біля купи снарядів, начинених смертю. У вирішальний час, для великої справи він виявився непридатним, то для чого ж тоді жити? Для чого плутатись під ногами в тих, що вміють діяти, що знають кожен своє місце на арені війни?

Якби отам піймав десь кулю вдень, коли за їхнім грузовиком ганялися «мессершмітти» по шосе, то, певне, було б найкращим для нього виходом з цього тупика. Чи, може, самому собі пустити кулю в лоб з оцієї гвинтівки, яка ще ні разу не вистрелила? Може, це й справді вихід? Щоб раз і назавжди кінчити і з цією ногою, і з душевними терзаннями, зникнути й не бути тягарем ні для кого! І хай зрозуміють товариші, хай не осудять за те, що він свою кулю, першу й останню, випустив не по ворогові, а по собі...

Машина знов набирає снаряди. Ось вона від'їхала, затрішавши гіллям дерев, пішла у гушавінь, як у печеру.

— Що, поранений?

Духнович аж кинувся. Ззаду нього стоїть під кушем хтось в напнутій плащ-палатці. Це, видно, новий вартовий, який тільки-но змінив попереднього. Духнович цього й не помітив.

— Поранений, чи що?

У голосі вартового бринять людяні нотки, теплі, співчутливі. Це, мабуть, тому, що він вважає Духновича пораненим. А він не поранений! Він передової й не нюхав! Він просто недовчений студент, що уявив себе воякою і що ганебно вибув із ладу, наколовшись на першу ж очеретину! Болотяна торішня очеретина зламала його, зробила безпомічним і ні на що не придатним!

Про це Духнович так і сказав йому, коротко, нервово, з надривом.

Але вартовий, виявилось, мав на такі речі свій погляд.

— Як болить, то однаково болить, від чого б там не було: від кулі, чи від осколка, чи від нариву. Я знаю, як це воно, коли нариває. Ще малим коли був, корова одного разу на ногу наступила. Ніготь з великого пальця так і зчесала, довго наривало потім, ночами не спав...

Тихо вийшовши із-за куща, він уже стояв перед Духновичем, видно було гвинтівку в його руці, і чути було, як дощ плюскотить по його нахалабудженій плащ-палатці. Присвітивши ліхтариком, він нахилився:

— Ану, покажи, що там у тебе...

Духнович розмотав мокре ганчір'я з ноги.

— Ого, рознесло, — сказав артилерист і покрутив головою. — Знаєш що, товаришок, давай я тобі проколю: воно вже визріло.

Духновичу змигнули перед очима батькові ланцети, блискучі, добре дезинфіковані хірургічні інструменти.

— Чим же ви проколете?

— Найду чим. Ось хоч би й багнетом.

Перед ним уже зблиснув багнет.

— Посвіти мені, — він передав ліхтарика Духновичу. Світло ліхтарика вихопило з темряви щетинисте мокре обличчя, грубі руки, що саме знімали багнет з гвинтівки, освітило полу плащ-палатки, якоїсь рябої, не нашої.

— Німецька?

— Їхня. На тому тижні взята.

Присівши, солдат затиснув хвору ногу Духновича коліньми, наче коваль, що збирається розчищати кінське копито, і не встиг Духнович схаменутись, як щось там чикнуло, вдарило болем таким, що на мить засліпило очі, а він, цей доброволець-хірург, все ще не випускаючи ноги, тримаючи її, як в лещатах, обережно, але міцно видавлював своїми твердими пальцями гній із рани; разом з гноєм вичавлював і весь біль з організму. Як йому полегшало одразу! Духнович ніби на світ народився. Хотілось плакати від вдячності, хотілось поцілувати оті грубі солдатські руки, що так допомогли йому.

А вартовий уже підвівся, просто й буденно витирав руки об мокре листя, гомонів до Духновича:

— Тепер тобі одразу полегшає. Якби оце ще подорожника прикласти, тільки де тут його знайдеш уночі. Вранці пошукаємо.

— В мене батько лікар, хірург дипломований, але, думаю, й він краще б не зумів.

— Солдат усе мусить уміти. А чого ти шинелю не розкатаєш? Бач, промерз, аж зуби клацають. Розкатай, надінь.

— Боюсь.

— Чого боїшся?

— Розкатаю, а потім не скаताю, — відповів Духнович напівжартома. — Це мені в таборі товариші допомогли.

— Скатаємо й тут, коли сам ще не навчився. Хліба хочеш?

Десь з-поміж ящиків вартовий дістав півхлібини, розломив її надвоє й половину подав Духновичу. Хліб розкис від дощу, прилипав тістом до рук.

— Що, глевкий? — весело запитав Духновича. — Це нічого. Хліб глевкий — на зуби легкий.

Вмостившись під брезентом на снарядах, вони їли розкислий, набряклий дощовою водою хліб, і артилерист — тихо, розважливо — розповідав Духновичу своє життя.

19

— Кадровик я, кадрову службу. А прізвище моє Решетняк. Восени був би дома, якби не війна.

Артилерист якийсь час помовчав, прислухаючись до плюскотіння темного, мокрого лісу.

— По-всякому для людей війна починалась, — провадив він далі. — Того застала в морі або в полі, біля хлібів, того — в дорозі, тебе ось за книгою, а мене застала вона на самім кордоні, на річці Буг. Знаєш, що таке кордон? Це така смуга землі, проорана й заволочена, оплетена, переснована колючим дротом. Перший ряд дроту високий, другий — нижчий, третій — ще нижчий, а далі дріт по землі клуб'ям стелиться, як огудиння на баштані, а земля чому проорана, ще й приволочена — це проти диверсантів. Отам ми й гартувались. Незадовго перед тим були на учбових стрільбах, кілометрів за вісімдесят їздили від своїх зимових казарм. Пустинні місця, болота, піски, сосонки колючі, низенькі... Вузькоколіянка була там, по ній тягнуть тросами фанерні танки, а ми по них мусимо влучати. Як

трахнеш, так і розлетиться. Кілька днів воювали з тими фанерними танками, а в суботу прибули до себе на зимові квартири. Казарми наші саме на ремонті були, і нам команда — напинати намети. Не хвалячись кажу, що завжди я був дисциплінований, і коли куди треба, то — найперше мене. Так і тут. «Біжи, Решетняк, до отих сосонок, вирубай чотири кілки», — посилає мене командир взводу. Взяв я сокиру, гайнув, вирубав три кілки, а четвертого підходящого ніяк не найду, бо вже смеркає і соснята коло мене все якісь криві та низькі. «Та рубай який-небудь, — чую раптом над собою голос і, підвівши голову, бачу командира батареї. — Може, їм недовго й стояти». Мені дуже запам'ятались ці слова командира батареї, що, може, їм недовго й стояти. «Чого це недовго?» — думаю. А тоді вирішив, що, мабуть, незабаром у казарми переберемось. І вирубав кілочок, який попавсь. Розіпнули нашвидку намети, матраців уже й не набивали, бо втомлені були дуже після маршу. Так на порожніх матрацах полягали й поснули. Міцно поснули. Відомо, який сон після маршу. І от пізно чи рано чую крізь сон — раптом щось проквоктало в повітрі: невже снаряд пролетів? «Це ми ще, мабуть, на навчанні!» — подумав я крізь сон, а воно як на те знов у повітрі — гул, гул. Удари якісь. Розплющую очі, а брезент наді мною вже як решето — посічений, подірваний, а звечора був же цілий! Видно, бив на шрапнель, чи, може, zenітні осколки осипались, бо хоч шкоди нікому з нас і не завдало, а брезент посікло. Та це я вже пізніш так роздумував, а тоді мерщій давай будити товаришів. Мотаю онучу, тягну чобота, а другою товариша розшттовхую: «Сивков, чуєш? Уставай! Почалось!» А він — здоровенний, дві порції з наказу командування одержував — ніяк вірити не хоче, — все головою в подушку.

В цей момент тривогу заграли. Всі посхоплювались, вискакують хто як, а я все пілотку не знайду. Так без пілотки й вискочив. Прибігаю до конов'язі, бачу, один мій кінь харапудиться біля афішки, а другий уже зірвався, гасає аж біля казарм. Кругом метушня, галас, ну що ти хочеш — війна. Я захопив чийогось коня та до свого, накинув посторонки і з гарматою — в парк! А в передку гільзи холості; і в нас усіх жодного патрона бойового — все холості в підсумках, з самим порохом. Для учби! Горобців

лякати! Склади снарядів поруч,клади величезні. І там, знаємо, боєприпасів сила. Коли, було, стоїш там в караулі вночі, то аж моторошно. Що, думаєш, як вибухне? До хмар летітимеш! Кинулись ми тепер до тих складів, а вартовий не підпускає. Бачить же, що свої і що коїться щось не те, летять із-за Бугу снаряди, але ж — статут! Без начальника караулу не підпушу — і все. Станемо наближатись до нього, а він як дасть, дасть бойовими вгору: «Не підходь!» А начальника караулу вже вбито, і ніхто того вартового зняти не може. Лише коли підбіг командир дивізіону — відкриликлади, хапаємо бойові припаси — і вогонь за Буг! Доки й житиму, не забуду того дня. Нас полягло, але й їх поклали — не злічити. На дроті висять, у дроті лежать, позаплутувались. Уся смуга кордону, правду тобі кажу, була завалена, як жаб'ям, тими першими фашистами. І відтоді оце з боями відступаємо аж сюди. Бачили вже, як і не фанерні — бойові їхні танки горять від наших влучань. В одному місці вони обманом на нас танки пустили в червоних зірках, думаємо — наші! На поміч ідуть! А тоді як обкосили нас із кулеметів — одразу стало ясно, які то «наші». Ну й ми ж їм потім дали... Ніхто не скаже, що ми, артилеристи, погано присягу виконуєм. Так уже за цю землю чіпляємось, так уже її держимось — кожен вершок її з кров'ю у нас видирають.

Артилерист змовк, помовчав, прислухаючись з-під плащпалатки до віддаленого гуркоту канонади, до лісу, який все ще плюскотів, стікав у темряві дощем.

— Підкріпивсь? — звернувся він до Духновича, коли той дожував свій розкислий хліб. — Це ще нічого, хліб як хліб, я он у тридцять третьому всю весну бур'яном харчувавсь. Насічу, було, лободи та в казан, заллю водою і варю.

— А ви що... без матері?

— З усієї сім'ї один я тоді вижив. Пухлий, ноги в водянках, а якось вижив. Трудна була весна, ох трудна. Півсела вимерло. Куди не зайдеш — пустки... Вікна повідирані, і в хатах пустками тхне... Кому б наче я потрібен, а настане ніч — заціпаюсь у хаті на всі заціпки: страшно! Сам не знаю чому. Ну й те ж подумати — хлопчак... А коли стали хліба поспівати, візьму, було, наволочку та ножиці — і потайки в поле. Жито високе, вродило тоді не гірше, як цього літа. Заберусь у гушавину, щоб об'їждчик

не побачив, і нишком наріжу, настрижу тих колосків повну наволочку. Багато хто ходив тоді отак стригти колоски, і їх об'їждчики ловили, називали «куркульськими парикмахерами», хоч ніякі вони й не куркулі, а просто голодні люди. Вернуся додому, натоплю піч, вигорну попіл прямо на долівку — не до чистоти було! — а на черінь насиплю колосків, насушу, перетовчу і тоді вже спечу з них собі коржів. Колоски були ще зелені, і коржі з них теж виходили зелені та гіркі, але наїсися — і живіший.

— Стільки пережити, — сказав Духнович. — А втім, це, видно, не заважає вам бути зараз добрим солдатом.

— Я собі так думаю, товаришу: Батьківщина, вона не тільки для тих дорога, хто все життя паски їв...

«Виходить, це я все життя паски їв! — подумав про себе Духнович. — А чим віддячую? Цей ось грудьми проти ворога стоїть, а я? Що я в порівнянні з ним, який стільки витримав і стільки ще витримає?..»

— Скажіть, — запитав він Решетняка, — чи бувають у вас такі хвилини... хвилини розпачу такого, що й жити не хочеться?

— Звісно, всяк буває. Хіба легко дивитися, як здаєм рубежі, як плюндрує ворог нашу землю рідну. Побачиш уночі небо в пожежах — так усе закипає отут. Не злий я натурою, а тепер так хотів би стріляти, щоб жодна куля мимо не летіла, щоб кожен снаряд фашиста по черепу влучав... Ось і сьогодні день був скажений якийсь. З ходу німець хотів прорватись. І, мабуть, таки прорвався б, мабуть, і в оцьому лісі вже гелготіли б, якби не наш артвогонь.

Він став докладно розповідати про сьогоднішній бій, про втрати на батареї, про те, скільки снарядів було випущено, а Духнович, притулившись до нього, зігрітий вогким, розпареним теплом його твердого плеча, вже ледве чув його крізь дрімоту, таку солодку після двох безсонних ночей. А потім і зовсім не стало йому чути Решетнякових слів, бачив лише буйні садки під селом, гармати вкопані, а біля них метушаться люди, зарослі, аж чорні від спеки та кіптяви, носять бігцем ящики із снарядами, заганяють снаряди в стволи, і серед тих, що тут трудяться, він бачить знайому постать Барбюса із скаткою через плече, а поруч із ним працює біля гармати і оцей новий товариш його — артилерист Решетняк.

Полк був кадровий, заслужений, ще недавно він вишиковувався на оглядах у повному складі, а тепер... Жменька мужніх, обстріляних, прокипілих у боях людей — оце тепер і був полк. Він був не те що поріділий у боях, він був майже знищений, і все ж він тримав такі рубежі, що їх при меншій скрутї мусило б тримати по кілька полків; і не лише тримав, але ще раз за разом поривався в контратаки. Чим далі рідшало кадровиків у полку, то кожен з них мовби виростав у своїй солдатській вартості. Один кадровик, здається, вартий був трьох поповненців, так цінувалась тепер людина по її вмінню тримати зброю, по її в боях перевірєній чіпкості й витривалості. Якби ворог знав, скільки їх стоїть отут проти нього понад річкою Рось, занурившись у зелених садках та високих картоплях городів, він не повірив би, що це вони його стримують, вони, котрі зазнали стількох жертв і чия оборона вже має стільки порожніх окопів.

Втрати були величезні, особливо від мінометного вогню, проти якого в них не було іншого захисту, крім оцієї рідної землі, в яку вони могли зариватись. Міни молотили по них з ранку й до ночі, трахкаючи по шосе, що підходило аж до річки, міни шугали крізь гілля над окопами, траплялось, що влучали і в самі окопи — чадний, задушливий дух від них не розвіювався над обороною цілий день. І тільки з темнотою, коли сила вогню зменшувалась, можна було полічити, скількох не стало сьогодні.

Від ворога їх відділяла Рось, мальовнича річечка Рось, що тихо, безплюскітно лине між буйною зеленню берегів, між розлогими вербами, що подекуди майже змикаються над нею своїм плакучим віттям. За мирного часу в цих берегах усю весну витьохкували солов'ї, а зараз цілу добу цьвохкають кулі, і немало вже свіжої крові людської потекло звідси із водами Росі до Дніпра. По березі попід кущами верболозу лежать забиті учасники контратак, і коли їх уночі торкає хвилею, то здається, що вони ворушаться, що вони ще живі, хоч лежать там уже по кілька днів. На дерев'яному мосту, перекинутому через річку, щоб з'єднувати шосе, побитих навалено цілі купи: то ті, що ходили в контратаки, але щоразу, добігши до середини

мосту, падали, скошені перехресним вогнем ворожих кулеметів, замаскованих десь зовсім близько в потойбічних вербах. Ночами наші робили кілька спроб повідтягувати, позабирати з мосту вбитих, але це коштувало нових жертв, і мертва ота застава на мосту тільки ще збільшувалась.

Ось у цей полк, до цього мосту доля привела серед ночі студбатівців.

- Студенти прийшли!
- Курсантський батальйон!
- Самі добровольці!..

В словах, якими зустрів їх полк, вчувалася щира солдатська вдячність за те, що вони прийшли, принесли сюди своє життя, свою підтримку.

«Тут, певне, будуть наші Фермопіли», — подумалось Колосовському після того, як студбатівцям було вночі пояснено суть завдання.

Під проливним дощем, при спалахах горобиної ночі займали студбатівці вільні окопи по городах, а кому не вистачало вільних, то втискалися по двоє разом зі старополчанами, поки оговтаються та вириють свої. Після того мінометного шквалу, під який вони потрапили у відкритих житах біля штабу дивізії і де зазнали своїх перших втрат, тут, у мокрих окопах, курсанти відчули себе значно безпечніше, дарма що ворог пострілював десь зовсім близько, а звечора, як розповідали ветерани полку, їм навіть чути було німецькі губні гармошки за Россю.

Вдосвіта, коли розвиднілось, дощу вже не було, небо виядрувалося з-під хмар, а просто над студбатівськими окопами звисало яблуневе гілля, обважніле від зелених плодів та рясної роси. Коли противник, починаючи день, сіконув з кулеметів по садках, то роса посипалась, як дощ, а яблука-зеленчаки падали студентам просто в окопи, зайвий раз підтверджуючи давню істину Ньютона.

Ці терпкі зелені яблука вже кілька днів були тут для солдатів полку ледве чи не єдиним харчем. Щоправда, був у них ще цукор, багато цукру, який вони добували, мов пісок із кар'єру, виявивши неподалік від своїх окопів склад у підвалі одного з будинків над шосе. Раніше в цьому будинку був райпродмаг, в підвалі лишилося повно цукру, який тепер уже нікому не належав, нікого, крім них, не цікавив — містечко було безлюдне й безвладне. З усієї обо-

рони бійці повзали з казанками до того підвалу і, набравши хто скільки міг, повертались до себе у свої нори. В кожному окопчику, поряд з патронами та гранатами, стояли казанки, наповнені цукром-піском, з якого бійці готували собі цукрянну саламаху, приправляючи її терпкими, кислочими яблуками, щоб не нудило.

Такою цукряною кашею-саламахою вранці пригощав Колосовського його сусід по окопу — довгов'язий сержант, один із кадровиків полку. Губатий, з орлиним носом, зухвало-веселими сірими очима і басовитим, соковитим голосом, він був з тих людей, що запам'ятовуються з першого погляду і з першого ж погляду чимось викликають до себе довіру й симпатію.

— Ти тут повоюю, а я тим часом приготую сніданок, — сказав він і, витягнувши з ніші казанок до половини наповнений цукром, долив туди з фляги води, покритив кислиць, старанно розколотив усе це й аж тоді запропонував Богданові: — Діставай ложку і за діло!

Бруствер, замаскований картоплинням, одгороджував їх від противника. Земля була мокра, чорна, і рожеві пелюстки маку, вночі оббиті дощем, усюди поприлипали до неї. Прибравши на краю окопу місце, поставили казанок і заходились коло своєї саламахи.

Голосно сьорбаючи, сержант для ближчого знайомства розповідав Богданові про себе:

— Цаберябий я. Дивне прізвище, еге ж? Декому таке прізвище здається смішним, а є ж ще смішніші: Пищуха, Непійпиво, Обійдихата. Був ще у нас в полку старшина Панібудьласка, тепер уже нема... Ти їж, їж, — підохочував він Колосовського, — бо сніданку не буде, а обіду й поготів. Похідні кухні наші всі порозстрілювано, тепер отак на підніжному корму живемо.

Незабаром Богдан уже знав від нього про те найважливіше, що необхідно знати бійцеві: звідки німець найдужче б'є, і коли він особливо скаженіє, і якими рівчачками треба пробиратись за оцим ось цукром чи коли тебе, скажімо, викличуть на КП батальйону.

З розповідей сержанта перед Колосовським постав тяжкий бойовий шлях цього полку, шлях, позначений кровопролитними боями на різних, починаючи з кордону, рубежах, з-поміж яких оця Рось була рубежем, мабуть, ви-

рішальним. Адже це вже, власне, зовнішня лінія оборони Києва, саме тут маєте зупинити ворога, не дати йому провратися до столиці.

— Усе вони хочуть зіпхнути нас звідси, щоб вирватись на шосе, — пояснював сержант, — але коли без вас не зіпхнули, то тепер... хіба що обійдуть. Де в лоб їм не вдається — десанти закидають, гади, у тил. Ну, ми їм не Греція, то вони могли нещасну оту Грецію парашутними десантами взяти. А в цілому можеш не шкодувати, що потрапив до нас у полк. У нас без паніки. Командир полку — вояка ще з громадянської...

Слухаючи сержантові розповіді про цей полк, про його командирів, Богдан легко уявляв собі на чолі такого полку свого батька, Дмитра Колосовського. Один час, у перші роки після громадянської, батько теж служив у прикордонні на Збручі, поки не перевели його звідти в Запоріжжя. Якби не 37-й, можливо, й зараз командував би саме отаким стрілецьким полком...

Безгоміння. Стрільби не чути. Бійці сміливішають: видно, як то тут, то там вигулькне котрийсь із окопу. Колосовський та сержант теж не ховаються. Схилившись над казанком, вони вже дошкрібували ложками солодку свою саламаху, як раптом між ними, між їхніми головами дзикнуло щось. Куля дзикнула! Не встигли й злякатися. Стривожились лише опісля, коли, інстинктивно присівши, переглянулись, тороплено дивлячись один на одного.

— От гад, — лайнувся сержант. — Снайпер їхній. Викнулись, а він одразу й нагадав, щоб не забувались.

«Оце вона, близька смерть, пролетіла», — сказав собі в думці Богдан, усе ще дивлячись на сержанта, який так само дивився з торопленою посмішкою на нього, мовби радів, що не тільки він сам живий, а й студента теж пощадило.

Ніколи потім не зможуть вони забути цієї кулі, що пролетіла між ними, між їхніми головами і зблизила їх якоюсь особливою близькістю, поєднала якимись особливими тайнощами — тайнощами самого життя. «Тепер ми з ним справжні побратими», — подумав Богдан про сержанта.

— Оце те, що називається — на волоску, — розбалакував сержант. — Сантиметр сюди або туди — і одному з нас уже ложка не потрібна.

Після цього вони понадівали каски. Цаберябий добув з кишені нерозірвану пачку махорки, спершу понюхав, потім розірвав.

— Бери крути, товщиною хоч з палець, у нас цього зілля вдосталь. Замість хліба хоч кременчуцької махорки лантух сюди притягли, в кожного тепер запас. Крути, чого ти?

— Я не палю.

— То поки студентом був, а зараз, брат, починай. В окопах з цим веселіше...

Піддавшись на його умовляння, Богдан невміло почав крутити з шматка газети цигарку; вона розклеювалась у нього, але він таки скрутив, припалив, ковтнув диму. Голова пішла обертом, він відчув, що п'яніє, і після перших зтяжок змушений був кинути цигарку. А Цаберябий попикував так, що з окопу валило, як із паровоза.

— Чи диму нашого не помітять? — запитав Богдан.

Сержант заспокоїв його.

— Подумають, що земля після дощу парує. Бач, як пригріває, аж на сон хилить. Мабуть, завалюсь я так хвилин на сто з гаком. Тобі теж раджу, бо в нас тут тільки день і поспиш, уночі не дадуть.

— Ні, я не спатиму, — відмовився Колосовський і знову виглянув з окопу. — Цікаво, звідки він б'є, снайпер отой?

— Хочеш вистежити? Навряд. Десь він отам, у гущавині, у вербах лівіше від мосту. Ну, я сплю. В мене закон: неясна обстановка — лягай спати.

Сержант скоцюрбився на дні вогкого окопу, зігнувши в три погібелі своє м'язисте тіло, і справді швидко заснув.

Богдан, вмостившись у другім кутку викопаного «коліном» окопу, припав поглядом до верб протилежного берега. Він стежив за тими шатрами зелені, чи не ворухнеться де гілка в глибині, чи не зблисне де постріл. «Ти снайпер, але ж я теж не мазав на стрільбищах», — думав він, напружуючи зір.

Верби, здавалось, дримали. Жодного руху в наповненому тінями вітті, жодного пострілу звідти, тільки десь на лівому фланзі потатакує кулемет.

Неподалік за кущами картоплі хазяйнує в своєму окопі Степура — он його важка щелепа висне з-під каски.

— Чатуеш? — озивається він до Богдана.

— Та хочу вистежити, звідки він б'є.

— Тоді запасайся терпінням...

Богданові терпіння не бракувало. Весь час, доки сержант спав, він, прилаштувавши гвинтівку для стрільби, напружено вглядався в зелені хащі протилежного берега. Одного разу йому здалося, що в глибині верб перемайнула якась тінь, і він уже чекав пострілу, але його не було.

Сержант, виспавшись, солодко потягся в окопі, позіхнув:

— Ну, як там? Не з'являється фашистська зозуля? — Він підвівся, похрустів суглобами, потягаючись. — О, Корчма наш знову землю пудить... — Цаберябий кивнув Богданові кудись направо: — Ото тільки занудьгує, так і за лопату, гребе й гребе, все йому здається, що мілко. Ох і трудяка ж!

— Хто він, той Корчма?

— Земляк мій і односелець, усю кадрову разом служимо. З одного села ми і якісь навіть родичі далекі, а от характери в нас — небо й земля. Я більше пісні люблю, а він — чоботи. Весь час тільки й знає — «от якби мені, батечку, командирські чоботи роздобути». А я ось і в обмотках себе добре почуваю. Мені б тільки поспівати. Жаль, що тут співати не можна — одразу почує, дасть прикурити. Агей, Корчмо, до води доб'єш! — гукнув він туди, де летіла земля, і знов обернувся до Богдана. — Там у нього в окопі цілий склад: в одній ніші патрони, в другій гранати, в третій пудра, вазеліни та креми всякі.

— Нашо вони йому?

— Нагріб у крамниці, де оце цукор беремо, і ноги та взуття змащує, щоб м'якше було. А пудру й не знаю — може, для Фанаски береже. Дівчина у нас була з ним одна на прикметі, Фанаска, недавно за третього у Вінницю віддалась... — Сержант помовчав, і голос його після цього змінився, посмутнішав. — Це ж там у наших селі зайди їхні порядкують. Хоч убий, не віриться, що це вони вже там. З засуканими рукавами зіскакують з мотоциклів, млеко давай, яйка. Ну, матимуть же вони в нас яйка! Поклади до біса ми їх від кордону, а ще більше покладемо... Винищувати їх треба, як пацюків, — так я собі ухвалив.

— Стривай, здається, щось промайнуло, — припав до гвинтівки Богдан.

Сержант, налігши грудьми на бруствер, теж став вглядатися в потойбічні верби. Сонце, повернувшись, тепер глибше просвітлювало дерева, проте й зараз не видно було в їхніх шатрах ніякого руху.

— А чи не спробувати нам виманити його? — запропонував сержант.

Прилаштувавши на багнет каску, він посунув її осторонь у кущ картоплі і, пригнувшись, став там нею ворухити. Богдан тим часом, не спускаючи очей, стежив за вербою, що була найбільш підозрілою.

Минуло чимало часу, коли Цаберябий таки спровокував німця на постріл. Ворожа куля дзенькнула об каску, і в ту ж мить Колосовський дав постріл у відповідь. Верба гойднулася у глибині віттям.

— Падає, падає! — гукнув сержант, і їм добре стало видно, як, пробиваючи гілля, валиться додолу розкарячене тіло, вони мовби навіть почули, як воно гупнуло, впавши там додолу з верби.

— Упав, ей же ей, упав! — загукали з окопів. — Гупнув, як груша! А кажуть, груш на вербі не буває!

— Хто це там його? — почувалося від дороги з командирського бліндажа. І Цаберябий відповів туди голосно, хвальковито:

— Студент мій дав йому прикурити!

21

Ворог майже не тривожив їх у цей день. Він неначе забув про них чи не хотів їх помічати. Далеко зліва гула канонада, десь і праворуч усе стугоніло, мов танки своїми панцерованими лобами розбивали, таранили десь там залізне небо. А тут, над тихою Россю, серед розмлявлених верб, війна ніби задрімала, як дрімала, поскручувавшись, по своїх окопах бійці, пригріті сонцем та паркою землею.

Надвечір знову пройшов дощ, короткий, летючий, і студбатівцям було видно, як він, мовби втікаючи від сонця, швидко віддаляється за Рось, за густі верби, де було збито снайпера, високими пасмами сивіє, освітлений сонцем, на луках, зелених, далеких. А тільки дощ відшумів і сонце проблиснуло, бійці помітили, як десь на левадах

за Россю з-поміж мокрих, блискучих верб райдуга воду бере.

Степури добре видно було райдугу з окопу. Вона стояла по темній тучі, здіймаючись над війною, над побоїщем, що шматувало землю, стояла у вічній семибарвній красі своїй, недосяжна для ворожих снарядів.

Потім райдугу майже всю закрило тучею, лише шматок її зостався на обрії, круглий, мов яблуко. Велике яблуко рожевіє в темних далеких хмарах. «Німиї стою перед твоєю красою, природо», — хотілося вигукнути Степури. Дивна душа людська: дивився на райдугу в небі, а бачив Мар'яну, харків'янку червонощоку. Заміжньою стала, і мав би викинути її з голови, а вона приходить і сюди до нього в окоп із своєю пекучою, недосяжною любов'ю. «Хіба б вона не могла покохати мене, якби не було його? — думалося Степури зараз в окопі. — Адже ж є і в мені, мабуть, щось таке, що могло б привабити дівчину. Он приходила в табір разом з дівчатами Ольга-гречанка, кажуть, що то вона приходила до мене». Ота некрасива, тиха, але добра серцем Ольга, якої він три роки ніби зовсім не помічав, вона тільки в ці дні зважилась відкритись подругам своїм почуттям і разом з ними принесла йому в табір свою подолану дівочу гордість, своє вигорюване кохання. Якщо вона могла, то могла б і Мар'яна, коли б не приворожив, не перехопив її інший!

Окоп Лагутіна недалеко від Степури, навскоси, як дивитись до мосту, під розчахнутим стовбуром яблуні. Степури й зараз видно Лагутіна, вірніш, його потилицю. Прилігши грудьми над бруствером, Лагутін саме дивиться кудись у бік річки. Без каски, в шинелі пом'ятій, ще й комір підняв — так, видно, як спав, так і залишився в шинелі, щоб висихала на ньому, як висихає вона оце зараз і на Степури. Гвинтівка Степурина лежить вмощена на бруствері, пристріляна до мосту, щомиті готова відкрити вогонь, коли тільки з'явиться противник. По лінії прицілу око Степури бачить кущ верболозу одразу за мостом (чомусь здається, що саме з-за того куща має вискочити противник), а трішки звихнувшись убік, око знов натрапляє на Лагутіна, на його виставлену над окопом потилицю, захищену тільки піднятим коміром шинелі...

Досадливо одвернувшись від Лагутіна, Степура бачить в окопі Колосовського, що все пильнує з-під каски за во-

рожим берегом, та його сусіду — сержанта Цаберябого, якого вже кожен тут знає за гучний голос та веселу, компанійську вдачу. Цаберябий — дивне прізвище. Тисячами проходять отак повз тебе люди, і серед них раптом: Цаберябий. Звідки? Чому так, а не інакше? Колись, мабуть, пани записали його так у свої кріпосницькі реєстри, зрівнявши людину з волом, і так несуть з покоління в покоління це наймення і прадіди його, і діди, і батько, і він сам. У його рідному, Степуриному, селі багато з його односельців теж мають прізвища чудернацькі, дані їм колись панамі ніби на сміх і знущання; а в революцію ці імена ставали крилатими, лунали грізно, легендарно...

З хліборобського роду першим вийшов Андрій Степура в студенти. Будучи вже й студентом, вставав, як хлібороб, на зорі, спішив, квапився зібрати урожай знань, до очманіння сидів, обкладений купами книжок, у бібліотеці навіть у вихідні. Знав: там, куди він поїде після університету, не буде таких книгосховищ. Син села трудового, він з дитинства пройнявся любов'ю до хліборобської праці, парубчаком вмів уже водити трактора, перейнявши цю науку від старшого брата, міг підміняти когось на комбайні, і щоліта під час канікул земляки-колгоспники бачать його як не біля штурвала степового корабля, то на лобогрійці, то серед тих найплечистіших, що возять зерно на станцію. Змалку в нього прищеплена глибока повага до хліба, ставлення до нього як до чогось святого, і коли війна просто з маршу кинула їхній студбат в оті масиви колгоспних хлібів біля штабу дивізії і Степура побачив, що хліб тут уже ніщо, його топчуть, толочать і сам він, бредучи з гвинтівкою серед зарум'яненої, повнокосої прекрасної пшениці сорту «українка», змушений толочити її чобітьми, — то це був день найстрашніший у його житті, це було те найпотворніше з усього, що принесла з собою війна. Золоте колосся, що красувалося снопом на народних святах у День урожаю, колосся, що золотилось у державнім гербі, побачити знівеченим, присипаним землею в чорних смердючих воронках... Це досі стояло йому перед очима, як стояв перед очима і образ розшматованого міною Дробахи, якого вони поховали там, у хлібах. Відсміввся Дробаха, відгуляв. Хто ж за ним? Безглуздя й кошмар війни — це такі речі, до яких Степу-

ра ніколи не звикне. О, якби можна було все це припинити одним ударом!..

З настанням сутінків загадали одержувати сухарі. Сухарів було мало, і боєць Корчма, ставши навколішки серед картоплиння, почав їх ділити, вправно розкладаючи уламки сухарів рівними купками на розстеленій плащ-палатці.

— Ти ж гляди, бо собі якраз найменше покладеш, — підсміювався над Корчмою Цаберябий.

А Корчма, розіклавши, підрівняв купки і, звелівши поодвертатись, жваво вигукнув:

— Кому?

Це означало, що той, хто озветься, одержить саме ту купку, яку він у цей момент накрив своєю долонею. Точнісінько, як ото діти, що, заховавши руки за спину й затиснувши в одній із них цукерку, заставляють угадувати: «В якій?»

Студенти, одначе, не пристали на такий спосіб дільби.

— Давай без фокусів, — буркнув Лагутін.

— Помиримось і так, — підтримав його Колосовський. — Розбирайте, я згоден останнім.

Корчма, видно, був трохи ображений, що його метод дільби не дістав з боку студентів схвалення і що вони тільки посміялись на оце його завзяте «кому?».

— Значить, ще не зовсім виголодніли, коли крутите носом, — сказав він докірливо. — Ось як попідтягуєте животи на останню дірочку, тоді й самі закричите «кому?».

— Спіши, земляче, пайок з'їсти, — весело казав до Корчми Цаберябий, коли той забирав свої сухарі, — бо вб'ють — і пай пропаде.

Ще не догризли вони й сухарів по своїх норах, як із сутіні садків, скрадаючись, з'явилися постаті командирів, почувся над окопами голос політрука Панюшкіна:

— Ану, орли, хто хоче розім'ятись? Є завдання.

Біля худючого, туго перетягнутого ременем Панюшкіна Степура впізнав командира своєї роти лейтенанта Осадчого, невеликого на зріст, з задерикувато випнутими грудьми. Ось він, приглядаючись, схилився над Степуриним окопом:

— Це хто тут?

— Курсант Степура.

— Ну, Степуро, підеш?

Степурі хотілося спершу дізнатись — куди, про яке завдання йдеться. Але не встиг він про це запитати, як з лагутінського окопу вже пролунало — з готовністю і аж ніби з викликом:

— Іду, товаришу командир!

Це Лагутін відповідав Панюшкіну згодою, і Степура теж поспішив відповісти:

— Звичайно, хіба я найгірший...

Йому стало навіть досадно, що й тут Лагутін випередив його.

Колосовський та сержант Цабєрябий теж виявили згоду, але Панюшкін, який перед тим приходив поздоровити їх за збитого ворожого снайпера, відхилив їхнє бажання.

— Снайпери? З вами в мене буде окрема розмова.

Незабаром кільканадцятьоро відібраних з різних підрозділів бійців уже були на темному подвір'ї позад цегляного будинку, в підвалі якого розмістився КП батальйону.

Майор Краснопольський, щуплявий, хворобливий на вигляд чоловік, який до самого початку війни завідував військовою кафедрою в одному з харківських інститутів, а тепер був призначений командиром студбату, пояснював відібраним суть завдання.

— Містечко безлюдне, — говорив Краснопольський сердитим надтріснутим голосом. — Мешканців евакуйовано. Одначе, як нам доповіли, в тилу батальйону у вікні одного з будинків було щойно помічено підозріле світло. Завдання вам — обшукати будинок, з'ясувати, в чім річ. Що за вогонь? Хто світить?

Майор не сказав, що це, можливо, німецькі автоматники вже забрались туди, засіли в близькій їхній тилу, в порожнім будинку, але й без пояснень кожному було зрозуміло, що саме Краснопольський має на увазі.

— Зблиснуло і одразу погасло, — схвильовано озвався до бійців Гладун, який досі стояв майже непомітний під темною стіною. Це він, виявляється, першим і помітив той підозрілий вогонь, коли повертався з полкових тилів, — Гладун тепер виконував обов'язки старшини батальйону. — Жителів у містечку нема, будинки порожні, то кому ж світити? Скоріш усього, що їхні автоматники забрались...

— На завдання вас поведе товариш Гладун, — сказав Краснопольський. — Забирайте людей, товаришу Гладун, і виконуйте.

Гладун не сподівався, що справа обернеться саме так. Думав, що досить буде сповістити, висловити підозру, і когось пошлють, а воно... Чути було, як він аж захлинувся повітрям, відповідаючи Краснопольському статутним неминучим: «Єсть!»

І ось вони йдуть. Мовчазні, зосереджені йдуть на це завдання, яке невідомо чим для них скінчиться. Більшість тут студбатівці. В темряві Степура впізнає знайому постать Лагутіна з піднятим коміром шинелі, чує біля себе Ребрика, Бутенка з філологічного, що зрідка обмінюються на ходу обривистими фразами. Для кожного з студбатівців — це перше бойове завдання, перша перевірка нервів, витримки, мужності. Тут можеш зустрітися з ворогом лице в лице. Тут або ти його, або він тебе. Це ж на таких завданнях пускають у хід і багнети, і приклади, може трапитись, що й цупку руку ворога відчуєш на своєму горлі.

Гладун іде поблизу Степури нахнюплений, весь час гнітить його думка, що дав маху, поспішив доповісти... Потягло ж тебе бовкнути комбатові про свою підозру... Промовчав би і не встряв би в оцю халепу, з якої чи й виберешся живим.

— Перестарався я, сам пошився в дурні, — каже він довірливо до Степури. — Отак нас, мурих, і вчать...

За той час, що він з ними на фронті, помкомвзводу їхнього не впізнати. Схуд, змарнів, увесь якимось обвис і обкис. Де й поділася та самовпевнена молодцюватість, якою він так відзначався в таборі. І зараз веде їх поміж темними будинками, не шикуючи, просто юрбою, йому байдуже, що в того комір піднятий не по статуту, а в того хлястик теліпається обірваний, і що протигазів на багатьох уже нема, і що скляні фляжки потовчені — саме бите скло в зелених капшуках.

Не до цього тепер Гладуну. Поставлений випадком на чолі групи, він веде її кудись хащами городів, шораз зупиняючись, шарахаючись, сторожко вслухаючись у будинки, в садки. Бур'ян під ногами і розложисте гілля дерев — усе повне тьми. Оця зловорожа тьма, що їх оточує, вона,

видно, повністю володіє Гладуном, бентежить його, відлякує; він іде в темряву, як той кінь, що за кожним кушем чує вовка. Нарешті вони підійшли туди, куди треба. Гладун приклав палець до губів:

— Тс-с!

Усі завмерли. Великий, темний і ніби насторожений будинок. Напіврозбиті вікна, бур'яни вище фундаменту.

— Тут.

Руки самі стискають зброю, холодок близької небезпеки пробігає по тілу. Ждуть команди. Вона передається пошепки:

— Оточити будинок!

Скрадливо, обережно ступаючи, обходять, оточують будинок з усім, що є в ньому. Поприсідали, защули під вікнами, в росяних бур'янах чи, може, у квітах. Якби не дихати. Стати невидимим. Бо, може, на них уже спрямовані чийсь погляди з вікон, з горища? Ціляться? Ось-ось, може, гряне звідти блиском і громом. Під кушем бузку навпроти причілкового вікна бійців збилася ціла купа. Гладун, присівши серед них навпочіпки і вказуючи на провалля вікна, шавкотить якимось не своїм, згубленим голосом:

— Хто перший?

Це означає, хто першим полізе в оте видерте вікно, хто першим кинеється назустріч автоматному вогню, назустріч власній смерті.

— Ну?

Мовчать. Позирають на будинок як на фортецю. Безмірно вигідніше становище того, хто зараз там, усередині будинку. Причаївшись за стіною, він, може, тільки й жде, поки ти полізеш, подерешся до вікна, він чутиме кожен твій рух, а ти лізтимеш у ту дірку, мов у темну пашу крокодилачу.

— Ну хто, хто? — нетерпляче повторює Гладун, і голос його зривається.

З-поміж тих, що, затьопані росою, припишкли в бур'яні, раптом підвелася постать, мовчки рушила до вікна.

Степуру обкинуло жаром: Лагутін! Він першим іде, бере на себе найважче. Підвівся з бур'яну і наче одразу піднявся над ними всіма, став найкращим, і наче Мар'яна його побачила в цю мить — як він, подолавши страх, пер-

шим рушив назустріч небезпеці, щоб тільки виручити цим товаришів.

За мить Степура опинився біля другого вікна. Майже водночас вони вхопились за лутки, підтяглись на руках і — один — легко, другий — важко, незграбно шугнули, зникли всередині.

Гладун, ще нижче присівши в бур'яні, завмер у напрузі. Здавалось йому, що весь будинок от-от заходить ходором, заблискає вогнем із стволів, почуються зойки, передсмертні хрипи, борюкання, але нічого цього не було. Навпаки, чути було, що обидва вони, живі, неквапом ходять у гулкій порожнечі будинку — один тут, другий там, — чимось там грюкають, щось перекидають і вже, подершись угору, товчуться на горищі, мов домовики.

Через деякий час каски їхні з'явилися у отворах вікон: одна — в одному, друга — в другому.

— Нема, — сказав Лагутін, і в голосі його старшині вчулось щось схоже на насмішку. — Здається, їх тут і не було.

Гладун підвівся з бур'яну.

— Не може бути. В погріб ви заглядали?

— Порожньо скрізь, — відгукнувся Степура. — Може-те зайти пересвідчитись. Я двері ось відчиню.

Незабаром двері були вже розчинені навстіж, і бійці, поваливши в будинок, разом обійшли, обнишпорили його весь. Шафи перекинуті купами, пір'я, шмаття газет. Думали, хоч газети німецькі, виявилось — наші.

Зібравшись знову, стали радитись. Якщо вони були тут, оті агенти, що сигналізували звідси світлом, то куди вони могли зникнути, де могли так швидко подітись?

— Може, це не той будинок? — висловив сумнів Степура, звертаючись до Гладуна. — Може, ви помилились?

— Ні, я не міг помилитися, — твердо заперечив Гладун. — Он там, попід отими кущами, я йшов, отут повернув... — Він раптом пригнувся, наче когось помітив у темряві: — А що, коли вони в сусідній будинок перемахнули?

— Ми б же помітили.

— А ще до нашого приходу?

— Давайте й там оглянемо, все прочешемо.

Розбрівшись і вже голосно розмовляючи, стали заглядати у вікна сусідніх будинків, торгати двері, перегукуватись.

— Ей, ану сюди! — раптом пролунав серед подвір'я голос студбатовця Бутенка. Почувалось, що він щось там виявив, відкрив.

Коли збіглись до нього, він звернув увагу товаришів на будинок, який вони тільки що так старанно обшукували.

— Ось звідси гляньте на нього, в оцьому ракурсі. Бачите, жевріє, переливається?

Справді, в одному з вікон жевріло, переливалося світло. Видно, там зосталось кілька шибок, а далеко за Россю саме щось горіло і давало відблиски аж сюди.

— Оці відблиски ви й бачили, товаришу помкомвзводу, — сказав Лагутін.

— Оце і всі ваші автоматники! — докинув Бутенко. І вся напруга їхніх нервів ураз розрядилася реготом.

Незважаючи на комічність свого становища, Гладун, здається, теж був вдоволений, що справа обернулася так і все кінчилось безкровно. В напливі доброти дозволив хлопцям перекур. Забравшись в якусь темну повітку, де було затишно й сухо, вони стали крутити цигарки.

Степура вже палив, забившись у кутку, коли його хтось торкнув рукою:

— Дай прикурити, браток...

По голосу впізнав Лагутіна. Підніс йому цигарку, і він, жадібно смочучи, почав прикурювати від неї. Навряд чи й догадувався зараз Лагутін, від чиєї цигарки бере оце в темряві жар. Коли він міцно потяг в себе, вогонь розжевірився, і від нього освітілось худе, змарніле, замазане грязюкою обличчя, заблищав перший, якийсь жалюгідний пушок на підборідді цього вічного Степуриноного суперника. «Мар'янин фронтовик», — подумав про нього Степура вперше співчутливо, аж здивований, що ворухнулось у душі це нове, тепле, досі незнане почуття.

22

Що там за Россю? Що за отими темними, могутніми купами верб, де небо цілу ніч тривожно червоніє від пожеж?

Невідомість, пожежі, тьма. Ворог уже панує по той бік. Легко сказати — по той бік. Здавалось, що саме повітря

там згубне для людини, що й дерева там не такі, як тут, і земля не така, і вода. Здається, і птиця, залетівши туди, впаде мертвою. Непроглядно, непроникливо. А виявляється, можна було проникати й туди. Проникали розвідники.

Десь близько дванадцятої ночі Богдана Колосовського викликали на КП батальйону.

— Підете в розвідку, товаришу курсант.

Це сказав Колосовському комісар Лещенко, якого він ледве впізнав у півсутіні підвалу, серед потонулих в цигарковому диму людей.

— Політрук Панюшкін поведе вашу групу.

Тільки тепер Колосовський помітив осторонь політрукка Панюшкіна і біля нього збитих тісною групою кількох незнайомих бійців. Декотрі з них саме скидали з себе протигази, шинелі і з похмурим виглядом недбало складали все це в куток.

— В тил ідете, до ворога в тил, — говорив комісар, зупинившись перед Колосовським і суворо оглядаючи його. — Документи, які є, здайте ось писареві батальйону. Це тимчасово, на збереження, — додав він ніби між іншим.

З кутка, з-поміж якихось командирів, одразу з'явилося непривітне, сторожке обличчя Спартака Павлушенка. Останнім часом він виконує тут писарські обов'язки і тому майже не вилазить з КП.

Колосовський знехотя поклав на стіл курсантське своє посвідчення.

— І комсомольський квиток здавати?

— Все, все, — підтвердив комісар.

Поклавши квиток, Богдан згадав раптом, що є ще ж при ньому медальйон, чорний отой медальйон, виданий їм у дорозі.

— І медальйон?

— Ні, — заперечив комісар. — Медальйон залиште при собі.

Після цього Богдан Колосовський приєднався до групи розвідників.

— Усе це нам повернуть, не сумуй, — заспокоїв його політрук Панюшкін, що, здається, один ще тут, серед цих суворих людей, не втратив дару посміхатись. Його широкі, випнуті наперед зуби, мовби не вміщаючись під гу-

бами, шоразу так і зближували усміхом. — Шинелю теж кинь отуди, все це нам ні до чого, — зневажливо кивнув він у куток, де були звалені купою розвідницькі шинелі та протигази. — Нам треба, щоб легко й вільно!

Сам політрук Панюшкін був без нічого. Ні шинелі на ньому, ні ранця, навіть каски нема на голові, тільки пілотка збита набакир, з крилом світло-русого чуба з-під неї та чорний трофейний автомат упоперек грудей, якийсь дивовижно легкий, іграшковий на його широких грудях. «Ось так я живу, щоб нічого на мені зайвого, щоб тільки автомат через груди та гранати стирчали з кишень», — мовби говорив він усім своїм виглядом, і в Богданові ворухнулось бажання й собі бути таким.

Бійці, що оточували політрука, — їх було чоловік з десять, — за винятком сержанта Цабєрябого, все були незнайомі Богданові. Попереду стояв окоренкуватий єфрейтор з монгольським типом обличчя. Богдан так і назвав його в думці — Монгол, а за ним набивав патронами підсумок кирпатий, цього так і назвав — Кирпатий, ще один був у кашкеті прикордонника — для Богдана він став Прикордонник... А вони його теж не знали, для них він був просто новий із студбату, і, мабуть, вони його так і назвали — Студент. І ось, уперше зведені в групу, здебільшого навіть незнайомі між собою, об'єднані тільки усмішкою політрука Панюшкіна, вони мають вирушити з ним у темряву ночі, в зону смерті — за Рось.

Як на приреченого, як на смертника глянув Спартак на Богдана, коли цей з новими своїми друзями виходив уже з КП. То були дні, коли з розвідок мало хто повертався. Завдання, видно, було якесь особливе, бо на подвір'ї до їхньої групи приєдналося ще кілька саперів з важкими ящиками, — ці важкі, з вибухівкою ящики вони потім нестимуть по черзі.

Одійшовши далі від мосту, непоміченими перебралися в темряві через Рось. Прикордонник, що був родом місцевий, перевів їх убрід на той бік — просто в куші верболозу, у грузький пісок, перевів так тихо, що жодна ракета над ними не спалахнула, жодна куля до них не цівкнула.

За піском, за верболозами почалися болота чи озера — побрели по них. Треба було брести так, щоб не хлю-

пало, не булькало, не чавкало, брести нечутно і в той же час не загубити в темряві товаришів. Руки обтягували важкі цинки з патронами; незручні ящики з вибухівкою раз у раз сповзали з плечей — для тих, хто їх ніс, це було катуванням.

Ворог тримався десь понад шосе, а розвідники йшли весь час убік від нього, в обхід. Почуття близької смертельної небезпеки весь час не покидало їх. По болотному купинню ступали, як по мінах, кожний сторонній шерех насторожував, адже причаєна тьма з-за кожного куща могла засичати межі очі ракетою, вдарити пострілом. Світ, в який вони занурювались, був для них справді зоною смерті, де за найменшу необережність доведеться розплачуватись життям.

Богдан Колосовський, при всьому своєму юнацькому життєлюбстві, зараз боявся не тільки смерті — він її щодо себе просто не уявляв, — жахало його інше: бути пораненим, бути покинутим, потрапити до ворога в полон. Це було зараз найімовірніше і найстрашніше. У відкритім бою, якщо й поранено, тебе вирятують товариші, винесуть з-під вогню, відправлять у тил — там є тил. Там навіть якщо й загинеш, то всі бачитимуть, як загинув, і смерть твоя буде ясною, як і життя. Якщо ж ти не вернешся звідси, ти зник безслідно, пропав безвісти, в зафронтівій невідомості, ти для кого чесним, а для кого й безчесним залишишся назавжди. Найдорожчі для тебе люди, як вони узнають правду про тебе, про твої останні кроки в бою? В медальйоні залишив дві адреси: університетську адресу Тані і другу — матері, на Кубань, де вона живе при старшому синові, механікові радгоспу. Дві найдорожчі адреси в медальйоні. Але хто його відкриє, хто пошле звістку, коли настане той час? Відправляючись на фронт, Богдан так і не зібрався написати матері і зараз почував перед нею себе глибоко винуватим.

Дедалі важче їм іти, болота не кінчаються, бредуть по них, спотикаючись об якесь корчомаччя, плутаючись у жилавих, густих верболозах. Вода то зникає, то знов плюскоче під ногами, чорна й важка, мов нафта, з куширом та жабуринням, її ледве прогортаєш ногою, а на дні там повно м'язистого голого коріння, і ти на ньому щораз спотикаєшся, грузнеш, ловиш сторчаки. Кожен крок — дедалі

більша напруга й зусилля. Чоботи стали пудові — в них повно води.

А політрук Панюшкін, йдучи поперед, усе квапить їх: швидше, швидше, бо скоро почне розвиднятися!

Від Панюшкіна вже вони знають, куди йдуть, їм доручено захопити й знищити залізничний міст, який в метушні відступу не встигли зруйнувати, і він цілим залишився у ворога в тилу. До мосту їм треба вийти затемна, поки ранкова зоря не зажевріє, поки можна підкраситись до мосту зненацька. Ось чому політрук Панюшкін, хоч і він дихає важко, хоч і з нього, як із кожного з них, піт котиться градом, не дає їм спочинку, жене до упаду вперед.

— Ще ривок, хлопці, ще ривок!

Найбільше затримують їх ті, кому, згідно з чергою, випадає нести ящики з вибухівкою. Змучені ношею, вони не встигають за іншими, запирхавшись, щораз спотикаються в чагарях, падають, відстають. Зрештою, стало ясно, що при таких темпі ходьби до мосту їм затемна не вийти. Панюшкін на ходу прийняв рішення — розділити групу надвоє: сапери на чолі з сержантом Цаберябим залишаються нести вибухівку і рухаються по їхньому сліду, а Панюшкін, підхопивши основну групу, чимдуж подався з нею вперед.

Він погнав їх майже бігом. Ніхто не нарікав, хоча вони аж падали, вибиваючись із сил, знов і знов умиваючись солоним потом. Кожен відчував — скоро розвидниться, скоро кінець темряві, яка їх прикриває.

Хоч знали, до якого об'єкта мали вийти, все ж для них було разючою несподіванкою, коли попереду із мли передсвітання раптом проступила, мов на величезному негативі, сива райдуга мосту. Причаївшись у чагарниках, почали вглядатися в ту холодну, застиглу в туманах райдугу, якою мали заволодіти. Оце він, міст. Цілий-цілісінький! Наче тільки збудований. Хтось не встиг чи не зумів вчасно розпорядитись його долею, а вони за цю чиюсь нерозпорядливість мають зараз ризикувати життям. Позгинавшись, обережно рухалися в чагарях уперед. На тлі світліючого неба все виразніш проступали металеві ферми, стало видно між ними — по цей бік — непорушну постать вартового в плащі-накидці, за мостом бовваніла сторожова будка, там, безперечно, теж був пост.

Негайно треба було, підкравшись, зняти вартового. Вони ждали, кого з них Панюшкін пошле. Але він не став нікого посилати.

— Колосовський, зостаєтесь за мене!

І, припавши до землі, поліз, покрався до насипу сам. Колосовський і Монгол, що лежали найближче біля насипу, теж поповзли за ним. Вони вже були всі троє біля насипу, коли з мосту раптом вдарило струменем трасуючих куль. Бив з автомата вартовий. Кулі йшли високо над ними, вартовий бив поки що навмання, навздогад, розстрілюючи повітря. Але це був поганий знак: тривогу піднято. Тепер не можна було гаятись. Звідси, з-під насипу, постать ворожого вартового на мосту добре окреслювалась, і Панюшкін, виставивши автомат уперед, дав по фашистові коротку чергу. Один чирк — і вартового не стало. Вони бачили, як він упав навznak, мовби переломившись у хребті.

— Вперед!

Панюшкін, підвівшись, махнув у бік мосту своїм чорним суцільнометалевим автоматом, що здався зараз якись особливо легким в його великій, побілілій від напруги руці.

Тільки вони кинулись по насипу вгору, як з другого кінця мосту, від будки, озвався кулемет. Панюшкін наказав Монголові забрати решту бійців, які ще зоставалися внизу, і разом з ними захопити будку.

Незабаром, перехопившись попід мостом через баюру на той бік, розвідники вже дерлися по насипу до сторожової будки. Вони квапилися, стріляли щедро, шалено. Панюшкін та Колосовський теж підтримували їх з цього боку вогнем, але охоронники, видно, встигли поза будкою шугнути в хліба, бо коли бійці вскочили до будки — в ній було порожньо.

Ще смерділо тут ворожим лігвиськом, консервами, валялись купами задимлені гарячі гільзи і кілька ще не вистріляних кулеметних дисків, запасні ріжки до автоматів. У хлібах, що далеко тяглися від будки по той бік залізниці, ще встигли помітити, як майнула чиясь зігнута постать, — певне, то був один із тих, що вискочили звідси. Пальнули йому навздогін, але, щоб догнати, про це годі було й думати. Хліба високі, густі, а далі — посадки, в тумані садки якогось села.

— Як же це ми їх випустили? — бідкався Прикордонник, озираючи хліба. — Тепер держись! Приведуть цілу зграю!

Головне ж — міст був у їхніх руках. Збуджені, розбурхані, зібралися на мосту, де, скоцюрбившись, лежав той, що по ньому в першу мить черкнув з автомата Панюшкін. Рудий, з облізлим носом німець був зовсім не страшний, лежав, як зарізаний, підпливши кров'ю на рябій своїй плащ-накидці.

Бійці за мить випотрошили в нього кишені, забрали документи, сигарети. Колосовському було аж ніяково дивитись, як вони похапки вивертають кишені, стягають з німця чоботи... Лише після цього труп зіштовхнули з мосту, і він полетів сторч головою вниз, важко плюхнувся в круте, заросле оситнягом баговиння.

І ось вони — господарі мосту. Аж не вірилось: один натиск, кілька хвилин бою, і вже вони заволоділи мостом — уже їм належить оця срібляста металева райдуга, що могутньо зводиться у світанні серед рідних просторів! Усе тут справжнє, добротне, ферми аж гудуть, рейки ще не поржавіли, сталевоблискують, — хоч зараз пускай по них поїзди!

Дивне почуття охопило Колосовського, почуття першої бойової гордості, що здатна була сп'янити. Оточені ворогом, полками фашистськими, дивізіями, ось вони, жменька бійців, приступом відбили й тримають серед відкритих полів високі сріблясті ферми, що здіймаються над ними, мов залізний прапор безстрашності й непокори!

Але де ж сапери? Чи встигнуть вони підійти, перш ніж біля мосту з'являться з підкріпленням оті охоронники, що встигли випорснути звідси? Добре було б, якби вони повернулись сюди вже на руїни мосту.

Залігши на насипу, розвідники з нетерпінням ждали своїх саперів.

Панюшкін, теж прилігши, розглядав документи вбитого. Не покладаючись на своє знання німецької мови, він підкликав Колосовського, і Богдан, як міг, заходився перекладати йому записи солдатської книжки.

За сухими відомостями, що їх залишив у солдатській книжці якийсь німецький штабний писар, Колосовському хотілося розгледіти людську долю цього, що лежав зараз

отам, під мостом, у тванюці. Хто він і як опинився аж тут, на Росі? Сам пішов чи змусили? Назва частини, рік народження та ще гучне ім'я Ernst — усе це мало про що могло сказати. Як він жив, хто жде його дома? Кому напишуть про нього тепер писарі, що такого нема, пропав безвісти? Одурманений фашистською пропагандою, може, й справді уявляв себе надлюдиною, був певен, що стане володарем світу, а тепер стирчить під мостом із тванюки навіть без чобіт, і вже не для нього встає цей літній погожий ранок.

— Так, цей більше не стрілятиме, — каже Панюшкін, ховаючи документи вбитого до кишені. — А сонце, глянь, як сходить!

Червоне, соковите, воно виткнулося з вранішнього туману за далекими садками, освітило хліба, ферми мосту і їх, залеглих по насипу розвідників. Проте й сонце якимось не порадувало їх. Зараз, при світлі дня, почували вони себе голими на цьому мосту, що височить серед просторів, як величезна мішень.

— Одначе де ж наші?

Панюшкін нетерпляче оглянувся з насипу в болотяний верболозовий край, звідки мали з'явитися сапери. Богдан теж озирнувся: ніде нікого.

І в цю мить угорі, по фермах моста, лунко, залізно заклацали кулі.

— Каски он у хлібах! — вигукнув Прикордонник, пришулившись на мосту, за металевою опорою.

Незабаром вони всі вже бачили, як, вибрівши з тіні посадки, заблищали над хлібами каски фашистів. Автоматники, їх багато.

Розсипавшись у хлібах, бредуть повільно, вроздріб, але з кожним кроком усе ближче до мосту. З ходу ведуть вогонь, стріляють не цілячись. Автомат в пузо — і диркає, строчить перед собою, мов сліпий. Металевий град все густіше вицокує по фермах. Розвідники поприпадали вздовж насипу, вони поки що не відкривають вогню.

А ще за хвилину на польовій доріжці попід посадкою задеркотіли мотоцикли. Влетівши в хліба, вони швидко наближались, на мотоциклах уже видно було кулемети.

Найтяжче для розвідників починалося зараз. Це кожен розумів. Захопити міст виявилось справою нескладною, головне було — втримати, будь-що втримати ось тепер до

приходу саперів! Кулі дзенькали вже об рейки, рили землю на насипі перед обличчям розвідників.

— Без наказу не відступати, — попередив Панюшкін, готуючи автомат для стрільби. — Триматись будь-що! Бити — прицільно!

Автоматна тріскотнява нарастає.

Каски зринають у хлібах усе ближче. Видно чорні від крику роти.

Панюшкін, як і його сусіди, приготувався для стрільби навлежки, рейка йому опертям, але в останню мить, підхопившись, почав прицілюватися з коліна.

— Прицільно! Прицільно!

І тільки встиг він вистрілити, як рука його неприродно шарпнулася, і автомат, відлетівши, посунувся з насипу вниз. Панюшкін, поникнувши, зостався лежати на місці.

Колосовський кинувся до нього й, зволікши з насипу нижче, підважив, стряснув за плечі.

— Товаришу командир! Товаришу політрук! — і знову тряс, тряс його за плечі, ніби хотів оживити.

Але в обважнілому, ще теплому тілі вже не було життя: автоматники увігнали йому кілька куль, одна із них ударила в скроню, розтрощила Панюшкіну голову — бризки мозку та крові заплутались в його русявому чубі.

Поклавши політрука на траві, Богдан підхопив його автомат і кинувся знову на насип. Усі вже вели вогонь. Колосовський з ходу ліг на тому ж місці, де було вбито Панюшкіна, і з тієї ж рейки, звідки щойно збирався вести вогонь політрук, тепер уже він, стискаючи зуби, відкрив вогонь по противнику. «Прицільно, прицільно! — уперто повторювала думка. — До останнього патрона!»

Живі фашистські каски в хлібах так близько, ціляся, не промахнись! Колошовський вистрілив. Злетіла каска, і лише після того німець упав. І ще один упав, а він цілився знову по тих ненависних касках, бачив, як вони падали, і це тільки розпалювало його, він кожну хотів розщепити, розлушити власноручно, разом з черепом, який під нею ховався.

Про себе він не думав. Кулі видзвонювали по фермах усе густіше, кресали об рейки все ближче, впивалися в шпали, але він не хотів їх помічати, він їх люто нехтував, він уперше в собі відчув зараз те, що батько його колись називав цілковитим презирством до смерті.

Мабуть, цей міст мав якесь особливе значення, був стратегічним об'єктом, або ж хтось і справді почував свою провину за те, що він залишився ворогові цілий, бо з полку весь час телеграфували на КП батальйону, нетерпляче допитувались, як там, чи не повернулася нічна розвідка.

— Ще нема, нема, — відповідав комісар Лещенко і сам дедалі більше нервувавсь.

У кутку підвалу після безсонної ночі спав на розстеленій шинелі комбат Краснопольський, біля нього в узголів'ї сидів Спартак Павлущенко і, стежачи за комісаром, безпомилково вгадував на його обличчі тривогу і занепокоєння. Він добре розумів його настрій, комісарові було чого непокоїтись — розвідка цілком на його сумлінні. Сам підбирав людей, сам порадив Панюшкіну взяти з числа студбатівців Колосовського. Павлущенко вважав своїм обов'язком застерегти Панюшкіна, але той не зважив на його застереження.

— При такому підході й воювати буде нікому, — сказав він, вислухавши Спартак.

А даремно. Це ж розвідка. Там найменша щербинка може прірвою обернутись...

Винен, звісно, комісар. Спартак відмовлявся зрозуміти причину тієї посиленої уваги, яку, починаючи ще з райкому, комісар Лещенко виявляв до Колосовського, до людини, хоч що не кажіть, а все ж серйозно заплямованої і, безперечно, багато чим невдоволеної в душі. Були моменти, коли в Спартак прокидалася підозра навіть і до особи самого комісара Лещенка, підозра стосовно того, чи не був комісар коли-небудь у дружбі з Богдановим батьком або чи не попадав і сам він у таке ж, як і той, становище — 37-й рік багатьох не минав. Інакше-бо чим пояснити оце протегування Колосовському на кожному кроці. Стріляє добре? Але не один він тут добре стріляє! Чи, може, рішення послати Колосовського в розвідку продиктоване іншими якимись міркуваннями, можливо, навіть і не тільки комісарською волею? Адже йти зараз у розвідку — це майже рівнозначно смерті. Можливо, є яка-небудь таємна вказівка щодо цього, вказівка посилати на такі завдання тих, кого найменше шкода, а людей найбільш відданих, навпаки, приберігати на майбутнє. Але як

тоді пояснити, що на це ж завдання комісар послав і Панюшкіна, кадровика, комуніста, улюбленця тутешніх бійців? Усе це було неясно, сумнівно.

«Добре, що хоч документи в них відібрано, — думав про розвідників Спартак. — А то ворог ще міг би і їхніми квитками скористатись...»

Комісар, прилігши в кутку між телефоністами, знову з кимось розмовляє по апарату. Видно, з Дев'ятим. Розмовляти з Дев'ятим — мало в цьому приємності. Крутий, лайливий, він і зараз, видно, лається, бо Лещенко червоніє і, ледве стримуючи себе, відповідає з підкресленою ввічливістю. Мабуть, і там цікавляться, що за люди пішли, чи досить перевірені, бо Лещенко запевняє, що людей послано надійних.

— А я і зараз вважаю, що не всі там такі, — дозволяє собі висловити сумнів Спартак, коли комісар, скінчивши розмову, кладе трубку і зосереджено дивиться на апарат, ще щось думаючи.

— Що ви сказали? — не прочманівши ще після розмови, обернувся Лещенко до Спартака.

Спартак повторив своє міркування. Комісар помовчав.

— Це ви з мотивів перестраховки?

— Ні, щиро.

Лещенко пересів ближче до нього, глянув йому в вічі уважніше:

— Кого ви маєте на увазі?

— Ви ж знаєте. Я ще в райкомі попереджував.

Комісар підвівся, пройшовсь по підвалу, присів на ящику навпроти Спартака.

— Товаришу комсорг, в якій ви сім'ї виховувались?

— Сім'я надійна. Батько завкадрами на обороннім заводі, мати — юрист...

Комісар пильно видивився на нього.

— Чи не здається вам іноді, товаришу Павлушенко, що у вас аж надто розвинута підозрілість до людей? Якщо ця риса властива характеру, скажімо, слідчого, якому за його службовим фахом доводиться мати справу здебільшого із злочинцями, то це зрозуміло, але вам, студентові-гуманітарникові, в якого очі мусять бути відкритими на все найсвітліше в людях, — вам така роль... До чого вона? Ось ви, починаючи з райкому, та, певне, ще й раніше, уперто переслідуєте одного із своїх однокурсників...

— Я не переслідую. Я просто не до кінця вірю йому.
— У вас є якісь підстави не довіряти Колосовському?
— Я вважаю, товаришу батальйонний комісар, що логіка тут має бути така: людина, батько якої засуджений радянським судом на основі наших радянських законів, навряд чи так уже щиро піде вмирати за ці закони, за цей лад. В усякому разі, посилати таку людину до ворога в тил...

— Ну-ну?

— Я нічого не сказав. Певен тільки, що не серед таких людей нам шукати справжніх, до кінця відданих патріотів.

— У вас, товаришу курсант, викривлене розуміння патріотизму, — промовив Лещенко холодним тоном. — Ви, певне, вважаєте, що патріотизм — це священне почуття, доступне лише вибраним, лише тим, до кого життя наше було обернуто весь час своєю сонячною, своєю найщедрішою стороною. Бути патріотом, коли життя тебе тільки по голівці гладило, — це, я вам скажу, не штука. Ні, ти побудь ось у становищі того ж Богдана Колосовського, коли серце кровоточить, і з таким кров'ю облитим серцем зумій стати вище всіх кривд і образ! Оце, по-моєму, якраз воно і є почуття справді священне, синівське...

— Ви так мені це говорите, ніби я сам недостатньо маю цього почуття.

— Ні, товаришу Павлушенко, я певен, що при потребі ви теж не пошкодуєте себе для захисту того ладу, який вам так багато дав у житті. Ви учасник фінської, ви доброволець тепер, ваш патріотизм для мене поза всякими сумнівами. Але ви повинні зрозуміти й мене, людину, яка бачила в житті трохи більше, ніж ви. Я знаю людей, які, опинившись навіть за ґратами, не зрадили своїх переконань, не зреклися своїх ідеалів. Колосовський мені теж видається людиною такого складу.

Спартак сидів замислившись. Уперше йому доводилось чути такі речі, такі для нього незвичні міркування про людей, про ставлення до тих, хто тебе оточує. І чувається, що це не фрази, не схоластика, чувається, що комісар не на словах, а на ділі вірить в людину, в здатність її дорожити глибиною своїх переконань. Бач, він каже — гуманітарник. А що, коли ти дійсно був несправедливим у своїй недовірі, в своїй упередженості до того ж таки Богдана? Може, твоя лінія в житті справді була хибна і перед

тобою відкривається можливість жити інакше, керуватись у взаєминах з людьми іншими нормами, ніж ті, якими ти керувався досі?

Зв'язківці, попрокидавшись, зачали цигарками і теж завели розмову про долю нічної розвідки. Один із зв'язківців запитав комісара:

— Якщо виконають завдання, товаришу комісар... подасте їх на ордені?

— Ордени їхні там зараз, може, кров'ю обкипають, — сердито відповів Лещенко і підвівся на ноги. Підійшовши до вузького підвального вікна, почав дивитись на той бік, за Рось, мовби намагався побачити крізь гушавінь верб групу своїх розвідників, і стежки, якими вони йдуть, і той далекий, облитий сонцем залізний міст, що вони його пішли відбити у ворога й знищити. День, білий день, а їх нема, і можеш які завгодно робити припущення.

Стрільби не було, і раптом за річкою серед полудневої тиші прогримів далекий, приглушений відстанню вибух. Комісар переглянувся з телефоністами, зиркнув на Павлушенка:

— Чули?

— Чув.

— Наших розвідників робота! Сумніву в цьому не маю! Вони діють саме в тому напрямі.

Комісарові, видно, одразу відлягло від душі. Рушив ходити по підвалу, схвильований, прояснілий.

Нарешті вони дали звістку з ворожого тилу, дали по чути про себе. Міст висаджено в повітря. Мосту більше нема! Тепер застається інша тривога: чи вийдуть, чи повернуться вони після цього самі? Адже той вибух — це могло означати, що вони живі, але це могло значити також і протилежне — що їх уже нема.

24

— Встать! Струнко! — гаркнув десь при вході знадвору Гладун, і всі, хто був у цей момент на КП, посхоплювались і, виструнчившись, звернули погляди до входу. Останнім у підвалі підхопився майор Краснопольський з перележаною під час сну шокою.

По кам'яних східцях, що вели до підвалу, спускався Дев'ятий. Кремезний, широкоплечий, з вольовим маслякуватим обличчям, що було місцями у плямах рум'янцю, як ото буває обпалене морозом. Незважаючи на спеку, на ньому була шкіряна куртка нарозхрист, з-під неї на гімнастерці виднівся міцно загвинчений орден Червоного Прапора; всі знали — той орден у Дев'ятого за фінську. Віком він був значно молодший за командира студбату Краснопольського, старого вояку, учасника громадянської, якого тільки війна після тиші військової кафедри поставила на командування курсантським батальйоном, одначе різниця у вікові, видно, на цей раз для Дев'ятого не існувала. Влучивши очима Краснопольського, що виструнчився перед ним, сивий і закошланий після сну, з рубцем від чиеїсь шинелі на щоці, Дев'ятий безцеремонно накинувся на нього:

— Спите? Інші воюють, а ви відсипаєтесь?

Можна було б йому заперечити, що командир студбату приліг усього на годину після безсонної ночі і що попереду в нього мала бути знову безсонна ніч, однак сказати про це Дев'ятому означало б викликати ще більшу бурю гніву і лайки, і тому ніхто про це не заїкнувся.

Пройшовши до щілини вікна, що виходило на річку, Дев'ятий виглянув туди, запитав, чи не повернулася розвідка.

— Розвідки ще нема, — сказав комісар Лещенко, — але завдання, гадаємо, виконано.

— Ви все гадаєте. Які підстави?

— Тільки що ми чули звідти великої сили вибух.

— Е, до чорта тепер усяких вибухів, — махнув рукою Дев'ятий, одходячи від вікна, і тим нетерплячим різким рухом мовби одразу відкинув розвідників кудись у минуле, перевів у розряд тих, про яких більше не говорять.

Наступ! Перейти в наступ! — про це він заговорив, широко крокуючи по підвалу, і це, видно, зараз володіло всіма його думками, сюди була спрямована вся його бурхаюча енергія.

Наказав негайно викликати сюди, на КП, командирів рот і політруків, він сам пояснить їм завдання, підніме їхній бойовий дух. Ходив з кутка в куток, як лев, у цій кам'яній клітці КП і все тлумачив Краснопольському, що

не такий чорт страшний, як його малюють, що там, за річкою, їх як кіт наплакав, а коли командири та політруки один по одному посходились, заповнивши підвал, могутній голос Дев'ятого залунав ще дужче, а сірі скалки його очей, глибоко всаджених під надбрівними кістками, збуджено розблищалися, ніби вже бачили довкола себе виро-вище бою і повержених ворогів. Так! Він переходить зараз на цій ділянці в наступ. Наказує негайно готувати атаку! За його даними, ворог відтягує звідси сили, може, там, за річкою, взагалі вже нікого нема, а ми тут, як ховрахи, зарилися в землю і тільки прислухаємось, як готить на інших ділянках фронту війна. Він уже розмахував картою, вихопленою із планшета, тикав пальцем на якісь пункти: захопимо цей, захопимо той, до вечора і той розпроклятий залізничний міст уже буде в наших руках, втрати якого нам досі не може простити старший хазяїн. Запалюючи інших, він розпалювався й сам, видно було, що душа його широко жадає атаки, бою.

Спартак дивився на нього захоплено. Отаких би нам більше! Прощав йому і брутальність, і гарячковість, і навіть мордобій, до якого, як чув він, Дев'ятий іноді вдається, все прощав йому за оцю залізну волю, жадобу кинути на ворога, зім'яти його, перемогти.

— У вас там хто біля переправи? — звернувся Дев'ятий до Краснопольського.

— Третя курсантська.

— От і підніміть її для початку.

Краснопольський спробував був заперечити, що зараз, мовляв, навряд чи вдалий час для атаки, до того ж без артпідготовки, серед білого дня, — можливо, доцільніше буде вчинити атаку нічну, щоб запобігти зайвим втратам, але все це не похитнуло Дев'ятого в його намірі, навпаки, при слові «втрати» він аж побагровів з люті:

— А ви ж думали як? Війна — і щоб без втрат? З моїх ось що залишилось, а ви над своїми все тремтите? Хочете, щоб і я з ними цяцькався?

З самого прибуття сюди майор Краснопольський, як і його друг комісар Лещенко, відчули ревниву неприязнь до себе і до свого батальйону з боку цієї людини, котрій тепер належить влада розпоряджатися ними, їхньою долею.

«А ми що — гірші?» — це було перше, що почули вони від Дев'ятого, коли він дізнався, що в його підлеглість

передається батальйон студентів-добровольців. Дев'ятому чомусь здалося, що командування студбату претендує на якесь особливе, винятково бережне ставлення до своїх вихованців, бо все ж це, мовляв, люди, які ще вчора сиділи за студентською лавою, а тепер ось з власної волі змінили затишок аудиторій на фронтний окоп. І хоч ні про які полегкості, звісно, не йшлося, але Дев'ятий витлумачив ситуацію саме так. Тим-то вважав своїм обов'язком швидше переламати в курсантах дух винятковості, нещадно піддати їх гартові, перевірити студентів боєм, силою тих випробувань, яких уже зазнали його кадровики.

У боях, тяжких, кровопролитних, Дев'ятий втратив на шляхах відступу більше половини довіреного йому особового складу. Зазнаючи з перших днів війни ударів моторизованих частин ворога, зубами хапаючись за кожен рубіж, він не щадив своїх людей, не щадив і самого себе, а з ними мусить цяцькатись?

— Хто поведе?

Майора Краснопольського і комісара Лещенка, які тут же виявили згоду, він мовби й не почув, одвернувся від них, командира роти — літнього вузькогрудного лейтенанта з чугуївських — він теж пропустив, аж поки погляд його не впав на Павлушенка, що, виструнчившись в кутку, весь час дивився на Дев'ятого захопленим поглядом.

— Ви хто?

— Комсорг, товаришу підполковник.

— От ви, комсорг, і очолите.

— Єсть! — відповів Спартак, бліднучи.

Гладун, що принишк біля виходу, видно, молив зараз усіх богів, щоб пронесло мимо нього цю чашу. Але не пронесло.

— А ви, старший сержант? Де ваша гвинтівка? — крикнув на нього Дев'ятий. — Щось багато вас тут тиняється без діла! В атаку теж!

За кілька хвилин Дев'ятий з револьвером у руці вже стояв під стіною облущеного снарядами будинку біля шосе, яке недалеко попереду переходило в дерев'яний настил мосту, перекинутого через Рось. Комісар Лещенко та комбат теж стояли тут, стежачи разом з Дев'ятим, як із картопель, з окопів, із садків виповзають бійці третьої роти, скупчуючись у кюветах шосе для атаки, їхні каски вже

густо зеленіли, поблискуючи в кюветах, мов досягаючі кавуни. Сонце, піднявшись, пекло немилосердно.

Перед самою атакою Дев'ятому доповіли, що прибуло поповнення.

— Де воно? — крикнув він на пристаркуватого, з землистим обличчям лейтенанта, який доповів йому про це.

— У садках он. Ще й окопатись не встигли.

В глибині садків цілими купами сиділи попід деревами новоприбулі, десь там була кухня, і в декого в руках уже димились маслаки з гарячого, щойно відвареного м'яса.

— Тільки прийшли — і жерти? Сюди їх!

Лейтенант на мить зам'явся.

— Це здебільшого приписники, колгоспники кийвські, щойно з воєнкоматів... У багатьох ще й гвинтівок нема.

— Гвинтівки добудуть! Зброю в бою добувають, ясно? Сюди їх!

Коли лейтенант потрюхикав виконувати наказ, Дев'ятий, обернувшись до Лещенка та Краснопольського, кинув їм як докір:

— Бачите, скільки резервів? Людські резерви у нас невечерпні, їх тільки розворуши!

Незабаром, пригинаючись у кюветах шосе, до студбатиців уже наближалися цілими гуртами поповненці, здивовано, оторопіло роззиралися на боки, довірливі, слухняні. В того гвинтівка в руці, в того граната, а в того й зовсім нічого нема, крім гарячого, щойно одержаного з польової кухні маслака, що він його й тут на ходу обгризає.

— Вперед! В атаку! — гукнув Дев'ятий, коли людей набралось повно в кюветах.

Бійці один по одному повільно почали підводитись, рушаючи кюветом до мосту. Попереду твердою ногою ішли командир роти і Спартак Павлушенко.

Тиша гарячого літа окутувала верби за Россю, жодного пострілу звідти; здавалось, і справді там нікого нема, в тих зелених берегах, і що війна — це тільки мара, безглузда вигадка чиясь, і про реальність її нагадував лише тяжкий, нудотний сморід з мосту, де під палючим промінням сонця розкладалися трупи вбитих учора чи позавчора.

Наближаючись до мосту, передні спершу пригиналися, боячись, що противник ось-ось відкриє по них вогонь,

але там усе було тихо, і передні, осмілівши, випростались і вже в повний зріст натовпом кинулись на дерев'яний настил продірявленого снарядами, але ще міцного мосту. Затаївши подих, стежили за ними з окопів бійці. Вже перші атакуючі наближались до тих трупних куп, що видніли по мосту, коли з протилежного берега зненацька сіконув по них довгою, заливистою чергою кулемет.

Міст, видно, був добре пристріляний: з верб озвалися справа і зліва кулемети, взялися люто сікти по мосту перехресним вогнем, по каменю шосе грякнули перші міни.

Звідси, з-під будинку, де стояв Дев'ятий, видно було, як захлинулась атака; видно, як падають на мосту атакуючі, а ті, що встигли перебігти на той бік, скочуються попід мостом униз, плигають у воду, рятуючись від шквального вогню. Пальба, лемент, кров на поранених... Дев'ятий мовби всього цього не бачив, а ловив своїм зором лише тих, які ще не встигли побувати на мосту, які ще були живі й не поранені і шулилися по кюветах, чекаючи команди. Вони, видно, ждали, що Дев'ятий відмінить атаку, заверне всіх назад, а він, мовби знесамовитівши, забувши всі інші слова, крім слова «вперед!», усе шпурляв їм це слово.

— Вперед! Вперед! — вимахуючи револьвером, кидав він у гущу атакуючих, мов заклинання.

«Для чого це? Кому потрібна ця безглузда атака?» — стоячи біля Дев'ятого, ледве стримував себе комісар Лещенко. Серце йому обливалось кров'ю від того, що робилося на мосту. Гнати їх туди — це тільки губити й губити... Аж сюди чути, як там кричать поранені, видно, як кидаються вони у воду, рятуючись від куль та осколків, як то тут, то там вибираються закривавлені з прибережних заростей уже назад, на берег.

— Вперед! Вперед! — не вгамовується Дев'ятий, ніби поставивши собі за мету будь-що домогтися, щоб усі до єдиного побували на мосту, пройшли оте диявольське хрещення.

— Та що ж ви робите? — не стримавшись, закричав Лещенко. — Припиніть цю м'ясорубку!

Дев'ятий, озирнувшись, обдав його невидячим, помутнілим поглядом. Понурих голову. Потім звернувся до Краснопольського:

— Що, будем кінчати?

Краснопольський промовчав, а Лещенко відповів різко:

— Цього не треба було й починати.

— Відставити атаку, — кинув Дев'ятий упалим голо-
сом і, запхнувши револьвер у кобуру, неквапом побрів у
глибину садка, мовби не чуючи куль, що цьвохкали над
ним у листі, глухий до мін, що раз за разом грякали на
шоше.

25

Знов стало тихо.

Тільки купи непорушних тіл на мосту побільшали та
сліди крові позалишалися всюди на картоплинні, на ка-
мінні шоше, а найбільше — на подвір'ї біля підвалу КП, де
нашвидку було влаштовано перев'язочний пункт. Уся тра-
ва подвір'я червоніє свіжою кров'ю. Поранених тут не за-
тримували. Як тільки обстріл припинився, їх одразу ж ста-
ли направляти садками в тил на край містечка, де їх уже
потім мали забирати вантажні машини.

А з тилу в напрямку до передової знов ішли маршови-
ки, рухались розтягнутими колонами; командири, що вели
їх, не дозволяли порушувати рядів, і лише один якийсь
брів понад дорогою окремо: це був Духнович.

В медсанбат він так і не попав. Після того, як він тро-
хи оклигав біля артилеристів, Духновичу здавалось просто
злочином шукати притулку десь у медсанбаті. Він вирі-
шив будь-що розшукати своїх і робив це з упертістю, не-
сподіваною навіть для себе самого.

І ось, здається, найшов, натрапив на сліди рідного сво-
го студбату.

Вже в містечку, пробираючись кюветом попід садка-
ми, Духнович зустрів Гладуна. Це було приголомшливо.
Гладун біг назустріч зі сліпими від жаху очима, біг, при-
гнувшись (хоча й не стріляли тут), неприродно виставив-
ши вперед, мов тліючу головешку, свою поранену руку,
товсто накудлану набряклим кров'ю ганчір'ям. Духновича
вжахнув його вигляд, і в той же час він зрадів помком-
взводу розчулено, щиро. Помкомвзводу тут, — значить,
тут і студбат! І хоч як він натерпівся від Гладуна в таборі,

все він зараз прощав своєму мучителеві і ладен був кинутись йому на шию як братові!

— Товаришу командир!

Гладун зупинився перед ним запирханий, якийсь зацькований, з дрижачими, поблідлими губами. Невідомо навіть, чи впізнав він Духновича, бо в здичавлених очах його зараз горіло одне:

— Грузовиків не зустрічав? Грузовиків з пораненими, га? Мене ось теж довбонуло! — забелькотав він, витягуючи Духновичу напоказ свою замотану в закривавлене ганчір'я руку. — В нас тут таке робилося сьогодні, таке! — продовжував він, злякано роззираючись і переходячи на довірливий тон. — Дев'ятий серед білого дня на кулемети погнав! Третьої роти, вважай, половини нема. Ще одна-дві таких атаки — і всім нам хана. Тільки той і врятується, хто поранений! Так грузовиків там з нашими не зустрічав?

— Нібито ні.

Духнович усе дивився, як жива кров з Гладунового ганчір'я скапує й скапує під ноги.

— А як думаєш, будуть? — аж на шепіт перейшов Гладун. — Кажуть, що в лещатах уже ми, що Умань і Білу Церкву німець захопив, а це ж тут ось, близько!

Духнович дивився на нього й не впізнавав свого помкомвзводу. Гроза студбатівців, та чи це ж він стоїть зараз перед Духновичем в образі цієї спотвореної жахом, смертельно блідої, зацькованої людини? Так ось що тут робить з людиною війна!

Для Гладуна Духнович зараз мовби не існував. Для нього залишилося непоміченим, що це ж сутулиться перед ним його курсант і на ньому все, як у таборі, по формі, цілцілісіньке, ніде не розгублене: і протигаз в сумці, що їх інші вже покидали, і скляна фляжка в чохлі, що їх інші вже потовкли, — все ніби спеціально збережене, щоб втішити Гладуна, який все це недавно йому видавав і позаписував у формуляр. Але зараз Гладун був до всього цього сліпий. Весь світ зійшовся йому лише на пораненій своїй руці, на жовтих з кігтистими нігтями пальцях, що дублено стирчали з намотаного с'як-так кривавого ганчір'я, яке він тримав перед собою, мов найдорогоцінніший скарб.

— Тепер усе, — шепотів він. — Тепер тут усі ваші атаки без мене...

Був би він огидний зараз Духновичу з оцим тваринним страхом за своє життя, якби не оті краплі крові, рясні краплі свіжої людської крові, що скапують повільно з його ганчір'я на бур'янину в кюветі.

Десь далеко застрочив кулемет, і Гладуна аж пересмикнуло судорожно:

— Ну, я побіг!

Але Духнович затримав його:

— Стривайте, де ж наші? Студбат наш де?

— Прямо і прямо, їх не минеш, — забелькотав Гладун скоромовкою і, вже залишаючи Духновича, на мить затримався на ньому поглядом, мовби тільки зараз збагнув, кого бачить перед собою. — Ми думали, ти уже десь за Дніпром у лазареті на білих подушках, а воно не вийшло, га?

І, втягнувши голову в плечі, пригнувшись, він чкурнув кудись у садки.

Духнович ще якийсь час пристояв, нахнюплено розглядаючи закапану Гладуною кров'ю бур'янину. Потім поправив на собі скатку, підтягнув на плечі ремінь гвинтівки і закульгав своєю дорогою далі.

Студбатівці перші помітили його. Було надвечірнє затишшя, і вони, повистромлявши, мов ховрашки, голови з окопів, ще здалеку заглядили, як біля шосе попід садками пробирається хтось разуче схожий на їхнього Духновича. Їй же їй, то він клигав, то брив воювати їхній факультетський Сковорода! Це було майже неймовірно — побачити Духновича тут, на передовій, коли вважалося, що він для війни вже списаний, неіснуючий. Але це таки був він, рудий та ластуватий їхній Духнович, це таки він, сутулячись, ішов назустріч війні, по-журавлиному витягнувши вперед свою худу, хрящувату шию, що, здається, ледь-ледь тримала на собі вагу сталеві каски.

— Ей! Курсантові Духновичу — салют!

Духнович розгублено озирнувся, не одразу второпавши, звідки це голос.

— Сюди давай! — гучно подав йому з окопу голос Степура, і Духнович, не згинаючись, мов і не на війні, в повний зріст почалапкав через картоплі на Степурин окоп.

— Пригнись! Пригнись, йолопе! — загукали йому чийсь незнайомі голоси. — Це тобі не в тилу. Тут одразу причастить!

Підгійкуваний криками, засторогами, він поспішив спуститись до Степури в окоп.

— Де ти взявся? З яких звалився небес? — зраділо розглядав Степура товариша, його розчервоніле від ходьби обличчя. — А як нога?

— Народна медицина допомогла.

— Невже знахарка якась трапилася?

— Ні, артилерист проколов багнетом. Прооперував у справжніх, так би мовити, польових умовах... А тоді ще й зілля якогось приклав...

З ближчих окопів позлазились знайомі університетчики — позаросталі, замурані, тільки очі блищать. Помітно схудли всі, в Мороза аж вилиці випирають. Облігши окоп, хлопці розглядали Духновича та його курсантську амуніцію, що була на ньому в такому зразковому порядку.

— Гладун похвалив би.

— А я його щойно зустрів. Поранений біг.

— Поранений? Хіба й він брав участь у цій безглуздій атаці? — Степура здивовано глянув на товаришів, що лежали біля окопу.

— Щось не видно було його, — сказав Мороз. — В усякому разі, серед тих, що йшли першими...

— Зате наш Спартак сьогодні таки відзначився, — озвався Підмогильний. — Кинувся першим в атаку, кров'ю довів, що слово в нього не розходиться з ділом.

— О, що в нас тут робилося!.. Добре, що ти й не застав, — схвильовано почав розповідати Духновичу Степура. — Бачиш ото купи тіл на мосту? Якби не комісар Лещенко, то, мабуть, і ми вже там трупом лежали б.

— Дев'ятий тут такий над нами є, просто самодур якийсь, — пояснив Мороз, а Лагутін, що в цей час саме підповз до них із картоплиння, поправив голосно:

— Вважайте, що зірка Дев'ятого закотилась.

Хлопці глянули на Лагутіна з подивом.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Те, що сказав. Я тільки оце з перев'язочного, відправляв Яланського з геофаку, — він сам не добрався б, — і якраз при мені на Дев'ятого корпусний налетів. Ну, давав йому чосу за цю безглузду атаку...

— Але тих не піднімеш, — глянув у бік мосту Степура.

— Аспіранта Чорного вбило, літфаківця Скибу здорово покалічило, — глухо розповідав Духновичеві Підмогильний.

— А Дробаху ми втратили ще того ж дня, як ти відстав, — підхопив Мороз. — У житах серед відкритого поля накрило нас. Там і могили ми насипали Дробасі.

Все, що він чув, було для Духновича таке неймовірне, жахливе, що майже не сприймалося як реальність.

— Де ж це Богдан, що не видно? — з тривогою запитав він і помітив, як хлопці — й до того невеселі — ще більш спохмурніли.

— Богдан там, — кивнув Степура за Рось. — Ще вночі пішов у розвідку й досі нема.

Степура стояв в окопі понурений, і хлопці, нависаючи касками над окопом, теж мовчали похмуро.

— Ану, що за зборисько там? — почувся різкий, пронизливий голос командира роти десь із-за яблунь. — Марш по окопах!

За хвилину Степура з Духновичем zostались самі.

— Нічим тебе й пригостити, — заклопотався, нишпорячи в окопі, Степура. — На ось хоч цукру пожуй.

Витягнувши з ніші, він подав Духновичу казанок, повнісінький жовтуватого вологого цукру-піску. Духнович, присівши, почав слухняно вгощатись. Степура тим часом показував йому своє немудре окопне господарство.

— Ось у цій ніші гранати, щоб ти знав, а це продуктова, а в цій — пляшки з горючою сумішшю...

— Отож я звернув увагу, що то за купи темних пляшок по садках...

— Вночі ще підкинули нам.

Узявши з ніші одну пляшку з важкою темно-бурою рідиною, Степура, сколотнувши, почав розглядати її проти сонця:

— Тільки, мабуть, цим навоюєш... Хіба що впіймаєш фашиста та в горлянку йому наллєш.

— Мені теж видадуть? — запитав Духнович.

— На всіх вистачить. Бачиш, скільки їх, аби влучав.

Із-за річки лунко вдарив німецький кулемет. Духнович, кинувши казанок, схопився, здивований.

— О, та вони у вас тут зовсім близько!

— А ти ж думав. Тільки Рось і розділя.

Їм було видно міст, завалений трупами, розкішну зелень протилежного берега, густі верби, облиті червонястим призахідним сонцем. Десь там причаїлись ворожі кулемети, жерла мінометів, готові щомиті бурхнути сюди вогнем.

— Пішов наш Богдан у саме пекло, а звідти вибратись... просто не уявляю, — заговорив Степура, дивлячись за річку. — Таке важке завдання.

— Богданові завжди випадає найважче, — сумовито зауважив Духнович.

Те, що їхній друг один з усього студбату відправився в розвідку, взяв на себе завдання найнебезпечніше, для них не було дивним, вони знали його вдачу. Але чим це скінчиться? Чи живий ще він там, у тій погибельній зоні? Чи відбивається десь із зброєю в руках, чи, може, вже терзають його фашистські кати, домагаючись від нього відомостей, яких він їм ніколи не дасть? Скоріше язик відкусить, ніж стане відкривати ворогові військові таємниці, — в цьому певні вони, його найближчі друзі. Для обох них Богдан був і є взірцем мужності, людиною обов'язку й честі. Три роки Богдан був душею їхньої університетської дружби, і зараз, коли він так тривожно відсутній, коли вони, присівши в окопі, думають про те, що більше, може, уже його не побачать, він стає для них ще дорожчим. За три роки спільного навчання в університеті, дружачи з Богданом, вони вже знали його достатньо і знали, що в усьому — і в дрібницях, і в більшому — на нього можна завжди покластись. Рідний університет не уявлявся їм без Богдана, як не уявлялась їм без нього Таня, його весела, пустотлива супутниця. Як вона буде без нього? Ніхто їй ніколи його не замінить. А як їм втратити такого друга, як Богдан? Ні, це було б жахливо! Замкнутий, нахмуркуватий, він зближувався далеко не з кожним, але ті, що були близькі з ним, що користались його довір'ям, добре знали, яка це надійна, чиста й глибока душа.

— Я шкодую тільки, — похмуро промовив Степура, — що мені не випало з ним іти. Це велике діло, коли в скруті маєш біля себе вірного товариша...

— А якщо цього разу таки повернеться, — з надією мовив Духнович. — Давай, Андрію, поклянемося: більше не розлучатись. Всюди втрюх... Звичайно, вам з мене ко-

ристі мало, цей незугарний Духнович частіше для вас тягарем був...`

— Та що ти, — перебив його Степура.

— Але ж і я не пропащий, — вів своєї Духнович. — Я оце, поки розшукував вас, багато що передумав. Такої науки від артилериста одного навчивсь. Які є люди, Андрію, на світі! Зустрінеш такого — і цілий переворот у душі...

26

Вночі війна з усіма небезпеками виявляє себе тут ще видиміше, постаючи в образі ракетної заметілі та зловісних червоно-багрових загравищ по обрію. Пожежі ятраться не тільки за Россю, але й на флангах, і навіть десь у тилах змикаються зловісним кільцем. Ракети теж злітають то тут, то там навкруги, підступають дедалі ближче, і вже ймовірними здаються чутки, що доповзають на цю ділянку фронту, — про загрозу бути одрізаними від дніпровських переправ.

На обрях стоять пожежі, невідомо ким запалені, а тут, у садках над Россю, темрява як у ямі, тільки ракета час від часу спалахне над вербами мертвим полум'ям та смужка води поблискує біля тих, чиї окопи над самим берегом. Як і минулої ночі, зараз знов було послано наряди бійців витягати убитих з мосту та з берега понад Россю. До мосту противник людей не підпустив, одразу відсік кулеметами, освітивши ракетами весь міст як удень. А далі від мосту посланим на завдання вдалося пробратися аж до води. Серед тих, хто тут безшелесно прокрадався в заростях берегових, були й Степура та Духнович. Їх теж було послано, і вони під покровом темноти витягли з води когось невідомого, руки в нього вже були задубілі, закістявілі, наче муляж.

Навіть не розгледівши, який він собою, відтягли труп у картоплі, похапцем пригорнули його в порожнім напівобваленим окопі, пластмасовий медальйон передали командирові, а самі повернулись до себе в окоп.

Вовтузіння з трупом, липкі його руки, трупний сморід — усе це скінчилось тим, що Духновичеві стало погано. Його тяжко нудило, вивертало, і руки його, як він

казав, тепер «тхнуть смертю», дарма що він відтирав їх і землею, і листям.

— Це від перенапруження нервів, це минеться, — заспокоював його Степура, коли той судорожно звивавсь у приступі, а потім, знесилений, розпластався горілиць біля окопу.

— Ні, це не минеться, ніколи, ніколи, — заговорив Духнович після того, як йому трохи полегшало. — Ота рука, той лоб, що я його ненароком торкнувсь... Загребли як... а що ми знаємо про нього? Хто він?

— Чийсь батько. Чийсь син, — глухо озивався з окопу Степура. — Може, в медальйоні адресу лишив...

— Я не про те! — знервовано заперечив Духнович. — Живу людину знищено, зруйновано передчасно! З планети пішов її володар, пішло в небуття найвище створіння природи, найрозумніше, що є у Всесвіті...

— Це так... Може, єдиний син у матері...

Чули, як хтось повзе до їхнього окопу. Підповзло, озвалося:

— Браточки, гвинтівки зайвої нема?

— Тобі що тут, склад? — безпричинно визвірився на прохача Степура.

— Може, є зайва. Ми з поповнення, обмінялися б. У нас пляшки є горючі...

— Свої маємо, — буркнув Степура сердито, і чути було, як той поліз далі до інших окопів, уже десь там питаючи, чи нема зайвої гвинтівки.

Ніч була темна, небо визоріло, лягло над садками, над фронтом високою смугою Чумацького Шляху. Степура і Духнович, поскидавши каски, — щоб відпочила голова, — сиділи в окопі, притиснувшись один до одного коліньми; сиділи, в небо дивились. З окопу воно було зараз якесь особливо зоряне. Гронилось сузір'ями, мерехтіло світлою порошею невідомих галактик...

— Отаке ж зоряне небо, — роздумував уголос Степура, — було і над Галілеєм, і над Коперником, і над філософами та поетами Еллади. Люди мінялись, покоління за поколіннями проходили, а воно над ними все було, все зоріло, як вічність.

— Зоріло то зоріло, — зауважив Духнович, — бачило багато, але ніколи, мабуть, не бачило стільки пожеж на

землі, стільки передчасно обірваних життів людських безневинних...

Десь над Россю противник пужнув у небо ракетами, аж повиднішало в окопі.

Степура підвівся. Його знов пойняла тривога за Богдана.

Кожна ракета, що зривалась за Россю, здавалось, освітлює, переслідує десь там Богдана; кожен кулемет, що раптом гулко прострілює темряву, здавалось, б'є по розвідниках. На душі в Степури ставало все гнітючіше. Ракети над Россю. Кулеметні черги строчать по левадах. Залізні кігті танків рвуть груди української землі... Хто міг подумати, що війна насунеться аж сюди?

Десь опівночі над окопами пролунав знайомий голос сержанта Цаберабого:

— Де тут мій Корчма? — Сержант, ідучи, приглядався до окопів. — Чи живі ви та здорові, всі родичі гарбузові?

А невдовзі в Степуриному окопі вже стояв і Богдан Колосовський. Обновка на ньому — чорний автомат через груди, а сам весь пахне болотною тванню, наче цілий день кис у болотах.

— Вибрався, — обійняв його Степура. — А ми вже всяке думали... Ну, розкажуй же!

Присівши в окопі, Богдан, на подив Духновича, скрутив товстенну цигарку, почав жадібно затягатись махорковим димом. Усе не знаходив слова... Що він їм розкаже? Як із сімнадцяти їх залишилось п'ятеро? Ціною життя своїх товаришів та власною надлюдською впертістю вони таки втримали міст до приходу саперів, втримали, поки сапери підготували вибух, і тільки тоді відійшли. Віддаляючись в болота, бачили, як розламується, окутана димом вибуху, їхня срібляста райдуга, як десь аж біля сонця розлітаються порвані вибухом ферми. А потім кошмар відходу.

Противник, що спершу був спантеличений цим величезної сили вибухом, незабаром схаменувся, кинувся їх переслідувати. Це було жохливіше, ніж бій. Вони почували себе дичиною, що на неї полкують, що її розшукують і ось-ось найдуть. До вечора вони ховалися в очеретах, у болотах, занурившись у теплу, з жабенятами воду. Біг часу ніби спинився тоді для них, днів не було краю, а потім він таки змінився ніччю, і ніч вивела їх куди треба: після

добі відсутності вони знову ввійшли до підвалу КП, де комісар Лещенко міцно потиснув Колосовському руку.

Це успішно виконане завдання було б для Богдана радістю, якби вони всі сімнадцятеро повернулися звідти, якби не залишили назавжди біля того мосту стільки товаришів та політрука Панюшкіна, від якого Богданові перейшов у спадщину тепер оцей чорний трофейний автомат.

— Ну розповідай же про свої Фермопіли, — ласкаво домагався Духнович. — Чого мовчиш?

Богдан підвівся:

— Іншим разом, хлопці... Спати — просто вмираю... Це здорово, що ти таки наздогнав нас, — втомлено усмінувся він до Духновича й, видобувшись з окопу, пішов шукати серед картоплів своє чорноземне пристанище.

27

Відчувати в окопі живу душу біля себе — це щастя. Ніде, мабуть, не зможеш так по-справжньому оцінити людину, друга, як тут. Після блукань по дорогах, після того нелепного становища, коли Духнович мовби повис був десь між фронтом і тилом, йому тепер глибокий Степурин окоп здався просто втіленням комфорту. Гарно тут, безтривожно. Земля, правда, за комір сиплеться і ноги мліють, нікуди їх випростати, але й тіснота тут не тіснота: здається, ніколи Духнович не почував себе так зручно, як зараз, з головою закутавшись у свій кокон, у розкручену аж тепер шинелю, одгородившись нею від усього грішного світу.

Попереду була ніч, вільна від усяких клопотів, кілька годин вільних для спочинку — Степура наполог, щоб йому, Степури, першому стати на варту. Ось він стоїть у кутку окопу, насторожений, недремний, а Духнович, згорнувшись унизу, підмостивши каску під вухо замість подушки, може вільно віддатись найінтимнішим спогадам, подумати, безтривожно поспати. Дарма що тіло як у прокрустовім ложі, але на душі — простір, воля і дивна якась безклопітність. Яке все відносне на світі! Просто палацом може обернутися для людини оцей тісний фронтоний окоп. Чи довго тільки тобі доведеться розкошувати в ньо-

му? На скільки днів і ночей він стане для тебе оселею і фортецею?

З цими думками Духнович і заснув.

Коли засинав, навкруги було досить тихо, лише де-неде прохоплювались постріли над Россю, а вгорі вітерець злегка шарудів, колихав верховіттям дерев десь аж біля зірок непорушних. А коли Степура розбудив його, з силою затермосивши за плече — «вставай! вставай!», то Духнович, схопившись, побачив щось фантастично страшне: вогняний метеоритний дощ з шипінням шугав із-за Росі. Все було неймовірним, приголомшливим зі сну — і ніч, і гомін людей, і шаленство ракет, і цей дощ метеоритний, аж поки Духнович розторопав, що це ж трасуючими б'ють по садках.

З темряви, з-за річки чути було незрозумілий потужний гуркіт.

— Танки за річкою! — закричало в темряві.

— Танки! Танки на шосе! До мосту йдуть!

— Без паніки, товариші! — Студбатівці впізнали напружено-спокійний голос комісара Лещенка. — Гранати, пляшки у всіх є?

— Є! Є!

— Забирайте гранати, пляшки — і до мосту!

Метушня по садках, різкі окрики командирів, що збирають у темряві своїх людей, а за річкою гул, гул...

Степура, вихоплюючи з ніші свої запаси, ткнув пляшку й Духновичу:

— Бери! Біжімо!

Пригинаючись від скісної зливи трасуючих, через окопи, через картоплиння вони кинулись бігти туди, куди бігли всі: до річки, до мосту.

Гуркіт за Россю наростав. Небо над вербами помітно поплідло — починало розвиднятися.

В кюветах біля мосту вже було повно людей.

— Падай, падай! — гукали командири тим, хто підбігав, і Духнович та Степура теж попадали, як інші, — тілом у кювет, головами до шосе.

Лежали тут впритул один біля одного, студбатівці й кадровики та резервісти, обличчя під касками в них були сірі від світання. Декотрі, повитягувавшись підборіддям аж на холодне каміння шосе, визирали вперед, кудись за річку. Духнович теж визирнув: по обидва боки шосе в

кюветах повно касок, повно голів людських, що бовваніли в сутіні аж до мосту; і навіть за мостом теж метушились людські постаті, чалапкались попід берегом, — то, видно, якісь сміливці вже встигли перебратись низом на той бік.

Потойбічна гущавина верб ще була сповнена темряви, таємничості, крізь яку все дужче насувався важкий, давлячий гуркіт.

Духнович відчув, що дрож пробігає йому по тілу. Чого він дрижить? Чи що прохолодою тягне від річки та від нахолонутого каміння шосе, чи, може, в дрож вгонить його отой гуркіт, що зловісно, методично наближається і від якого стугонить усе заріччя...

«Але ж я не боюсь! — запевняв він себе. — Мені не страшно, не страшно зараз нічого! Це, мабуть, і є ота мить, коли навіть найзвичайніша, найневоєнніша людина — і та стає здатною на рішучий вчинок». Він почував себе часткою цього застиглого в напрузі колективу і з подивом відкривав для себе, що він теж не боягуз, що він з цього місця не відступить, не втратить самовладання, не поникне перед отією чорною силою, що насувається. То насувався фашизм, його віроломство, безмежна жорстокість. Був у тому гуркоті зараз для Духновича і Лейпцігський процес, і закривавлена Іспанія, і розтоптана Чехія, то сунули із-за розплаканих верб концтабори, глум і смерть — усе те, що Духнович прийняти не міг. Презирство до смерті — є ж таке почуття? Оце воно!

Погляд його впав на пляшку, що маслянисто лиснілась, міцно затиснута в руці у Степури, глянув на свою і теж міцніше стиснув її і, стискаючи, мовби відчув весь зібраний, весь замкнутий у ній вогонь.

— Ось він уже! Виповза!

За річкою, там, де в густій сутіні верб зникало продовження шосе, в цей момент з'явилося попелясте скреготливе потворище. Як десь із кайнозойської ери, виповзало воно з хащів, із їхньої сутіні, сунуло на застиглих в оціпенілості людей.

Фронт мовчав, стрільби не було, був тільки скрегіт заліза по каменю, скрегіт, що насувався грізно, невблаганно.

— Приготуйсь! — почув Духнович неподалік себе голос командира взводу, а за мить десь аж біля мосту про-

лунав на високій дзвенячій ноті голос комбата Красно-польського:

— За мною! В атаку!

І всі, підхоплюючись, кинулися з кюветів натовпами на міст.

Стрілянина, якою прорвало враз береги, шматувала повітря, передній танк скреготом гусениць кресав, рвав дорогу, а люди, мовби знезямившись, летіли вперед, запруджували собою весь міст, і Духнович теж біг між ними, спотикаючись об трупи, об тих, що падали поранені, біг, щось гукаючи, забувши страх, бо все навкруги було ніби нереальним, схожим на кошмар, на жакливу феєрію, в якій зблиски вогню, дзижчання куль, крики людей, скрегіт сталі — все змішалось в єдину круговерть.

Котрогось бійця, що біг поблизу Духновича, обдало раптом полум'ям, видно, куля влучила йому в підняту пляшку, і він, так увесь облитий полум'ям, біг іще далі, поки хтось зіштовхнув його з мосту вниз у воду. Ніби на вулкані були вони, такий стояв тут гуркіт, передні вже зійшлися з танком у смертельному поєдинку, видно було, як летять на нього пляшки, б'ють у башту, в борти, а він, в текучому полум'ї, все повзе далі на міст, чавлячи, підгрибаючи людей з пляшками, з гранатами, з касками, що тріскались на головах. Сталева наповзаюча гора була зовсім близько, Духнович уже чув на собі мазутний дух полум'я, запах горілого заліза й фарби, бачив, як струмливе полум'я повзе, обтікає башту, а пляшки все летять туди, бурхають полум'ям по танку й довкола нього, і Духнович, боячись лише одного, щоб не промахнутись, пошпурив туди, в гущу, й свою. Удар у башту, і пляшка його лопнула легко, мов ампула.

«Попав! Влучив!» — радісно майнуло йому, і в цю мить хтось ніби каменюкою вдарив його в стегно, і він відчув, що падає. Інстинкт самозбереження дав чіпкість його рукам, і незабаром він був уже під мостом, спускався, задиханий, кудись униз по бантинах. Тут усе було обліплено людьми. Як мавпи, лазили вони в півтемряві, ті кудись поспішали, ті перепочивали, вчепившись руками за металеві скоби, за стропилля, за перекладини, і Духнович, щоб перевести дух, теж прилип на одній із таких перекладин. Він вважав себе врятованим, хоч нагорі все ходило

ходором, звідти летіли шматки полум'я, міст увесь дриготів — видно, громадина танка саме проходила по ньому на той бік. Чи це той, що запалили його, чи це вже другий? Тільки цей прогуркотів, стрясаючи міст, за ним знов гуркіт і знов шматки полум'я. Танки йдуть по мосту, їх не спинено! Ця нитка дороги від Росі веде просто на Київ! Крізь пляшки, крізь гранати прориваються, крізь усю відвагу їхнього студбату! Духновичеві хотілося кричати від неспромоги зупинити їх.

Згори вже й сюди падало клаптями полум'я.

— Горимо! — почулося десь угорі. — Міст загорівся над нами!

— Давно треба було його спалити! — почув Духнович біля себе голос якогось пораненого і чиюсь сердиту відповідь йому:

— Може ж, для своїх берегли?

Пробираючись між стропиллям усе нижче, Духнович у півсутині впізнав студбатовця Чирву. Вчепившись за скобу, той висів, ніби підвішений на гак десь у застінках інквізиції, хотів, видно, стрибати вниз, але боявся, щоб не напоротись у воді на палю.

— Стрибай, стрибай! — гукнув хтось йому знизу, і він стрибнув, а за ним стрибнув, шубовснувся в воду й Духнович.

Води було попід руки, і вона одразу зачервонілася докола них, розплилася кров'ю.

— Потекла із студбату нашого кров! — сказав Чирва і глянув на Духновича. — Тебе куди?

— Десь ось вище коліна.

— А мені, здається, ребро потрощило. Краснопольського бачив, як? Гусеницями підім'яло, на шмаття розтягло.

Брѳохаючи у воді, вони стали пробиратись до берега і, коли вже підіймались по ньому між заростями до своїх окопів, побачили осторонь біля мосту нерухому брилу палаючого танка. Недалеко від нього по той бік шосе, визираючи баштою з кювету, горів чорним полум'ям другий. А там, де їхня оборона, ще один непідбитий ходив — з чорно-білим хрестом на борту, — бушував, зблискуючи гусеницями, ламав дерева, чавив, утюжив людей. На нього з окопів летіли пляшки, легко лопались від ударів об

нього, розбризкуючи жовте полум'я, поки й цей нарешті не спалахнув; люк тоді відкрився, і з'явилися з нього підняті замазучені руки фашиста.

Мине час, німецькі воєнні історики досліджуватимуть ці дні. Писатимуть, що раптові дощі завадили їхнім танкам вчасно взяти Умань, Білу Церкву і вийти на Київ, але ми знатимем, що не про дощі то йтиметься, то буде сказано про тебе, піхото з горючими пляшками, про тебе, невеликий курсантський студбат, про вас, кадровики й резервісти, незліченні подвижники сорок першого року, що на смерть стояли на кривавих своїх рубежах.

28

Палає міст, горить залізо танків, і далеко стелиться в садках понад Россю незвичний для цих місць запах горілого заліза, фарби, бензину.

В бій з фашистськими танками незабаром вступили артилеристи. Про них досі мало хто й знав, що вони десь тут є поблизу, піхота довідалась про них тільки тепер, коли їхні снаряди один за одним низько загули понад шосе в напрямку мосту. Артилеристи били з прямої наводки, просто в лоб фашистському танкові, що; вигримівши з верб, здиблено зупинився перед самим мостом, уже палаючим, напівобваленим. Танк, видно, було підбито, бо він так і зостався стояти на місці, відкривши, однак, шалений гарматний вогонь.

Тепер, коли дорога танкам на цей бік була відрізана, противник обрушив на позиції студбату шквал мінометного вогню. Затріщали садки, чорно стало від піднятої вибухами в повітря землі, гарячий свист осколків не вщухав. Здавалось, навіть метал летить сюди, начинений злобою, так злобно рили міни землю картоплищ, почавлених танками окопів, з люттю вгризались у дерева, трахкались об каміння шосе.

Багатьом із тих, хто вцілів у бою з танками, тепер судилося впасти в цьому нерівному поєдинку із зливою безперервно виючого в повітрі, гарячого, в осколки роздробленого металу.

Студбат стівав кров'ю. В берегах понад Россю, в садах, у напівзавалених окопах — усюди чувся стогін поранених. Не від сонця, що піднялось із-за верб, а від крові студентської червоніла цього ранку Рось.

По глибоких кюветах понад шосе, пригинаючись від осколків, повзли й повзли, вибираючись у тил, ті, хто ще міг самостійно пересуватись. Невідомі шляховики, що задовго до війни, будуючи це шосе, копали вповдовж нього глибокі кювети, чи думали вони тоді, для скількох нещасних людей стануть котрогось дня ці придорожні канави місцем рятунку, скільки поранених проповзатиме тут, із стогоном тягнуци в тил свої скалічені ноги, перебиті руки, обгорілі, пошматовані, стікаючі кров'ю тіла? Повзли студенти, повзли старополчани, повзли вчорашні маршовики, переважно колгоспники з тутешніх районів.

Духнович теж рачкував за всіма, натужно працюючи ліктями, волочачи за собою обважнілу поранену ногу, яка щодалі дужче починала горіти раною, котрої він ще й не бачив. Бачив перед собою лише свіжу кров тих, хто відповзав попереду: крові було стільки, що вона аж плющала по дні кювету, калюжами червоніла, не встигаючи втавати в землю. Перед Духновичем хтось, згинаючись, поніс зваленого собі на спину тяжкопораненого Лагутіна. Кров дзюрчала з нього весь час, і чути було, як він безперервно стогне глибоким нутряним стогоном. Духнович не міг розпізнати, хто саме то рятував Лагутіна, виносячи його з бою, і лише коли вони виповзли з зони найпоосиленишого обстрілу і зупинились передихнути, Духнович, підлізши ближче, побачив біля Лагутіна мокрого, в патьоках грязюки Степуру. Гімнастерка, штани його були в крові — чи в своїй, чи в Лагутіновій. Лагутін лежав біля нього блідий, з безтямно заковченими під лоба очима.

— Порвало йому і груди, й живіт, — кивнувши на Лагутіна, сказав Степура Духновичу. — Мені теж ось і в ноги, і в плечі понаганяло... Ну, де ж перев'язочний? — І він глянув знов на Лагутіна.

— Давай його на плащ-палатку, — підповзаючи до них з плащ-палаткою, запропонував сержант із другої роти Грицай.

Лагутін аж заревів з болю, коли вони вкладали його на палатку. Поклавши, потягли кюветом далі.

Духнович тим часом вирішив скинути чобіт з пораненої ноги, йому здалося, що так повзти йому буде легше. Поки він стягав із себе мокрого чобота, біля нього вже зупинилося кілька бійців, що, видно, відносили когось із тяжкопоранених до місця перев'язки, а тепер поверталися знов на передову. Один із них — з резервістів — був без гвинтівки і пристав до Духновича, щоб він віддав йому свою.

— Але ж як я без гвинтівки явлюсь?

— Пораненому можна. То якби кинув — отоді задали б...

Духнович, мить повагавшись, передав йому гвинтівку, і той розглядав її зацікавлено:

— Новенька, мабуть, ні разу й не вистрілила... А патрони?

Духнович відстебнув із ремня брезентовий, туго набитий змащеними обоймами підсумок.

— На, забирай все.

Другий теж, видно, з поповнення, — якийсь бугаюватий, з нахмуреним лобом — уже мовчки розглядав закривавлений Духновичів чобіт, витряхнувши перед тим з нього мокру онучу, набряклу кров'ю та водою ще з Росі.

Вусатий санітар, нагодившись, розпорів на Духновичеві холошу штанів, оглянув рану, що виявилася не страшною, просто прошило м'ясо вище коліна, а кістки, видно, не зачепило. Санітар нашвидку, але досить вправно наклав на рану пов'язку, а той, бугаюватий, мнучи в руках Духновичів чобіт, усе розглядав його, спробував вивернути навіть халяву, щоб глянути, яка підклейка на ній. Сам він був у драних ботинках, ще не армійських, і курсантів чобіт своєю добренною юхтою, певне, розжалобив його, бо, підім'явши під пахву цей правий, він уже потягся й до лівого:

— Дозволь, товаришок, і цей.

— Де твоя совість? — присоромив санітар.

— А нащо йому? В шпиталі в тапочках ходитиме. — І, надимаючи налите кров'ю шокасте обличчя, бугаюватий почав обережно цупити з Духновича й другий чобіт.

Духнович не заперечував, але інші бійці вступились за нього, накинулись на жадюгу:

— Що ти робиш, мурляко?

— З живого тягнеш, як мародер...

Тип той на мить відпустив ногу, але Духнович сам простяг йому свою юхту:

— Гаразд, тягни, забирай до пари.

Справді, що йому чобіт, коли він душу готовий був зараз віддати всім оцим людям, що залишаються тут! Одну ніч він переночував в окопі, одну пляшку пошпував в атаці, і вже повезуть його в тил, а вони залишаються й далі, і хто знає, що їх тут жде.

Бугаюватий, однак, хотів бути справедливим: взамін здертих з Духновича курсантських чобіт віддав йому свої розбиті ботинки. Зв'язав їх сирицевими шнурками і сам накинув Духновичу на шию:

— Мені вони малуваті, а тобі будуть якраз...

Зоставшись босий, Духнович з полегкістю поплазував понад шосе все далі від річки, все далі від війни. В садках і між будинками було гомінливо, в одному місці артилеристи на руках перекочували через дорогу заклечану зеленим гіллям гармату. Серед інших, що пхали її, Духнович упізнав і свого друга Решетняка.

— Товаришу Решетняк!

Той, озирнувшись, одразу впізнав у ньому свого пацієнта.

— О, вже колупнуло?

— Уже.

— Молодці ж ваші студенти. Показали себе сьогодні. Ну, ремонтуйся, браток, бувай...

І, нагнувшись у зелене маскувальне віття, Решетняк напружився, попхав, покотив з товаришами свою гармату далі. Духновичу якийсь час ще видно було, як працюють під змокрілою гімнастеркою його широкі лопатки.

На околиці в садках, де поранені ждали машини, було людно, завізно. Як снопів тут людей, кривавих снопів. «Хто ж там іще не поранений, хто воюватиме?» — вжахнувся Духнович, підповзаючи до місця перев'язки, і йому аж голова пішла обертом від цього кривавого звалища. Всюди бачив довкола себе скалічені ноги, скалічені руки, розтроснені плечі, спотворені, в набряклих кров'ю бинтах обличчя. Тих ще тільки перев'язують — він загледів між схиленими санітарами чийсь жадливо розпоротий живіт, — інші, яких було вже перев'язано, зморено лежали

на закривавлених шинелях, у проталих кров'ю бинтах, декотрі без-гімнастерок, декотрі, як і він, уже босі. Ті стогнуть, ті дрімають, ті, позлазившись купами, розмовляють про щойно витриманий бій.

— Мороза при мені вбило, — чулося в гурті поранених біля колодязя, куди, спираючись на дрюк, приклигав Духнович. — Уже на воді осколок його догнав, на дно Росії пішов наш Мороз.

— А Підмогильного, сам я бачив, як уже пораненого гусеницями підгребло...

— А Борисова в окопі роздавило...

— Де Химочка? Де Колосовський?

— Колосовський по той бік мосту був.

— Чи встиг, чи вихопився звідти?

— Живий він, ваш Колосовський... — пробираючись до цебра, сказав географ Щербань з почорнілим, ніби задимленим обличчям. — Біля КП щойно його бачив... У голову черкнуло злегка. Не вважає себе навіть вибулим з ладу — просив комісара дозволу зостатись.

Стільки скалічених в одному бою — сумно було дивитись на таке.

— Був студбат — і нема, — сказав високий, поранений в руку філолог Гречишин. — Повен ешелон вилітав на фронт, а тепер скільки зостається на Росії? Жменька.

Поранені все прибували. Більшість із них, як і Духнович, добиралися сюди самотуж, а тяжкопоранених санітари приносили на носилках, приводили зів'ялих, знекровлених попід руки і розташовували тут по садках ждати автомашин.

Грузовиків не було, і ніхто не знав, коли будуть. Ширились чутки, що навряд чи прийдуть вони сюди до ночі, бо вдень їм прорватись по шосе майже неможливо — напередодні колона вантажних з пораненими попала в дорозі під бомби, під кулемети ворожої авіації, і багато з тих, що виїхали звідси живими, так і не добралися до дніпровської переправи.

Дотовпившись нарешті до цебра, що стояв на мокрому, обхлюпаному зрубі колодязя, Духнович напився різкої, джерельно-свіжої води і ніби поздоровшав одразу. Спираючись на дрюк, він знов пострибав садком і невдовзі розшукав між пораненими Степуру. Степура, уже з перебинтованими ногами, сидів біля поваленого тину, не-

далеко від цього ж колодязя з журавлем, і час від часу відгонив мух, що роїлися над Лагутіним. Лагутін лежав перед ним на траві майже голий, смуги бинтів перетягли йому в різних місцях і ноги, і груди, й живіт. Духновича вразила блідизна його обличчя. Очі були заплющені, він важко дихав, і кров'яниста піна з кожним видихом пухирилась йому в куточках губів.

Духнович сів поруч Степури. Сиділи вони й мовчали, їм чути було, як раз у раз щось ніби клекоче Лагутіну в грудях і горлі.

Рипів і рипів журавель колодязя, де бійці тягали воду важким цебром, зеленіли садки довкола, червоніли вишнями вгорі, і сонце, піднявшись, світило яскраво, плями світла і тіней від листя лежали на бронзовому від весняних загарів голому тілі Лагутіна. Було таким неприродним бачити серед цих буйних садків та рясного липневого сонця стільки покалічених людей, ще звечора здорових, квітучих, бачити біля себе знесилене, понівечене тіло товариша — струнке юнацьке тіло майже еллінської краси... Чи виживе він, їхній Славко? Чи налетітья оце чудове тіло коли-небудь силою, чи налетітья отією пружністю, з якою хлопець недавно так легко і красиво крутив «сонце» в університетському спортзалі на турніку?

— Головне, щоб його швидше вивезти звідси, — зручніше підмостивши Лагутіну під голову скручену клубком гімнастерку, заговорив Степура. — Напевно ж, таких забиратимуть у першу чергу?

— Йому треба б уже бути на операційному столі, — сказав Духнович. — Бач, як дише.

— Осколком, мабуть, легені порвало.

— Де ти його підібрав?

— Біля мосту, майже з-під танка витяг. Уже був непритомний. На руках у мене опритомнів, щось забелькотав, а потім знов...

— Задрімав він, здається?

— Та якби задрімав.

Самі того не помічаючи, говорили про Славика так, ніби його тут не було. Він, видно, щораз провалювався в забуття. Часом його омертвілі, в синіх прожилках повіки важко відкривалися, і з-під них викочувались білки безтямно пущених під лоба очей.

Підійшов таранкуватий студбатівець Бондар з рукою на перев'язі.

— Бачите он ту хату? — кивнув хлопцям в глибину садка. — В тій хаті зараз трибунал засідає! Твого друга, Духновичу, судять.

Духнович його не зрозумів.

— Якого друга?

— Гладун там, наш табірний бог, вироку жде.

— Ти щось плутаєш. Я сам учора зустрів його, поранений біг у тил.

— А ти й повірив? Не поранений, а самостріл він! Перепанікував так, що бахнув сам себе десь у куцах в руку. Долоню прострелив, а під час перев'язки одразу все і виявилось. Ну, та з цим тепер недовго: стаття кодексу — і он уже наближається розв'язка... Ганебна розв'язка.

На сусідньому подвір'ї, видно, справді щось готувалось. За невисоким тином, за вишеньками стояли під хлівцем групою бійці в зелених прикордонницьких кашкетах. Насупившись, не зводячи поглядів з дверей хати, вони чогось чекали, і була якась недобра напруга в їхньому чеканні. Поранені, позбиравшись по сей бік тину і стежачи звідси за тим подвір'ям, теж були напружені, наелектризовані.

Хата біла-білісінька була облита сонцем, проміння сонця грало на вишеньках, на квітах попід хатою. В маленьких віконцях видно було горнятка з розквітлими червоними калачиками; аж не вірилось, що в тій біленькій, чепурній, такій не схожій на судилище хаті зараз засідає військовий суд і якраз, може, лунають страшні слова вироку, і що скоро звідти виведуть на подвір'я розжалуваного Гладуна.

Але його все щось не виводили.

Тим часом прийшли п'ятитонки; санітари, кваплячись, узялись забирати поранених. Лагутіна вдалося покласти на першу ж машину, Степура й Духнович теж влаштувалися тут і вже з кузова вантажної побачили востаннє колишнього свого помкомвзводу. Не загледіли, звідки його вивели, але стояв він не під хатою, а під хлівчиком, під низеньким рудим курником у протилежнім кінці подвір'я. Без пілотки, без пояса був, гімнастерка халабудилась на ньому, а плечі були в пір'ї та курячому посліді, — певне,

він у тому курнику й ночував. Занепалий, зістарений, з по-старечому обвислими плечима, згорблено стояв під хлівчиком і ждав, тримаючи піднятою свою прострілену, темним, кривавим ганчір'ям накушкану руку. Коли грузовик рушив, Степура й Духнович загляділи, як за вишнями навпроти пониклого в приреченості Гладуна вже сквапно шикуються зелені кашкети, а він в чеканні того, що мусило зараз статись, підніс угору свою намотану брудним ганчір'ям руку і, мовби захищаючись від невидимого удару, затулив нею обличчя.

Вантажні з пораненими вихопилися з садків на шосе і на повній швидкості помчали розбитою дорогою в напрямі до Дніпра. На вибоїнах машини почало нещадно кидати, і стогін та зойки все дужче вихоплювались над кузовами — повні грузовики стогону мчали по шосе. А назустріч їм раз у раз виникали обіч дороги маршові роти поповнення: ішли щойно мобілізовані, с'як-так озброєні, хоч не в кожного гвинтівка на плечі, зате в кожного в руці поблискує пляшка з горючою сумішшю проти танків. «Людина з горючою пляшкою в руці... В ній зараз усе, — подумав Духнович. — Безсилі, як Прометей, і великі, як він». Розтягнувшись вільним строем, бредуть і бредуть понад шосе похмурі маршовики, спідлоба поглядаючи в небо, яке, видно, не раз уже обстрілювало їх в путі і проти якого вони мають зараз тільки оті чорні, чорним вогнем налиті пляшки.

29

Наче з вогню вихоплювали їх цього дня п'ятитонки. Мчали по шосе на шалених швидкостях, і не тільки тому, що хотіли швидше втекти від літаків, які раз у раз з'являлися тут над дорогами, а ще й тому, що примара оточення, загроза бути відрізанним усе густіше нависла над цим краєм. Стутоніло, гуркотом насувалося вже з усіх сторін. В одному селі грузовикам довелось зупинитися — дорогу перегородила колона кавалерії, що саме проходила через шосе на змиленому галопі, мчала кудись, певно, рятувати становище. Десь прорвались, обходять, відрізають — ці слова не сходили з уст, так само як в усіх на

устах було ім'я відомого маршала, що ледве нібито не попав десь тут поблизу до ворога в руки разом із своїм штабом і якого лише на літаку вдалося вихопити з ворожого кільця.

В іншому селі, перечікуючи наліт авіації, кавалькада їхня знов стояла під прикриттям садків. Чиїсь матері підходили до них у старовинних корсетках, у чорних хустках, перев'язаних ріжечком на голові, виносили пораненим молока в глечиках, хліба духмяного, вишень у підрешітках. А одна бабуся вже й ранніх грушок у пелені принесла до Степуриноного кузова.

— Натє, синочки...

Дивлячись на молоді знекровлені обличчя поранених, жінки ледь стримували плачі, сумно допитувались:

— Знову, мабуть, студенти?

— Чому знову?

— Все студентів звідти везуть. Це ви там з танками б'єтесь?

— Та в зуби їм не дивимось.

— Були б учителями, якби не війна, вченими людьми, а так — за що оце вас покалічено?

І знов машини виривались на дорогу, побиту, бакаювату, нещадно підкидаючи в кузовах закривавлені юнацькі тіла.

В ногах у Степури нелюдським криком кричить усю дорогу Славик Лагутін, корчиться з розпореним животом, з порваними легенями. І ні товариші, ні фельдшер, що їх супроводжує, ніхто не може йому зараз допомогти, вони навіть від водія не можуть вимагати, щоб не так гнав машину, бо всі розуміють — гнати треба. Швидше, швидше його на операційний стіл — це тепер єдине, що може Славика врятувати.

«Не гинь! Не вмирай! Витримай!» — звертався до нього в думці Степура, з боєм дивлячись, як Славик корчиться на дні кузова, звивається судорожно, блює кров'ю. Душу шматували Степурі зараз оці муки товариша, його надсадний стогін. Зараз не хотілося й думати про те, що це він колись його ревнував, ненавидів у ньому суперника, жадав йому смерті. Все те відійшло, згинуло, розвіялось десь за чадом, за димом їхнього бою, і перед Степурою зараз був тільки товариш, для якого не пошкодував би власної крові, взяв би на себе найболючішу частину

його мук, аби тільки йому стало легше. Мов дитину, хотілося взяти Славіка на руки, тримати, щоб не струснуло, і так на руках і понести його аж за Дніпро, рятуючи з цього пекла.

Степурині рани теж розболілись, печуть. Привалившись до борту кузова, він зціплює зуби, щоб не застогнати, коли машина гуцає. При кожнім таким ударі він відчуває всі свої порвані атлетичні м'язи на ногах, усі осколки, що, як залізні остюки, позастривали йому в тілі.

«А як же йому, — думає він про Славіка, — він же слабший за мене, такий тендітний, він — як дівчина...» Обережно потяг рукав чиеїсь закривавленої шинелі, підмостив Славікові під голову, наче це могло допомогти.

— Мені здається, що він агонізує, — шепнув, нахилившись до Степури, Духнович. — Наш Славік! І це ми сидимо над ним! Дико, дико...

Стогін, скрик, лайка чиясь... Машини з снарядами промчали назустріч.

— А ті, що залишились там? — заговорив після паузи Духнович. — Колосовський, комісар Лещенко? Ми відступаємо, а вони...

— Добре, що їм хоч підкріплення пішло... Але ж такі втрати. — І це тільки один рубіж.

«Історики, географи, філологи — скільки вас полягло на однім рубежі!» — з болем думав Степура. Кров'ю стікає їхній студбат. На криваві тріски розметала його війна, — ті там, а вони ось тут, покалічені, мчать під гуркіт канонади через села, повні тужби, повні тривоги й непевності... Оце твоя Україна, ось такою бачиш її! Не пісня, яка ще недавно лунала — над цим краєм, над його садками та левадами в місячні ночі, а велика народна тужба розливається тут усюди по селах. Нею шумлять дерева, вона розлита в повітрі, вона в прекрасних очах матерів, що приносять їм до грузовиків молока, в поглядах молодниць, що стоять між соняшників, сумовито поклавши груди свої на тини, і в поглядах дівчат, що тоскно дивляться пораненим бійцям услід очима рафаелівської чистоти... Прощальне моління в очах, зойки, стогін, канонада й тужба материнська — оце зараз твій голос, Україно. Хто зостанеться живий, не забуде цього довіку.

Вечоріло вже, коли їхні грузовики під'їздили до Дніпра. Хмари заволокли небо. Лагутін на останніх кілометрах

стогнав усе тихше й тихше, а коли зупинились біля переправи, то й зовсім затих: навіки... Зняли з кузова мертвого.

Тут, неподалік переправи, біля підніжжя Тарасової гори, його й поховали. Чиюсь розбиту, розколену каску поклали на горбку Славикової землі. Спи вічним сном...

Здушений сльозами, Степура стояв над могилою, і думка сама собою клалася в горьовиті рядки: «Ми пройдем, і нас не буде. Що ж залишиться після нас? Каска розбита? Білі кістки серед жита? Чи обеліски встануть до хмар?»

Годилось би, за народним звичаєм, посадити Славикові в узголів'ї калину червону або тополю. Але де та калина? Де ви, тополи? Прийде колись Мар'яна сюди, прийде й посадить — і виросте її туга, її любов живою піснею стане над цілим дніпровським краєм...

У метушні біля переправи трапилось так, що Духновича було підхоплено з першою партією на той бік, а Степури після цього довелося ще довго чекати. Сидів осторонь під горою і дивився на Дніпро, на велику ріку, оспівану Кобзарем. Хмари низько висять над водою, вітер хвилю жене, і весь простір води вилискує хвилями, як рілля. Пружинять, б'ються на вітрі верболози, біля них купами позбивались поранені в чеканні переправи. Кажуть, що вчора якраз тут розбомбили баржі з пораненими, чи не повториться це й сьогодні? Правда, хмарно зараз, низькі хмари аж черкають високу могилу Тараса, виснуть над дніпровою широчинню.

Вперше бачить Степура Дніпро. Коли правились на фронт, проспав Дніпро уночі, і тепер уже Славутич відкрився йому на зворотній дорозі. Сподівався, що буде світлим та сонячним, у розливі блакиті, а він ось з'явився перед ним у важкій сталевості надвечір'я, в непривітних вишумах вітру, в присмерковій засумованій широчині. Ще тільки середина літа, а вода в річці якась важка, збурена, по берегу поривно шумлять верболози, далі старезні верби гнуться, осокори ряботять, наче лускою, переблискують листям, що стане враз то темне всуціль, то раптом, вивернуте вітром, усе замерехтить білим. Оці пригнуті вітром дерева, і поораний хвилями Дніпро, і Чернеча Тарасова гора, що височить поруч, і хмари вечірні, що йдуть над нею, над самою могилою Кобзаря, — яку тугу все навіває, яким смутком лягає на душу!

Згущується сутінь, і за Дніпром, уже десь серед просторів лівого берега, дедалі яскравіш стає видно загравище далекої пожежі, — мабуть, щось там бомбили вдень. А з-за спини ще грізніш долинає гуркіт війни. Хмарою насувається, аж сюди вже гуркоче фронт. О, як хотілось би Степурі зараз прозирнути, заглянути в прийдешнє... Чи стане Дніпро останнім рубежем для війни, чи куди ще далі звідси переплеснеться її невгамовний вогонь? Що буде з тобою, свята могило Тарасова, з тобою що буде, рідний народе мій? Чи вистоїш, чи перебореш? Чи, може, з'явився лише, щоб дати світові пісню, пісню свою невмирущу, і знову відійдеш у небуття? Сонячною, квітучою називали тебе, Україно недавня, вчорашня, а тепер? Якою назвати тебе сьогодні? Темно-багрова, в пожежах до хмар, у тужбі матерів і пекучому горі синовнім — така нині ти, Україно 41-го року...

30

Протитанкові рови копала, земляними валами оперізувалась у ці дні Україна. Де був їм початок, оцим довжелезним ровам протитанковим, де мав бути їм кінець? Як сучасні Троянові вали, від самого моря через виноградники Півдня тяглися через сонячні роздольні степи, заходили вони в глибіню республіки, оперізуючи Донбас, огинаючи Харків, свіжими розкопищами землі з'являючись по Лівобережжю все далі на північ. Рови й рови. З нещадною прямолінійністю лягали вони по стернях ланів, по баштанах, через гречки медові та колгоспні рясні садки, продиралися крізь золоте військо соняшників квітучих (далеко ще той час, коли квіт їх погасне, почорніє, і пилюка впаде на шорстке їхнє листя).

Станеться, може, так, що й непотрібними виявляться ці рови безконечні, ці новітні Змієві вали, може, й не затримають жодного ворожого танка, але про це не думається зараз, коли тисячі людей з лопатами в руках працюють на спорудженні оборонних ліній, коли з ранку й до ночі, мов чайки морські, біліють хустинками по степах дівчата, жінки-солдатки та солдатські матері. Віриться їм, що немарною буде їхня праця, що тяжкі ці рови, які вони риють, — три метри завглибшки, сім метрів завширшки! —

таки зроблять своє, допоможуть рідній армії перепинити ворогові шлях.

Так принаймні вірилось харківським студенткам, що в числі тисяч і тисяч городян, чоловіків і жінок, опинились у пекучу спеку далеко за містом на земляних роботах, або, як тут кажуть, — на окопах.

Високі стерні після наспіх скомбайнованого хліба, суха та тверда земля від обрію до обрію — це твій рубіж, заганяй лопату, копай. Криваві водянки, що в перший день повисакаували на дівочих долонях, уже встигли й полопатись, запектись та затвердіти, а роботі не видно було кінця.

Таня Криворучко, Мар'яна і Ольга-гречанка потрапили в один робочий загін, де працювали переважно жінки.

— Оце наша Ольвія, — каже Таня, всім тілом налягаючи на лопату, що не хоче йти в землю. Піт заливає дівчині очі, відчуваєш, як він під одягом великими краплями котиться по спині, по грудях. На губах солоно від нього. Після кількох годин роботи лопата вивалюється з рук і в очах темніє від перевтоми.

Так дико все обернулось: не ольвійські розкопки ведуть, а степ розкопують проти танків. І професор їхній Микола Ювеналійович теж тут. Засукавши рукави, мовчки вергає землю цілими днями, вергає з думкою, мабуть, усе тією ж: чому загинула Ольвія? Адже мала вона й сторожові башти, й земляні вали проти диких степових кочівників...

Спека та польові гарячі вітри пообпалювали дівчат, стали вони аж чорні. Але що їм спека, що втома в такий час, коли кожному випадає найтяжчий іспит і коли ця грабарська тилова робота все ж якось мовби єднає їх з тими, що на фронті.

Війна була ще далеко, про неї нагадували лише підводи евакуйованих із-за Дніпра, та тривожні зведення з фронтів, та ще оці тяжкі рови, що їх доводиться рити. Проте з часом небезпека ближчала, бо одного дня привезли звідкись верескливу сирену, і встановили на окопах, і вже давали нею пробні сигнали повітряної тривоги. Було також наказано поскидати білі хустки та яскраві косинки, щоб не привертати уваги повітряних піратів. Отже, й сюди може бути наліт? Де ж тоді ховатися всьому цьому люд-

ському комашнищу, що аж до крайнеба розтяглося серед відкритих степів, по золотих стернях? Ходили чутки, що десь на таких, як вони, окопників, котрі ближче до фронту, повітряні фашистські розбійники вже налітають, обстрілюють з кулеметів, скидають на голови жінкам листівки з безграмотними глузливими звертаннями: «Дівчата й дамочки! Не копайте ямочки, прийдуть наші таночки, позагортають ваші ямочки...»

Тут ще цього не було. Тут ще тітки не хочуть скидати з себе білих хусток, хоч цього й вимагають військові, що керують у них роботами. Військових небагато, лише де-не-де зеленіють гімнастерками, а то все цивільні та цивільні. Студенти, викладачі різних інститутів, працівники установ, колгоспники. Чи за віком, чи так звільнені до особливого розпорядження («поки гвинтівок нам нароблять») — усі вони зараз тут. Життя ведуть циганське, ночують хто де: по корівниках колгоспних, у яслах ночами хропуть і під яслами, а більшість ночує просто неба, по розтовчених скиртах або ж поробивши собі кубла по степових посадках, у колючій гушавині здичавілих абрикосів. Хліб доставляють їм із Харкова, а воду підвозить бочками дід Лука, що крутим лобом своїм нагадує студенткам-історичкам афінського громадянина Сократа. Вдачі дід Лука веселої, не пропускає нагоди пожартувати з студентками, і його поява завжди підносить їхній настрій.

Сигнал подає Мар'яна:

— Дівчата, он дідова кобилчина вже виринає з глибини століть...

Дід Лука сидить у передку водовозки, кобила своїм задом майже зовсім закриває його, тільки солом'яний дідів бриль видніє із-за кобили як знак того, що дід є. Поява дідової водовозки викликає пожвавлення й серед хлопців-пастухів, і вже котрийсь із них на всю горлянку вітає діда з-під посадки:

— Гей, діду Лука, он Махно вас гука!

Дід свариться на нього пужалном:

— Ах ти ж, байстрюк!

— Байстрюк росте, як струк!

До окопниць дід під'їздить з виглядом привітним, він не сердиться, що хлопчаки його дражнять. Та й сам він як хлопчак, маленький, щуплявий, ситцева сорочечка на од-

ному гудзику, з-під сорочки ключиці проступають гостро. А голова, коли дід з неї скине бриля, справді Сократова: лобата, повна розуму, круто всаджена в щупляві плечі.

Окопниці, оточивши дідову бочку, спрагло, жажденно п'ють, а ті, що понапивались, одразу веселішають, і Таня Криворучко жартома зачіпає старого:

— Дідусю, а то правда, що ви були махновцем?

— Значить, правда, коли діти дражняться, — спокійно кидає дід Лука.

— А Махна бачили?

— Бачив і Махна, і царя, і кайзера. Всіх бачив і всіх пережив. Дасть Бог, і Гітлера переживу.

Ольга, сівши на купі землі, припрошує й старого:

— Сідайте з нами перепочити, дідусю... Розкажіть щонебудь.

А Мар'яна своїми лукавими очима критично оглядає діда, ніби приміряє до когось.

— Не уявляю вас махновцем, діду, — каже вона. — На тачанці, галопом десь у степах... Та вас же, мабуть, і баба ваша б'є?

— Баба має право, бо вона моя, а іншим зась, — каже дід Лука, повагом сідаючи біля окопниць на землянім валу. — А махновцем, дівчата, я став не з своєї волі, а скоріше з принуки. Наскочила отака, як би й ти, цвиндря, — він киває на Мар'яну, — вся в пуговицях та в ремінні: «Давай у тачанку, будеш мені за візничого!» А де дінешся? Сідаєш, береш віжки. А вона, шейма, ще ж і заставляє, щоб стойма стояв у тачанці, так щоб і правував навстоячки для більшого фасону...

— Ну й правували? — аж у вічі заглядає дідові Таня, вмостившись у старого в ногах.

— А що ж, коли вже попав до тих чубатих, не зумів від них схватись. Перед тим я три тижні ховався у тестя свого на баштані. Якось вранці зварили каші, снідаємо, коли — гульк! — їдуть підводою денікінці, а ми їх уже знаєм: найдуть, — ага, дезертир! Тут тобі й кришка, їдуть, звертають бричкою прямо до нашого куреня. «В солому заривайся!» — каже мені тесь. Заліз я в куток під солому, принишк, як миша. Чую, під'їхали. «Ну, дед, дезертири є?» — «Нема». — «А кавуни є?» — «Кавуни перед вами». — «Вибери нам, де найкращі...» Пішов старий вибирати їм по баштану спілих кавунів, а я все лежу в соломі, вже й миші мене кусають.

Думаю, наберуть кавунів та й підуть собі, а вони не спішать, тут-таки, під куриною, стали і вгощатися. Один сів просто на мене, вгузався, як на мішку, так на мені й поснідав, стерво.

Дід Лука, скинувши бриля, розважисто потирає долоною зрешену потім голизну свого широкого сократівського черепа.

— А вухо чого то у вас перерване? — запитує Ольга.

— Пас корів та заснув, а теля підійшло та й віджувало, — каже дід, і оком не зморгнувши.

— І не чули?

— Міцно спав. Крізь сон наче чую: щось тре і тре. Прокинувся — теля наді мною і вже вухо дожовує.

Дівчата майже вірять, так серйозно це дід Лука розповідає, але тітка Хотина, огрядна доярка з їхнього колгоспу, знає ціну дідовим лясам:

— Послухайте його! То дід ще з тієї війни таке вухо приніс.

— Так ви й на імперіалістичній були, дідусю? — запитує Таня. — Ветеран двох війн?

— А яка ж без нас обійдеться? — Дід мружить кудись у далечинь маленькі зірки свої оченята. — Найкращі літа свого життя війні віддати довелось, змарнувати в солдатчині... Справді, пройшли года, як вода. Хіба ж такий я тоді був! — Він хвальковито зиркає на свою улюбленицю Таню. — Сила яка була в руках. Коня вхоплю за копита — не вирветься. Це тепер підтоптався.

— А от голос і досі в діда молодий, — каже тітка Хотина, зайшовши з-за спини і жартома обіймаючи діда товстою смаглявою рукою. — Вночі як заспіває на току, за третьою балкою чути.

— То коли сторожую, — пояснив дід Лука, — сон розганяю.

Таня співчутливо дивиться на нього, на його зісохлу шию, на сорочечку латану, з одним гудзиком. Спокоєм і лагідністю віє від цього їхнього Сократа.

— Просто не уявляється, дідусю, що ви теж були на війні, в атаки ходили, в людей стріляли. Скажіть, невже стріляли?

— Більше в небо, дочко, в білий світ, як у копійку. На позиціях, було, пригнешся в окопі, голову униз, а гвин-

тітку виставиш та й бахаєш навмання, щоб тільки офіцер чув.

Мар'яна прикипіла до нього посуворілим поглядом.

— Ото з вас такий був вояка?

— А я, дочко, за «Георгіями» не ганявсь. Людину вбивати віра моя не дозволяла. Якраз перед тим я вчення Льва Миколайовича, графа Толстого, прийняв.

— Я чомусь так і думала, що ви були толстовцем, — тихо стрепенулась Ольга. — Кажуть, ви і в Ясну Полянну ходили?

— Ні, в Ясну не дійшов, ніколи було за роботою. А ось мати моя, так вона навіть у Палестину ходила, в Єрусалим, і хоч темна жінщина, проте аж звідти, з аравійських пустинь, принесла в слободу святого вогню. Більше року ходила, а дома за цей час хазяйство занепало, і батько так розсердилися на її ходіння, що, коли наша прочанка явилась з Єрусалима із своєю запаленою свічкою, — він сперсердя і свічку ту загасив, і з хати ладан пошпутив... А ми, молодші, за своєю вірою нікуди вже не ходили. Толстовські проповідники самі до нас у слободу забрели, кількох тоді парубків таких, як я, вченням своїм прихилили до себе. Ото, дівчата, через те й стрільба моя була безвредна.

— Виходить, ви, дідусю, були пацифіст? — зацікавилась Ольга. — Це ви, як і Роллан, тримались «над схваткою»?

— В різних схватках бував я, дівчата, — мовби не розчув старий, — а скажу вам одне: нема в тих війнах пуття. Це як чума, що ото колись ходила по світу, або холера. Хто раз війни спробував, тому на все життя вистачить нею відпльовуватись...

— Відпльовуйся не відпльовуйся, а їх, бач, знову несе! Спитати б, чого їм треба від нас? — сердито сказала тітка Хотина, беручись за лопату. — Аж осьдечки рови проти них, як проти сарани, копай. Хоч би їх там наші добре почистили за Дніпром.

— Крукові мило не pomoже, — сказав дід Лука, рушаючи до водовозки.

— Вам, діду, ще нічого, — кинула йому тітка Хотина. — Ваш син у морфлоті, десь аж на Тихому океані, а ось мій Трифан просто у вогонь пішов. Втямки не візьму,

як він там воюватиме. Ви ж знаєте, такий він у мене тихий та плохенький, курки боявся зарізати... Як же він людей убиватиме?

— Не людей, а фашистів, — поправила різко Мар'яна. — А фашиста я й сама оцією лопатою, як жабу, рубонула б.

— Ох, дівчата, нелегко вам теж, — співчутливо глянула на студенток висока, з набряклим обличчям жінка — багатодітна мати з сусіднього колгоспу. — Молоді, вчені, матерями б вам скоро бути, а де воно, ваше материнство? Де вони тепер, ваші суджені?·

— В орденах повернуться, — сказав, з'являючись із водозовки, забризканий водою Штепа зі своєю незмінною вивернутою усмішкою. Коли університет відправляв людей на окопи, Штепі теж доля вручила лопату і послала разом з усіма сюди.

— Та воно й тобі, парубче, — скося поглянув на Штепу дід Лука, — більше личило б зараз там бути, а не отут між спідницями плутатись. Однокашники ж твої там?

— А я не потовпився, — відповів Штепа в тоні жарту.

— Іч, йому весело, — з обуренням вигукнула Мар'яна, апелюючи найбільше до жінок-колгоспниць. — Тисячі наших студентів за рюкзаки — і в похід, а він не потовпився! За шкіру свою трясеться! — І, розчервонівшись, крикнула навздогін Луці: — Не давайте йому, діду, води! Хай хоч і висохне, хай мумія з нього стане!

Надвечір того дня несамовито заверещала сирена. Завила, завугукала: «Вугу-вугу!..»

— Легить!

— Ховайтесь!

Посплигувавши на дно рову, дівчата бачили, як над трасою їхніх робіт у хижому блиску мчить літак. Диркнув над полем кулеметною чергою, потім од нього відділилось щось темне, кругле і з наростаючим торохканням, зі свистом полетіло вниз. Літак вихором промчав над місцем робіт на невеликій висоті — було навіть видно льотчика в кабіні, його оскалені зуби: він реготав.

— Бочку скинув! — почувися голоси окопників. — Бочку порожню з-під пального! Ще й дірки пробив, щоб дужче свистіло!

— Нікого не поранив? — пробігаючи, стривожено питає військовий.

— Хотів, та нікого не влучив, — відповідали жінки.

— Бочку кинув — це ж придумати!

— На другий раз не тільки бочку від тракторів, а й цілого, мабуть, трактора на голови нам кине! Під Іванівкою, кажуть, шмат воза отак кинув на окопників...

— Самого б його кинуло об землю! — лаялася тітка Хотина вслід літакові. — Ще він і регоче, песиголовець, на кутні б ти реготав!

— Треба вимагати, хай завтра ж зенітні кулемети нам тут поставлять, — лютилась, беручись до роботи, Мар'яна. — Бо надто розперезались.

З потроєною силою працювали в цей день дівчата. Працювали так, наче мстились за цей наліт, за втрачене мирне життя, за понівечені судьби свої. Таня, дарма що була серед них зростом найменша та найтендітніша, виконала до вечора півтори норми. Горіли долоні, все тіло розламувала втома, коли, допомагаючи одна одній, вони в кінці дня вибрались нарешті з рову на поверхню.

— Хоч би скупатися десь, — озвалася до дівчат Ольга, озираючи сухий степ. — У нас оце на Азовському...

Ольга — звідти. Де грецькі села розкинулись серед виноградників по примор'ю. Лихо не минуло і ту «українську Елладу». Школи грецькі позакривано, поетів їхніх розстріляно. Про це тепер не заведено голосно говорити. Але дівчата-подруги знають про цей Ольжин затаєний вічний біль і тому в душі проймаються до своєї гречанки ще глибшим співчуттям.

Випроставшись, стояли вони з лопатами на валу землянім, бачили перед собою розгорнуту на півнеба буйну красу заходу. Сонце перед тим, як зникнути за обрієм, розпускало високі вітрила світла по нерухомих, мовби закам'янілих хмарах, що нагадували фантастичні скелясті ландшафти якихось інших планет; і десь за тими ландшафтами, десь за маревними тими планетами були їхні хлопці на війні.

31

Жнив'яною спекою наліті були дні.

Нижніх акварельних тонів були вечори.

Після палаючого, сліпучого дня млисто-бузково синіла польова далеч, леліла, кликала дівчат із ровів туди, де

тополі за стернями, де дзумкочуть коники на весь степ, і висока золота стерня шелестить під ногами, мов нападале за день з неба зматеріалізоване сонячне проміння.

Ледь бовваніють край степу обриси пірамідальних тополь.

Там полустанок.

Обійнявшись, туди вони йдуть.

Микола Ювеналійович, їхній професор, після роботи спочиваючи з колегами під посадкою, дивиться услід цим трьом дівочим постатям, і дума різьбить йому чоло: «Мабуть, тільки з задумливою піснею можна порівняти оцей настрій душі, коли трійко дівчат обнялися отак і тихо пішли й пішли у вечоріючий степ. Скільки це доброго чуття треба мати одне до одного, скільки спільності мрій і переживань, щоб отак ніжно обнятись і піти...»

Далі й далі бредуть дівчата в бузкову синь, і степовий обшир довкола них все дзвінкіше, все незчисленніше сюрчить та цвірчить. Такий запашний, ще не отруєний військовою вечір у полі, вечір, що пахне снопами, лунко торохтить десь гарбою, — так і здається, що ось вийдуть з посадки їхні хлопці-студенти, у майках, чубаті, загорілі, перестрінуть з веселими студентськими жартами та дотепами.

«Як ви без нас тут, дівчата?»

А там он уже трактори прийшли з волокушами, розривають їхні нагорнуті протягом дня вали, розтягують по полю вибраний з протитанкового рову ґрунт. Поле, що було перед цим золотим, стає попелястим, темніє, а тітки-солдатки, дивлячись, як їхня праця розсівається по полю, зачинають співати тієї, де всі гори зеленіють, тільки одна гора чорна, тільки тая гора чорна, де орала бідна вдова...

Дівчата тим часом вже зовсім далеко від ровів. Земля, волокуші, лопати, денні турботи — все кудись відступає, натомість здіймається тільки одна гора чорна, потім і її поглинає млиста синява степових просторів, і дівчата поринають думками в недалеке своє минуле, в солодкий світ студентського життя з усіма його принадами, розбурханими пристрастями, де все переплелось: і кохання, й ревності, і щастя примирень, і хвилювання на екзаменах, і жагучі мрії про ольвійське літо...

— Такий світ, жити б тільки та жити, — говорить Таня задумливо. — Небо оце. Степ широкий. Пісня. Кохання.

Та кому дозволено зазіхати на оце одвічне право людське, на працю людську, на щастя? Був час, коли людина була звіром, жила в лісах, печерах, тільки і вміла добувати собі харч, що мисливством, — тоді вона змушена була воювати. З примітивним своїм знаряддям накидалась на мамонтів... Тепер стоять перед нею тисячі книг, в яких зібрана мудрість віків, стоять націлені в небо труби телескопів, в які вона розглядає далекі світи. Вона сягнула на дно океанів і швидше за птицю літає в повітрі! Вона стала всевладною, всемогутньою, розум її — це диво із див! Усім би вистачило і землі, і неба, і пісень, і матеріального достатку, якби тільки люди навчилися жити без воєн, якби ці дедалі зростаючі спалахи людиновбивства не забирали в народів стільки, як вони забирають, і розуму, й сил, а найголовніше, життів людських, квітучих, обдарованих! — Таня розхвилювалась, ширий біль чувся в її голосі. — Досягти того, що досягнуто людством, і ось тепер, після цього, знову назад? До печер, до пірамід з людських черепів? Отой цивілізований бандит, що пролітав сьогодні тут та жбурлявся бочками, чим він кращий за Батиєвого башибузука, хоча й з'явився не на монгольським коні, а на сучасному літальному апараті? Варвар він, тричі варвар!

— Може, Толстой тому так і бунтував на старості літ проти цивілізації, — загомонила Ольга, — що передчував оці сучасні, невидані за розмахом руйниницької війни...

— А подумати тільки — цього ж могло не бути, — сказала Мар'яна. — Варто було тільки свого часу всім трудящим Німеччини проголосувати за Ернста Тельмана.

— Ніхто не міг всього передбачити, — з сумом промовила Таня. — О, якби людина могла крізь роки прозирати вперед, все на світі було б інакше...

Стерня кінчилась, вони вийшли на дорогу, і Таня, ніби зачувши якусь мелодію, прислухалась у надвечір'я.

— А степ сюркоче й сюркоче. — Голос її забринів журливо. — Чи й там десь коники отак сюрчать?

І це «там» дівчата розуміють в тому значенні, що це там, де хлопці, де останні барви неба пригасають на заході.

— Не можу простити собі, що ми не одружились раніше, — з боєм вимовила Мар'яна. — Могли ж, скажімо, на Перше травня... Правда, Славик все жалів мене, відтягував

моє «уявлення», як він казав, до закінчення університету, але ж я мусила бути рішучішою. Навіщо я слухалась його? І всі оті ночі весняні, солов'їні були б наші, наші!..

Коли рушили далі, Таня звернулася до гречанки:

— Заспівай, Олю, щор-небудь...

І Ольга, так наче мелодія вже перед цим звучала їй у душі, вихопила пісню десь із півслова, із середини.

Пісня незнайома — грецька. Звідти, із Приазов'я, де Ольга виростала. Яюсь розповідала дівчатам, що вона і вчилася в грецькій школі, такі школи були в багатьох грецьких селах, які потім невідомо чому позакривано. Спитати б когось: чому?

Ольга вже вся в пісні, чарує степ задушевним своїм голосом, а дівчата, йдучи поруч, думають про неї, про її нелегку дівочу долю. Іде край дороги, висока, кістлява, темна з лиця, і темні круги під очима. Губи, як завжди, сухі, спрагли, ніби жар її палить весь час. Хоч літами вона дівчатам ровесниця, проте збоку можна було прийняти її за молоду матір, що вигодувала вже дитину, — така в ній була якась змученість, згорьованість і водночас ласка, тиха материнська доброта. Дівчата розуміють, що змученість ця, певне, від гризот душевних та від невдалого і майже безнадійного її першого кохання. І тільки коли співає, вона красивішає, особливо тепер, коли після прощання з Степурою в таборі зблиснула їй якась надія. Степура обіцяв їй писати з фронту, і хоч нічого ще не написав, але вона жде, надіється і вже від самих надій яюсь ніби розцвіла, одмолоділа. Та чи не найбільше змінюється подружка їхня від оцих пристрасних клекотливих пісень грецьких, що вона їх співає на окопах хоча й нечасто, проте щоразу з якимось особливим чуттям, певно, тому, що пісні ці — дівчата знають — призначаються насамперед йому, Степурі. Для нього, для душі його поетичної ллються над степом її пісні вечорами, це йому, далекому коханому, на своїй грецькій, Гомеровій напівзабутій мові посилає вона свою незрадливу любов.

На окопах дівчата зблизились ще більше, стали як сестри, і від Тані й Мар'яни немає тепер у Ольги таємниць. Не криючись, в отакі вечори, теплі ночі липневі вона виліває подругам те, що досі так спрагло й приховано носила в собі.

— Поет! Він же справжній поет, зрозумійте ви! — каже вона запально, коли заходить про Степуру мова. — Я бачу в ньому все краще, що йде від його народу, від рідної землі, все в ньому чисте, як Ворскла його чи Орілька... І сила його. І врівноваженість. І правдивість, і душевна чистота. А голос? А співуча його вимова? Та в нього ж мова шелестить шовком, жива поезія світиться в його очах!

— Та додай ще оту незграбність, — зауважує Мар'яна. — То, певне, теж від національного характеру?

— Смійся, але він таки характер. Коли всі пісні твого народу, що складались віками, живуть у тобі, живуть навіть забуті... Хіба це не характер, не вияв дужої, глибокої природи? А в ньому вони живуть.

— Пробач, Ольго, але ота вайлакуватість та сентиментальність ніколи мене в ньому не приваблювали.

— Не тобі, Мар'яно, оцінити його по-справжньому! — розпалившись, вигукнула Ольга. — Для тебе він тільки ще один поклонник, та й усе, бо для тебе Славко — ідеал, вершина. Інші тобі тільки забавка. Недаром кажуть — багатому й чорт дітей колише, так і тобі. А хто знає, якби не ти, якби не баламутила марно Андрія три роки, може, і в нас воно все б склалось інакше.

— Чим же я винувата? — циганкувато, грайливо повела Мар'яна плечем.

— Ось не кокетуй хоч зараз. Добре знаєш, що він лише тобою живе, тільки про тебе вірші складає, а я йому... Ох, якби мені хоч промінчик того тепла, що так щедро й так марно ллється з його душі на тебе! Хіба ж не могли б ми з ним бути щасливі?

В напливі одвертості Ольга розповіла в цей вечір дівчатам те, що за інших умов не розповіла б нікому:

— Якось увечері з бібліотеки я йшла. Розбита, втомлена, ви ж знаєте, як нелегко мені наука дається, — і ось уже біля Гіганта бачу раптом у вікні на другому чи третьому поверсі два силуети: він і вона. Студент якийсь і студентка. Не знаю, хто були вони, з якого інституту, але то було мов видіння. Мені видно було, мов на екрані, кожен рух її і його, розпущене волосся в неї на плечах, вигин тіла, неспокійні руки, що сплітаються в обіймах... Я бачила, як зближаються в поцілунку їхні обличчя і довго зостаються

так, впиваючись. Потім, знов відхилившись, дивились одне на одного, і здавалось, видно було, як вони, танучи в ласках, посміхаються одне одному — ті силуети. Ах, дівчата! Збожеволіти можна було від тієї сцени німого силуетного кохання! Наче ошаленіла я там. Озирнулась і побачила раптом, що і весна навкруги, і вечір чудовий, і всі на світі кохаються, любляться, цілуються, п'яніють у поцілунках, і тільки я поза цим, я одна...

— Знаю я такі вечори, — зітхнула Таня. — Через дрібницю яку-небудь посваришся, а тоді ходиш, мучишся, катуєшся, готова руки на себе накласти.

— Піду! Сама, думаю, зараз до нього піду! — розповідала далі Ольга. — Як була, з книжками, з конспектами, завершила в хлоп'ячий корпус. Набралась рішучості, безсоромності, постукала до нього в кімнату. Він був сам. Сидів біля столу, як притомлений косар або тракторист, що повернувся додому з поля після важкої цілоденної праці. Дим стояв хмарою довкола нього, і недокурків була перед ним повна тарілка. Він був для мене в туманах, був тут і не тут. Навіть не здивувався, що я прийшла, і, здається, й не помітив, у якому настрої. Підвів голову, дивиться на мене крізь цигарковий дим, а видно, що думки його літають десь і бачить він когось іншого в цю мить, а не мене. Як мені кривдно стало! Я прибігла до нього, стояла перед ним в такому стані, що здатна була будь-яку жертву принести, а він? Про що, ви гадаєте, він мріяв у ці хвилини? Про кого виливались його поезії в той школярський розкритий зошит, що лежав перед ним на столі? Не підозрюючи про мої почуття, він довірливо, як дитина, показав мені написане, сам навіть прочитав кілька віршів. Про кого, думаєте, вони були?

— Про місячні ночі полтавські? — з усмішкою запитала Мар'яна.

— Про тебе були ті вірші, Мар'яно. Я слухала їх, і, Боже, скільки треба було мені сил, щоб втриматись, щоб не залитися слізьми...

— Видно, я таки винувата перед тобою, Ольго, — обійняла її Мар'яна. — Але тепер все піде по-новому. Я заміжня, я своїх дітей колихатиму, а тебе сама висватаю за нього, хай тільки вони повертаються швидше. Вони ж повернуться — не може бути інакше!

— Можливо, там листи вже є? — сказала Таня з надією. — Давай ми тебе, Мар'яно, завтра командуємо до міста на розвідку.

— Ой, чи пустять?

— Пустять. Ми твою норму візьмемо на себе.

— Що ж, я готова.

Дівчата мимоволі стали чепуритися на ходу: перед ними вже був полустанок.

Що їх тягне, веде сюди щовечора? Самі бояться собі признатись, що приходять виглядати ешелони з фронтовиками — з покаліченими, з пораненими людьми. Вчора в такий час саме проходив тут санітарний ешелон. Жінки з радгоспу, бігаючи вповдовж вагонів, викрикували прізвиська, допитувались, чи нема серед поранених когось із їхніх. Дівчата, припадаючи до вікон, теж питали, в напрузі ждали, чи не озветься з ешелону хтось із харківських студентів. Не було. Прикордонники були. Лютчики. Колгоспники. І навіть студент один був, але не з України — а їхніх нікого не було. Чи іншими дорогами везуть, чи в боях ще, чи... Бували тут щодня, але за всі рази тільки одну звістку про своїх перечули з уст пораненого літнього вже командира, з яким розговорилися на пероні під час короткої зупинки. Чув він про студентів, діяли вони нібито десь за Дніпром на Білоцерківському напрямі.

— Ваші чи не ваші, не скажу, — розповідав він, — а тільки добра слава про тих студентів по фронті пройшла, про їхній добровольчий батальйон. З самими пляшками та гранатами ходили на танки, там їх називають: смертники...

Сьогодні звідти, з боку Дніпра, знов наближався ешелон. «Можливо, знову партія поранених?» — Perezирнулись, поспішаючи до перону, дівчата.

Поїзд, наближаючись, так закричав, ніби боліло йому. Без вогнів наближався, чорний, сліпий. Підійшов і зупинився, розтягнувшись далеко за полустанок у вечірній степ, і між посадками на невисокім насипі наче ще одна виросла посадка: всюди було гілля над ешелоном. Прив'яле розкидисте гілля, що ним замаскували платформи з заводським устаткуванням. На платформах серед верстатів, труб та болванок тиснуть халабуди якісь, вузли, жінки з дітьми. Не встигли дівчата розпитати — хто і звідки, як раптом з однієї платформи:

— Їй же їй, Таня Криворучкова! Таню, то ти?

Таня вся стрепенулась:

— Я!

— Таню, це ж наш завод! Хіба не впізнала? І мама твоя тут!

Тані, як від удару, аж зблиснуло в вічу:

— Де вона? Де мамуська?

— Десь там, у хвості ешелону! — гукали з платформи жінки. — Біжи питай... А батько ще на заводі зоставсь!

Таня кинулась уподовж ешелону.

— Мамо, мамо! Це я, Таня! Криворучко Таня! Мамо, де ти? — гукала в сутінь, в залізо платформ і знов бігла далі, а в цей час ешелон рушив. Рушив і поплив усім своїм маскувальним гіллям і ніби роз'єднав Таню з матір'ю назавжди, навіки. Чула якісь викрики, бачила хустинки жінок в сутіні на платформах, і все то були її матері, матері...

Побігла за ними. Ешелон неблаганно перегонив її, чути було на одній платформі тоскний, тужливий голос якоїсь бабусі:

— Ой, де ж це воно той Урал? Там же, кажуть, і баклажани не ростуть, і ми всі, мабуть, померзнемо...

Доки ешелон набирав швидкість, Таня все бігла за ним, і, навіть коли вже останній вагон джухнув повз неї, вона й тоді ще деякий час летіла в степ, мов неприкаяна. Спіткнувшись об шпату, не втрималась на ногах, упала в жужіль, здерла коліно. Ось так. Нема домівки, нема заводу, все на колесах, мама не почула її... Лежала знесилена, задихана, в грудях — повно стукоту серця. Гостро шеміло збите коліно... З натугою підвелась і, не в силі зрушити з місця, стояла серед цієї жужелиці, мов безпритульна, за полустанком, і тільки чула, як даленіє сталевий перестук на рейках, як щомиті менше дрижать під ногами шпали.

Все, що сталось тут, було схоже на сон, тяжкий, неймовірний. За коротку хвилю пережити такий страшний удар! Після розлуки з Богданом для неї це був удар найстрашніший. Прийшла виглядати поранених, а тебе ось з лету саму просто в серце поранено, приголомшено, кинуту напризволяще. Все збиралась поїхати до батьків, відкладала це день відо дня, і ось тепер уже і їхати нікуди, доганяй тепер своїх хтозна-де... Чому він не постояв ще трішки? Треба було кинутись, вчепитись за першу-ліпшу платформу, а там би вже розшукала маму. Але ж чи в душі готова ти була до цього? Там — мама, евакуація, а тут —

університет, сюди ж тільки й може прийти від Богданчика звістка!

Дівчата, підбігши до неї, схопили, шарпнули вбік:

— Тікай, он ще один товарняк іде!

Знов задрижала земля, наближається новий ешелон. Цей теж затемнений, лише з труби паровоза дим вибушовує з іскрами. На платформах труби, верстати, мотори... Теж заводський... Може, тато тут? Чи хтось із родичів, із сусідів? Сяде і поїде з ними! Отак, як є! Або хоч перекаже, що вона їх дожене, розшукає, знайде!

Пролітають платформи, заклечані гілками рідних заводських акацій, пролітають і... не зупиняються. Ніби вистрілений, шугнув повз них ешелон, вдарив тугим повітрям. Кусаючи губи, Таня стоїть край насипу, дивиться ешелонові вслід. Червоне око останнього вагона швидко віддаляється, гасне в степу.

— Ходім, — Мар'яна подала Тані руку.

— Одна тепер, — прошепотіла Таня. — Зовсім одна...

— Ти не одна, будемо разом, — притулилась до неї шокою Ольга.

Зійшли з насипу і, знов обійнявшись, побрели у вечірню тишу, де після гуркоту ешелону, як і раніше, ніжно, невтомно сюркоче кониками степ.

32

Досі, коли Таня думала про війну, коли обговорювали між собою невітні, ким-небудь завезені з міста фронтів зведення, її, при всій трагічності подій, все ж не покидала надія на якесь чудо, сподівання на те, що одної прекрасної днини війна кінчиться так само раптово, як і почалась... Прийде замирення, знайдено буде спосіб зупинити жахливе це лихо, що втягувало в свій вир уже мільйони й мільйони людей. Тепер же після оцих ешелонів з дніпропетровськими демонтованими заводами стало їй зовсім ясно, що були то тільки наївні дівочі фантазії, що ні про яке замирення не може бути й мови. Почувається, що трагедія ця надовго, їй не видно кінця. Війна, підступаючи до кожного порога, зруйнувала вже і її рідне наддніпрянське гніздо. Що буде з мамою? Все життя вона не по-

кидала рідного міста, нездужає часто, а тепер ось у далеку дорогу на платформі — куди і на скільки? А тато? Де ді-дусь? Що він скаже про свою онуку?

Руйнується той звичайний світ, в якому минало її дитинство, гаснуть мартени, порожніють цехи, а батько оце зараз, може, власними руками руйнує все те, що сам протягом життя будував. Нема вже для неї домівки, нема Дніпра, не буде більше погожих ранків із співом заводських гудків. Озираючись у минуле, Таня бачила там життя, залите світлом своєї юності, життя, що в усій своїй повноцінності постало перед нею тільки тепер. Знала його, яким було — разом з труднощами, з гіркотами, драмами людей, і все ж то було життя, що єднало закоханих, творило сім'ї, ростило дітей і всім рухом своїм було націлене в майбутнє... І ось тепер ця чорна навала, закривавлені фронти, виття сирен по містах, демонтовані заводи на колесах і вона, полишена на розпутьті; ще й зараз не знає, чи кинути все й доганяти матір, чи й далі триматись університетських своїх подруг, з якими вона більше, ніж будь-де, і більше, ніж будь з ким, почуває зараз свою близькість до всього вчорашнього, до свого першого й останнього студентського кохання.

За час розлуки з Богданом почуття, яке мала до нього, заповонило її всю. Не думала, що можна любити більше, як вона любила, а виходить, можна! І оце, що з матір'ю розминулась на полустанку, здається їй заслуженою карою за неуважність до рідних, за те, що не поїхала додому відразу, як почалася війна, забула про всіх і про все на світі, крім одного. Якби хоч слово звідки почути про Богдана, бо листів нема, нема вісток ніяких, і це пригнічує, мучить весь час, в уяві малюються найпохмуріші й страшно ймовірні картини. Поранений? Якби знала, що лежить десь поранений, кинула б усе, майнула туди, день і ніч сиділа б доглядальницею над ним. В неволі фашистській? Пішла б і в неволю, щоб там полегшити його страждання. І все ж найтяжчі припущення відступали перед непере-можною вірою в його долю, в те, що він живий. Десь є. Десь у боях. Рано чи пізно він до неї озветься!

За думками про нього Таня зараз ледве чує розмову дівчат, хоча вони йдуть поруч під посадкою, — пухка шляхова пилука пахкає під їхніми босими ногами. Вони роз-

мовляють про тітку Хотину, про те, як жде вона свого Трифана, отого добрягу Трифана, що й курки не міг убити. «Без рук, без ніг буде — і то заберу...»

— Я іноді питаю себе, — каже Ольга, — чи здатна я на таке? На любов безоглядну, на вчинок по-справжньому добрий. Мені здається, що я ще не зробила в житті нічого по-справжньому доброго, і це мене мучить.

— Не наклепуй на себе, Ольго, — заперечила Мар'яна. — Вже коли хто з нас на факультеті був добрим до ближніх, чуйним з потреби, не з обов'язку, так це, звичайно, ти. Ти народилась бути сестрою милосердя, з тебе вийде чудова мати, і жаль, що цього не міг зрозуміти твій шалапутний Степура...

— О, не треба про це. Не жартуй такими речами, Мар'яно. Кожен, кому доводилося зробити добро іншому, повинен, мені здається, пережити радість якусь особливу, яку ні з якою іншою й порівняти не можна. Мабуть, ото і є щастя. Мабуть, ото і буде ідеальне суспільство майбутнього, коли потребою для кожної людини стане робити для іншої тільки щось добре, приємне, корисне, може, навіть саможертвне.

— Я думаю іноді, чи не забагато університет дав нам у дорогу різних ілюзій, — сказала Мар'яна. — Ось ти заговорила про суспільство майбутнього. Для нас воно найпрекрасніше, про нього мріємо, за нього боремось. Але коли бути реалістами: чи не віддалить його від нас війна з її руйнівською диявольською силою? Відкинула ж татарська неволя Київську Русь на триста років назад. Ну, нас, звичайно, не відкинуть, — я оптимістка, — але часом, коли подумаєш, аж не по собі стає: в який тяжкий ми вік живемо, скільки підступності, жорстокості, віроломства навкрузи. Тисячі років тому, коли вони на своїх бенкетах черпали вино черепами своїх противників, навіть тоді перед нападом попереджали ворога чесно й відкрито: іду на ви! А тепер, в двадцятому сторіччі, вчиняють напад уночі, по-розбійницькому, бомбами з неба засипають ще сонних дітей, матерів.

— І це після вчорашніх запевнень у дружбі, — скрушно додала Ольга.

Таня не втручалась у розмову, але думки її були про це ж саме.

«Вік кам'яний знало людство, вік бронзовий, вік залізний, — думала вона, — а чи буде ж іще вік золотий, як говорять легенди? Чи він ще жде нас попереду? Чи, може, уже минув, відійшов, не розквітнувши?»

— Хто це тут ходить так пізно? — почувся зненацька голос із лісосмуги.

Здригнувшись, вони зупинились.

— Хенде хох!

І до них вийшов з гущавини дід Лука. У брилі своєму солом'яному, з гвинтівкою на плечі.

— Так і злякати можна, — озвалась до нього Мар'яна. — Непротивленець з гвинтівкою — чудеса!

— Степ сторожую, — сказав дід Лука. — У нас тут тепер стрибительний батальйон є. Вдень ми по своїх роботах, а вночі поля від диверсантів охороняємо, та й залізницю теж. — І, стишивши голос, він додав: — Саме енкаведе нами керує.

— Толстовець — і раптом у такій ролі, — здивувалась Мар'яна. — Та вам же, як толстовцеві, і зброю не годиться брати до рук!

— Тепер і сам Лев Миколайович узяв би, — сказав старий. — Час такий настав. У цій війні старі й малі воюватимуть. І хто голод пережив, і кого начальство кривдило...

— І не страшно вам вночі отут у посадках? — запитала Ольга.

— А чого страхатись? Як парубком був, аж на хутори до дівчат учашав, і то не боявсь. А одного разу, коли з гулянки пізно йшов, то відьма за мною до самого двору гналась...

— Відьма? — пожвавила Мар'яна. — Ви бачили відьму?

— Як оце тебе. Тільки ти, бач, стоїш, а вона — клубком по вулиці поперед мене під ногами. Я зупинюсь — і вона зупиниться. Я рушу — і вона рушить.

— Добре були, мабуть, напідпитку? — засміялась Мар'яна. — Хотіла б і я на ту кицьку глянуть хоч раз...

— Тепер нема, — твердо сказав дід. — Всі відьми й відьмаки випропадали: не стало їм життя поміж теперішніми людьми. Раніше, було, здоїть молодиця корову, нацярпає два стакани, несе та ще й фартушком прикриє, щоб сусідка, бува, не наврочила. Відьмам на всю ніч було

роботи: чуєш, в тієї вночі корову видоїла, тій побила, тій присушила. А зараз он моя невістка на фермі дояркою, відро повне набуксує, несе відкрите, і ніхто не наврочить, і корова не присушує, бо з автопоїлки воду п'є.

— В нечисту силу, бачу, не вірите,— пристає Мар'яна. — А в Бога ви ще вірите?

Дід Лука помовчав, зітхнув:

— Чи є Бог, чи нема, ніхто не докаже. А совість краще Бога.

— «Совість краще Бога» — це хоч записуй, — посмінулась Ольга до Тані.

Пахає під ногами холодна пилюка, муром темніє вподовж шляху гущавінь посадки. Мар'яна в темряві зачепилась спідницею за якусь глодину, обережно стала відчіпати.

— Яка тут посадка густа та колюча. У вас, діду, рушниця заряджена?

— Все як слід.

— І якби оце хто — парашутист їхній абошо, — одразу б і бахнули?

— Ще й як! Більше двадцяти літ гвинтівки в руках не держав, думав, уже більше й не доведеться. А, бач, довельсь. Баба каже: «Ти наче аж помолодшав з нею».

— Справді, у вас з'явилося щось розбишацьке... Недавром ото, видно, хлопчачи дражнять: «Діду Лука, вас Махно гука!»

— Та дражнять, шибеники, сміються, що гука. А признатись вам, дівчата, іноді й справді чую вночі, як нібито гука. Та тільки знаю, що не Махно гука, то гука моя молодість, степи, воля повстанська, не стриножене, козацьке життя. Не був тоді толстовцем, був чортом, розбишакою степовим, то червоним, то чорним, а тоді пішов на Сиваш і його штурмував. Кликали й мене з Махном у його останній рейд, коли він десь аж у Румунії опинивсь... Тільки не моя то дорога, правду свою, чоловіче, вдома шукай, хоча й тут, знаєте, як було... Чудом уцілів...

Спочиває степ, наливається прохолодою після денної спеки. Небо де-не-де в покосах хмар. Місяць — щербате циганське сонце — вибився з-за хмар й став над степом у західній частині неба; десь далеко в той бік горять стерні за балкою, хтось підпалив, і видно, як вели-

чезні багрово-бурі валовища диму вирують, важко сте-
ляться низом.

— Є щось зловісне в нічних пожежах, — мовила Оль-
га, поглядаючи туди. — Чи, може, то й не стерні горять?

— Стерні, — спокійно підтвердив дід. — Хліба там
близько нема... Зерно з-під комбайна просто на станцію
пішло.

— А до нашої скирти вони не догорять?

— Ні, там у балці стирловано все, нічому горіти.

І хоч горіли тільки стерні, й горіли далеко, все ж бу-
ло щось справді зловісне в тій розлитій по степу, цілим
фронтом наповзаючій пожежі.

З іншого краю, десь від села, став долинати ледве чут-
ний собачий гавкіт, що переходив у виття, тривожне, чис-
ленне.

— На місяць там вони виють, чи що? — запитала Мар'
р'яна.

— Собачі маневри зараз біля радгоспу, учба на всю
ніч, — пояснив дід Лука. — Недавно привели їх і тепер
дресирують, щоб під танки кидались. Дивитися сумно,
коли воно, твар безсловесна, а й та як усе розуміє, як
жити хоче. Пустять їм танк старий, кидають м'ясо шмат-
ками під ноги: біжи! хапай! — а воно, бідолашне, хоч
як голодне — їм перед цим цілий день їсти не дають —
тут і м'яса не хоче, тікає від танка світ за очі, бо смерть
свою чує.

— Мабуть, не думав академік Павлов, що так буде ви-
користано його вчення, — промовила Ольга, прислухаю-
чись до собачого скавуління.

— А ти забула, — чомусь дразливо сказала Мар'
р'яна, — що ще в ассірійців були загони бойових собак, вони теж
брали участь у битвах?

— Ожесточились, ожесточились нрави людей, — сум-
но кинув дід Лука і, сказавши дівчатам «на добраніч», по-
вернув до села, на ту далеку гавкотняву.

Дівчата попрямували через стерню до свого таборища.
Ожеред свіжої сьогорічної соломи, недовершений, розри-
тий, — це й був для дівчат їхній табір степовий. Багато з
тих, що на окопах, ночують тут, у соломі, під зорями. Ко-
ли дівчата підійшли до ожереду, всі з їхнього загону вже
спали, і вони незабаром і самі лежали вряд покотом на

своїй розкішній солом'яній постелі. Солома від місяця поблискувала. Вона ніби намокла за день у зливі сонячного проміння, і ще й зараз чути було, як вона пахне сонцем.

Мар'яна і Ольга, зручніше вклавшись, швидко поснули, а до Тані ще довго не приходив сон. Вона чула, як кричить якийсь нічний птах у лісосмузі і хтось бухикає у соломі на горі, де спали чоловіки, а Таня, підклавши руки під голову, все дивилась на високу мерехтливу зірку в небі. Це був час, коли Таня, як вона казала, «настроювалась на хвилю Богданову», вела найінтимніші з ним розмови, чула голос його і майже фізично відчувала його біля себе. Вона думала зараз про те, як несправедливо ревнувала його, як ревності робили її часом просто смішною в його очах, і хоча вона розуміла все, але не в силі була подолати цю свою ваду. Вона шкодувала за кожним тим днем, за кожною часиною, що минали для них у сварці і були тепер безнадійно втраченими. Адже вона ревнувала його до кожної усмішки, якою він обмінювався з кимось, ревнувала до кожної дівчини, яка могла б йому сподобатись. Вона все боялася, що Богдан її покине, знайде кращу, адже кращих, здавалось їй, було так багато довкола! І те, що ревності її були від надмірної до нього любові, це однаково не могло бути для неї виправданням. Тепер, коли він пішов на фронт, вона перестала нарешті ревнувати його і заприсяглася в душі, що ніколи більше не ревнуватиме, хай він тільки повернеться. Хай би його любили всі, хай би всім він подобався, як їй, славний її Богданчик, аби тільки він був живий, не загинув!

Місяць опустився ще нижче, розбух червоно, а стерні й досі горіли, і моторошно було дивитись, як стелиться, клубочиться по улоговині важкий рудаво-червоний дим. З усім денним вигоряють стерні, з сюрчанням коників, з пахощами й золотом сонця — чорно стає там, де пройшла пожежа...

Щось мовби підвело Таню з постелі. Встала, обережно пробралася соломою між дівчат і побрела в степ.

Так дивно, коли ти вночі один у степу і на тебе повзе при землі валовище бурого вогню, а над тобою неба порожнеча й холодне циганське сонце дотліває на обрії бездомною червоною купою...

«Де ти? Що з тобою? Що хвилює тебе, що болить тобі? — зупинившись над балкою, зверталася Таня через палаючі стерні до Богдана, зверталася своїм зойком, болем, своєю дівочою самотністю. — Тобі тяжко? Богданчику, серденько, чим я можу допомогти тобі? Нічого мені зараз на світі не треба, як тільки допомогти тобі, полегшити твою долю солдатську, твої страждання. Все довкола живе тобою, все повите тривогою за тебе. Мабуть, у батьків своїх я погана донька, бо вже домівку втратила, поїзди кричать, повз мене пролітають на схід, а я всією своєю істотою лину тільки до тебе. Днями й ночами чекаю твоїх слів, чекаю вісток від тебе, а їх нема. Чому їх нема?»

В напівзабутті якомусь пекучому повернулася знову до скирти.

— Це ти все бродиш, лунатичко? — спросоння заговорила Мар'яна й, підвівшись, сіла на соломі, чимось ніби стривожена. — Що то за вогонь?

— Та то ж стерні горять.

— А-а, я й забула.

Коли Таня лягла, Мар'яна пружко-жарким своїм тілом підсунулась ближче до неї, обняла.

— А мені, Таню, сон приснився. Ох ці степові ночі, які тут дивні сни сняться... Тільки заснула, як аж над вухом ніби голос юначий, такий славний, веселий, слів не розберу, але чую, як цей голос сміється. Чий він? Та це ж Славик! Стараюсь, щоб хоч слово з його шепоту розібрати, ні, лише сміється, і вже чую його трепетні, Славикові, руки на собі...

33

Додому, до рідного міста мчав поїзд наступного дня Мар'яну з окопів. Насилу відпросилась — хором окопниці допомагали. Побуває вдома, а заодно і в університеті, може, там будуть листи для дівчат. А їй лист від Славика має прийти просто на тракторний, до батьків. Цього разу лист мусить бути неодмінно, не даром же такі радісні, збудливі сни їй сняться... Здається, минула вже ціла вічність, як вони розсталися з Славиком. Його ніжність, ус-

мішка, і весілля оте летюче, і жарке шаленство їхньої першої короткої ночі — чи було все те, чи тільки наснилось, майнуло в жагучій і п'янкій нестями?

Здається, в неї буде дитина. Буде син. Виросте і буде схожим на Славика. Такий же вродливий, спокійний, трохи насмішкуватий... Але чи й тоді, як він виросте, будуть ще війни? Ні, не повинно їх бути більше після цієї. «Ми не будемо народжувати дітей для війни! — хочеться крикнути в поїзді жінкам, серед яких вона помітила одну, теж вагітну. — Як для війни, то краще їм не родитись. Для радості, для щастя — ось для чого приходиться людина в життя, ось для чого тільки варто народжувати її на світ!»

В Харкові, коли Мар'яна, вставши з поїзда, поспішала пероном вокзалу, перше, що впало їй в око, — написи всюди на стінах, чорні, тривожні, з стрілками кудись у землю: «Бомбосховище».

Санітари несуть поранених на носилках. Жінки біжать з неспокоєм в очах.

— На п'ятій колії, на п'ятій!

— Що там на п'ятій?

— Санітарний стоїть он на п'ятій, поранених сортирують: кого знімають тут, кого далі...

І вже Мар'яна з неспокоєм в очах, з косами, що теліпаються на ній недбало, біжить понад санітарним ешелоном, жадібно зазирає у вікна вагонів. У вагонах повно поранених. Декотрих годують сестри. Декотрі, вже поспідавши, товпляться біля вікон з перев'язаними головами, з підвішеними на пов'язках руками, а обличчя у всіх повні чекання, надії зустріти когось свого.

— Мар'яно!

Степура перший окликнув її, інакше вона могла б так і пробігти, не розгледівши його серед дядьків зарослих, і сам він був зарослий, у бороді — теж як дядько. Як вона зраділа йому! Як стрепенув він її всю своїм окликом. Вікно напівспущене, і вона, припавши до нього, дивилась на Степуру з радісною жадібністю й острахом:

— Андрію! Голубчику!

Його широкое обличчя в цій рідкій русявій бороді було незвичайно блідим, і сам він у білій госпітальній сорочці був якийсь мовби повітлілий, мовби очищений пережитим.

— Де Славик? Ти його бачив?

Степура зробив довгу, глибоку затажку, — він курив «Біломор» — пачка «Біломору» лежала перед ним на столу, — повільно випустив дим і майже зник за тим димом. Якось недобре зник.

— Чого ж ти мовчиш? Ти бачив його? Ви ж разом були!

— В такі жорна попали ми... В криваві жорна... — і замовк. Вона бачила, як важко йому сказати щось більше, крім цього.

— Кажи, кажи, — напосілась вона. — Всю правду кажи!

— Правду?

Туго видобуваючи слово за словом, він заговорив. Заговорив про бій з танками. Про якісь пляшки горючі. Про те, як покремсало їхній студбат, як, почавлені, подавлені, підіймались і як когось там з кров'ю, з ганчір'ям гусениці розтягли по шосе... Поранено було багатьох... І Лагутіна теж.

— А потім, потім? Де зараз він?

Насупившись, він помовчав, ніби підшукував якусь найменш вразливе слово.

— В грузовику на переправу нас везли. Він усе кричав. Аж біля Дніпра вже перестав кричати...

Степура обволікся димом. Потім видавив з себе:

— Зовсім перестав.

Мар'яна мало не впала. Міцніше вхопилась руками за вікно вагона, щоб не впасти. Обличчя їй перекошилось, очі налилися злістю. Степура ніколи не бачив у ній стільки злості, якоїсь божевільної злості.

— Ти брешеш! Брешеш! Брешеш! — закричала вона на весь перон.

І вже замість тієї Мар'яни, що з усмішкою чарівною, з щирою радістю кинулась кілька хвилин тому до Степурино вікна, стояла перед ним роз'яріла вовчиця, яку він навіть не пробував угамувати.

— Це ти вигдавав! Навмисне вигдавав! — кричала вона, не тямлячи себе. — Із злості, із заздрощів на нашу любов! Ненавиджу тебе, обманщик, ревнивець нещасний! — Вона заплакала, бризнула злими слізьми. — Так знай же: в мене дитина буде від Славика, чуєш? Славиків син!

Поранені дивились на неї як на божевільну, а вона, припавши до вікна, з плачем і лютістю все кричала Сте-

пурі щось образливе, а він з похиленою головою покірно приймав на себе удари її горя і відчаю.

— Вгамуйся, Мар'яно, вгамуйся. — Вона відчула на своєму плечі сухорляву, цупку чийось руку і, озирнувшись, побачила біля себе на пероні Духновича.

Стояв перед нею зарослий, рудий, поганий, на милиці казенній. На ногах ботинки без обмоток, розшнуровані. Штани шкарубкі від засохлої крові.

— Даремно ти лаєш його. Спершу б розпитала... Хай буде тобі відомо, що саме він, — Духнович кивнув у вікно на Степуру — кров'ю стікаючи, під кулями виносив на собі Славіка з бою.

Мар'яна від його слів ураз поникла, повалившись грудьми на спущене вагонне вікно. Притихла, обм'якла. «Сам виносив, з поля бою виносив...»

— Пробач, — глянувши на Степуру, сказала ледве чути. Заточуючись, мов п'яна, вона пішла од них, і, дивлячись їй услід, вони бачили, що то вже пішла... вдова. Коси вдовині, горе вдовине невидимим тягарем гнітило її похилені плечі.

Допленталась до трамвая, і невдовзі він уже з дзенькотом мчав її вулицею від вокзалу.

Сиділа вона біля вікна, дивилась на місто свого промайнулого щастя, і з думки чомусь не йшло, все довбало потьмарений мозок оте її недавнє весілля: долина глибока, калина висока, аж додолу гілля гнеться... Десь він за Дніпром похований. Харків без нього. Вона без нього. Назавжди без нього. На все життя.

Вдома сестра Клава, зустрівши Мар'яну на подвір'ї, сказала, що її вже третій день чекає від Славіка лист.

— Не сердься, що ми прочитали: живий, здоровий.

Мар'яна зайшла до кімнати й одразу побачила на столі у склянній вазі трикутничок того листа.

— Та ти що, хвора? — спитала її мати, дивлячись, як вона сліпо розгортає листа.

Схилившись, почала читати. «Мар'яно, люба моя... За мене не турбуйсь... Пришли мені хоч одну свою усмішку, а я шлю тобі запевнення, що ми невмирущі...» І далі щось жартівливе. Далі не могла вже читати. Впала головою на той лист, затряслася в риданні. Мати й Клава нічого не розуміли.

— Що з тобою? Чого ти?

— Славіка... Славіка ж нема. Його вбито!!!

І ніби потемніло в кімнаті, горе на якусь мить ніби скувало жінок. Потім сестра й мати, самі ледве втримуючись від сліз, заходилися втішати Мар'яну, заспокоювати.

— Може, це ще не так?

— Може, помилка, це ж часто буває...

— Ні, це правда, правда, — повторювала вона, вступившись невидючим поглядом у вікно. — Він мені снився!..

І очі її чорно застигли в тупій заціпенілості. Вдова. Вдова. Нема найдорожчого. Нема і ніколи не буде вже Славіка! А горе тільки починається...

Незабаром Клава зібралася на роботу в другу зміну — виявляється, вона вже працює.

Коли Клава пішла, мати присіла біля Мар'яни.

— Наче віщувало моє серце, коли я дивилась на ваше весілля. Та що ж поробиш? Не в тебе однієї зараз горе таке. Треба триматись, дочко...

— Де тато?

— Батько наш і днює й ночеє на заводі, — розповідала мати. — Вони тепер танки роблять.

— І я піду на завод, — сказала Мар'яна.

— Ой дочко...

— Піду, піду! — повторила вона. — День і ніч працюватиму. Тільки більше б танків! Тисячі танків на них!

І, впавши головою на стіл, вона знову заридала.

34

«Не треба було їй про це говорити. Нашо їй така правда? — ганив себе Степура, їдучи далі в своєму санітарному ешелоні. — Хай би краще не знала або дізналась від когось іншого, від Духновича, скажімо, тільки не від мене».

Її крик, той крик зраненої людини, досі стояв йому у вухах. «Вигадав, навмисне вигадав!» Невже вона хоч на мить могла це допустити, подумати про нього таке?

Щоправда, вона знала Степуру тільки по минулому, по важких його ревнощах, і звідки їй було знати про той злам, що стався в Степуриній душі останнім часом. Славікова

смерть все перевернула в ньому. Після всього пережитого Степура глянув на загиблого товариша зором, уже не затемненим своїми студентськими ревнощами, зором, очищеним і просвітленим в горнилі спільних випробувань. Лагутін, він, і тільки він, був достойний Мар'яни, достойний її кохання, тільки він міг бути їй мужем, веселим супутником її на все життя. Тепер це було ясно Степури. Славикова душа, проста й мужня, його розум, блискучий і дещо іронічний, його врода, якась легка і світла, — все це було створено природою мовби саме для Мар'яни, для її жаркого й крутуватого норову, для її дикуватої краси. Страшно подумати, але невже справді мала нагрянути на них оця катастрофа, мав загинути Лагутін, щоб він, Степура, міг чесно оцінити свого суперника? Пригадав, як побачив його під час перев'язки голого, побачив прекрасне тіло його з жадливо вивернутими нутрощами... То було тіло, що могло б стати натурою для античних різьбярів, тіло Дискобола або молодого Гермеса, і таким його знала й любила Мар'яна, а тут воно лежало знівечене, порване, в самому розквіті юності, приречене на смерть і гниття. Перемололо в жорнах війни й викинуло, і не повернеться він до Мар'яни навіть калікою, хоч вона й такому, певне, була б рада...

Санітарний ешелон їхній повільно, але неухильно віддаляється від фронту. У вагоні вже лаштуються до сну, в цей час тут тільки й розмов про уколи, перев'язки, про «утки» та «судна» — цим зараз тут живуть люди, які недавно були здоровими, знали кохання і пісню і виказували відвагу в бою, а тепер тільки лаються на свою безпомічність або гірко за це висміюють себе.

Навпроти Степури лежить Довгалюк, колгоспник з розтрощеною — взятою в лещата — рукою.

Довгалюк мимоволі був свідком сцени на вокзалі між Степурою і Мар'яною і все, здається, зрозумів у їхніх взаєминах з тієї короткої і такої безладної розмови. Коли сусіди поснули, Довгалюк підсів до Степури на постелю, загомонів упівголоса:

- Ота, що прибігала до тебе, — вона теж студентка?
- Студентка.
- По чому ж вона?
- Історичка.

— Нелегка ж у неї історія. Вона йому жінка була, чи як?
— Перед самою відправкою на фронт одружились.
— Буйна дівчина, з циганським жаром, видно, у серці, і отаке лихо спіткало... Але поки дітей немає, то це ще півлиха. Переболіє, перегорить, а там ще знайде собі. Вдовинське горе таку не зігне, не приб'є. А що ти їй сказав одразу всю правду, це якраз добре, і не кайся. Нема гірше, як ото люди починають дурити одне одного. Коли мого земляка поклато в першій бою, я в той же день написав його жінці, щоб знала. Хай наплачеться добре та й почне думати, як бути їй далі, як дітей до ума довести. Ох, діти, діти! Якби не вони, легше б солдатів було і смерть приймати.

— Маєте дітей?

— Трійко. В меншого ще тільки зуби молочні випадають, всю весну їх на горище закидав, щоб нові, міцніші росли. Не знаю, як там моя тепер з ними...

Довгалюк помовчав, мовби прислухаючись, як стогне уві сні артилерист на верхній полиці.

— Не журись, ти своє щастя знайдеш, — знов заговорив він до Степури, — живий би тільки zostавсь. Незнайомі ось ви мені, ні ти, ні вона, ні той третій, і не знаю я всіх ваших тонкощів, а тільки бачу, що гарно це все у вас було. А буває ж зовсім інакше. Повертався торік хлопець після армії в Тарасівку, сусідне з нами село. Фінську відбув, строк відслужив, і ось — додому, — де мати його жде і дівчина-наречена. Ніч темна, осіння, дощ реп'їжить, казали йому на станції: «Почекай до ранку, підеш, як розвидниться». Не послухав, не терпілося — пішов навмання проти ночі. В полі, вже недалеко й від села, був колодязь старий, зруйнований, давно вже в ньому не було ні води, ні цямрин. І — треба ж тобі таке — посковзнувся чоловік у темряві — і шелесть у колодязь. Місцина запушена, хутірць колись тут був, але давно вже нема, десь на Сибіру збезвістився господар зі своєю сім'єю, лишилося тут саме пустирище та отой нещасний колодязь... Уже на якийсь там день забрів сюди мисливець, рахівник артільський, собака нюхом його навела. Чемоданчик лежить біля колодязя — той, як падав, випустив його... «Витягни!» — просять з ями. «А хто ти?» — «Я Андрій Михайлишин з Тарасівки, демобілізований...» Що ж, згодився витягти.

«Кидай сюди своє реміння». Попробував зв'язати реміння — не вистачило. «Збігаю за вірвовкою». Забрав усе майно солдатське. Пішов додому та більше до колодязя й не повернувся. І, думаєш, чого? На дівчину солдатovu перед тим він уже накинув оком! Клин не раз підбивав, а вона все відмовляла. А тут, бач, така пригода. Та ще жаднючий був, навіть на солдатове добро пожаднівсь...

— А з солдатом що ж?

— Стривай, докажу. Сидить рахівник дома день, і другий, і третій, а солдатова рідня вже в тривозі, бо він перед тим телеграму вдарив: «Іду!» Ждуть, а його нема. Телеграму в частину — й там нема. А по якомусь часі рахівник сам не витримав, прийшов у сільраду, заявив. «Так і так, під час полювання в колодязі обваленому куркульському натрапив на мертвого чоловіка... Видно, впав, вибратись силкувався, землі наобвалював, але ж — глибоко...» Пішли всім селом, витягли бідолаху. Мертвий то мертвий, і без реміння, та тільки в нагрудній кишені гімнастерки записка, як від живого. А в записці тій пояснено все: як ішов уночі зі станції, як упав у колодязь і як такий-то на нього натрапив і, обдуривши, покинув. Таке-то буває...

Слухаючи його, Степура виразно уявив собі ту ніч, і червоноармійця в колодязі, і як той рахівник до нього прийшов, наведений собакою, а потім отак повівся... Не кожному вдається вберегти свою душу від гріха. Хіба і в твоєму короткому фронтovому житті не промайнула була, хай хоч на мить, ота злощасна думка, щоб суперника твого не стало? Але ж ти перемиг, ти розчавив у собі того хвилинного звіра і дав простір людині, і то вже не звір, а людина виносила з бою на собі товариша і готова була, ризикуючи власним життям, під кулями нести його тисячу верст, щоб покласти його до ніг вашій єдиній неподіленій коханій. «Ось тобі твоє щастя, Мар'яно. Я приніс, я добув його для тебе з вогню, я тобі віддаю і нічого не вимагаю взамін! Ніс, але не доніс, і не моя в цьому провина. Замість щастя звістку чорну тобі приніс, горя стільки, що його вистачить з тебе на все життя». Що вона думає там зараз у цю першу свою вдовинську ніч? Хіба не в такі ночі, не від такого горя ставали дівчата в піснях тополями в полі, проростали кущами червоної калини з тієї землі, де козацьке біле тіло лежить?

Цілу ніч думав Степура про Мар'яну. Щось братерське з'явилося у його почуваннях до неї. Ще ближчою ставала вона для нього в своєму нещасті, і ніжність почував до неї ще глибшу тепер, але водночас почував і те, що зі смертю Славіка виникла між ним і Мар'яною якась межа непереходима, межа, яку, певне, вже ніколи не переступити.

Годину за годиною поїзд ішов нічним невідомим краєм, зупинявся на якихось станціях, і тоді видно було дерева за вікном, темні, важкі, мовби з чавунного литва. Деколи в просторах нічного степу пропливали якісь накопичення темряви, схожі формою на єгипетські піраміди. Що то могло бути?

У вагоні всі спали. Довгалюк хропів на своїй полиці, підтримуючи і вві сні затиснуту в лещата руку. Вже перед світлом, зморений думками, Степура теж задрімав.

Те, що вночі здавалось йому загадковим і незрозумілим — оті чорні єгипетські піраміди по степу, — при денному світлі виявилось териконами Донбасу.

Терикони. Шахти. Димарі заводів — донецький суворий, досі не бачений Степурою край. «Це теж твоя Україна, — все озивалось до нього. — Вугільна, чорна, шахтарська, з териконами, що височать по степу, мов німі величаві пам'ятники людської праці... Цей край вартий твоїх пісень не менше, ніж рідна Ворскла, ніж місячні полтавські ночі з вербами та соловейками».

Зараз, одначе, йому було не до пісень.

Шахтарські жінки зустрічали їх на перонах станцій, і на обличчях їхніх був вираз горя й суворості, а очі шукали й шукали серед поранених когось найближчого, найдоржчого. Згадав Степура, що й мати Павла Дробахи живе десь в отакому шахтарському селищі і, може, виходить щодня виглядати сина, може, й зараз отут в гурті шахтарських жінок стоїть та жде, щоб когось розпитати про долю свого Павла.

Лікарні шахтарські і навіть школи в багатьох селищах були вже перетворені на госпіталі, і в одному з таких госпіталів опинився й Степура. Коли автобус зоставив їх на шкільному подвір'ї, перше, що Степура побачив, була гора безладно звалених серед двору шкільних парт, а біля них кучугурилась величезна купа викинутих після перев'язок брудних, закривавлених бинтів.

В цей самий госпіталь, тільки на два дні раніше, з партією поранених привезли й Спартака Павлуценка. В тій безглуздій атаці, піднятій Дев'ятим, Спартака було легко поранено в руку, а вже на дніпровській переправі після нальоту фашистської авіації він мало не загинув від вибуху бомби. В госпіталь його привезли контуженим. Йому скривило щелепу, пом'яло всього, а найгірше — він втратив дар мови. Це його зараз найбільше гнітило, було найстрашнішим: боявся, що на все життя зостанеться німим.

Важкі думки не покидали в ці дні Спартака. Занадто великим виявився розрив між його уявленнями і тією новою наукою, яку він виніс з уроків на Росі. До таких випробувань, які звалились на нього, він не був достатньо підготовлений. Синові впливового працівника одного з номерних заводів, йому легко все давалося в житті. Ще з шкільної партії, з піонерського загону якість виходило так, що він всюди був попереду, скрізь його обирали, і навіть коли став студентом, то й тут його з року в рік почали обирати то в факультетське бюро, то в комсомольський комітет університету, і він ще більше зміцнився у своїй певності, що життєве його покликання — це керувати, бути весь час на видноті, бути ініціатором, заспівувачем в усьому.

Маючи ораторський хист, він рано зник до трибун. І чи не найщасливішим був для нього той день, коли якимось ще на першому курсі під час демонстрації на майдані Дзержинського його, як активіста з добрим голосом, покликано було на найвищу трибуну, щоб він вигукував до колон демонстрантів «ура». День був холодний, осінній, з дощем. Посинілі люди намагались швидше повз нього пройти, а він, не помічаючи й дощу, все впивався своїм голосом, у запалі гукав і гукав до них своє енергійне «ура», аж поки зірвався на найвищій ноті і пустив такого півня, що навіть на трибуні засміялись. Кілька днів після того на факультеті йому не давали проходу дотепники типу Духновича, всіляко дошкуляли йому тими півнями, і хоч Спартакові й неприємно було все це, але він намагався менше на такі речі зважати. Люди типу Духновича чи Колосовського ніколи не приваблювали його, до них він ста-

вився з певною упередженістю, бо знав, що вони дозволяють собі міркувати про речі, які, за його переконанням, не підлягали ніякому обговоренню, ніяким сумнівам. Він вважав, що за кожним з таких факультетських вільнодумів має бути встановлений постійний контроль і цей контроль належить здійснювати найперше йому самому, людині без жодної плями в біографії, чим не могли похвалитися ні Колосовський, ні чимало інших його однокурсників.

Та невдала атака на Росі, яку він з наказу Дев'ятого очолив, справді багато чому навчила Спартак. Якщо перед атакою Дев'ятий викликав у нього щире захоплення своєю вольовитістю, то після атаки Спартак ладен був плюнути йому в те вольове обличчя. Він не міг простити Дев'ятому, що атака була так легковажно організована, що вона кінчилася нічим, кінчилася лише марними втратами. Люди, яких Спартак повів у атаку, навіть не побачили ворога, їх розстрілювали на мосту серед білого дня. І це тоді, коли кожен із них за інших умов здатен був здійснити подвиг, стати героєм, побачити навколо себе купи знищених ворогів. Тільки тепер, в госпіталі, коли все те віддалилося, Спартак намагався знову знайти якесь пояснення поведінці й наказам Дев'ятого. «Нас послано під кулі, кинуто як на розстріл, але, може, це було треба? Може, й наші жертви, що нам здаються безглуздими, продиктовані були якоюсь доцільністю і хоч на мить затримали просування ворога?»

В усьому цьому Спартаківі хотілося розібратись, дошукатися істини.

Добросерда сестра, смаглява шахтарочка Наташа, доглядає в палаті за ним. Молоденька, хоча й передчасно розповніла, вона стала медсестрою недавно, після десятирічки, і з-поміж інших сестер виділяється тим, що якась особливо ласкава й уважна до поранених. Для Спартаків єдина тут радість, коли Наташа забіжить у палату і зиркне в його бік, а потім вони про що-небудь порозмовляють записками. Наташа, як ніхто, вміла його підбадьорити у найтяжчу хвилину, і, мабуть, тільки завдяки їй він не занепав духом остаточно. Вона була певна, що йому повернеться втрачений дар і він заговорить.

— Все буде гаразд, — усміхалась вона, і йому легшало після цього.

Коли Спартак дізнався від неї, що прибула нова партія поранених і серед прибулих є кілька студентів, то одразу ж попросив Наташу піти точно довідатись, хто саме ті студенти. Йому дуже кортіло швидше дізнатися, кого це привезли, пам'ять гарячково перебирала друзів і знайомих, і він почував, що, хто б це не був, кожному зараз буде радий.

Наташа повернулася радісна (видно, їй приємно було зробити йому послугу), а за нею до палати, стукаючи милицею, стрибав — хто б міг подумати — Духнович! З рудою стриженою головою, в грубому, якомусь куцохвостому обтріпаному халаті, він усміхався, ніби казав: «Дивись, який я тепер смішний...»

Присівши на табуретці біля Спартака й уникаючи дивитись на його скривлену щелепу, Духнович розповів, що поранення в нього дріб'язкове і що йому тут подобається, та що серед прибулих є ще «славний поет наш Степура», — він зараз на перев'язці...

«А Колосовський? Чи повернувся він з розвідки?» — запитав Спартак запискою.

І Духнович розповів, що знав про Богдана, про те, що розвідка його кінчилась успішно і що в бою з танками Богдан теж відзначився. Бо то ж був таки бій, студбат, що не кажи, перегородив дорогу танкам. Здавалось, навіть і мертві підводились, щоб кидати межі очі танкам пляшки як прокляття... Отже, мав де виявити Богдан свою мужність.

— Він і зараз там десь їх колошматить, — закінчив Духнович з гордістю за товариша.

Посидів недовго, пошкодував, що не втік у Харкові з ешелону та не подався на лікування до батьків, покепкував над своїм виглядом, над халатом, який чомусь здавався йому арештантським, але вся ця балакучість його була якась натужна, видно було, що із Спартаком Духнович відчуває себе зв'язано, до того ж, мабуть, йому неприємно було дивитись на скривлену Спартаківу щелепу і слухати, замість членоподільної людської мови, нерозбірливе белькотання, яким схвильований Павлущенко пробував до нього озватись.

І все-таки після Духновичевих відвідин Спартак відчув полегкість. Духнович не належав до тих, з ким йому було б найлегше порозумітись, — це так, але зараз йому дорогий був кожен із студбатівців. Здається, навіть і з Коло-

совським він тепер знайшов би спільну мову. І хіба не насмішка долі, що саме тепер, коли він має що сказати товаришам, має в серці щось нове, людяне, чим хотів би поділитися з ними, — і ось саме тепер контузія скувала йому уста?

Вночі він не знаходив собі місця.

Безгоміння в госпіталі, лише де-не-де стогін прорветься, а йому якось задушливо — хочеться кричати, сказати на весь світ, що він уже не такий, яким був донедавна, що власне горе зробило його чулішим і до інших. О, якби йому повернувся дар мови, якби він міг заговорити! Воля його, всі бажання були зараз спрямовані на це.

Змучений, провалився в тривожний, гарячковий сон, а прокинувшись невдовзі, весь облитий потом, відчув раптом, що й справді може заговорити. Ось так візьме і заговорить! Добуде, вимовить будь-яке слово!

Щоб нікого не розбудити, підвівся, накинув на себе халат і, викравшись на подвір'я, з повними грудьми радісного передчуття подався в степ. Там спробує! Там скине з себе кайдани контузії — почуває в собі досить для цього сил! Плутаючись у халаті, біг навмання між нічні терикони, щоб там, на волі, спробувати, на волі упевнитись, що йому таки справді повертається, повернувся материн дар!

Зупинився перед териконом, задиханий, готувався вимовити перше слово, і стало раптом моторошно: а що, коли не вийде? Що, коли втратить отут свого останню надію заговорити?

Набрався духу і, завмираючи від непевності, від страху, видобув з себе спершу тихенько, ледве чутно, а потім сміливіше:

— Мамо... Мамо!

І, задерши голову в небо, щосили вигукнув, зшаленілий від радості:

— Мамо! Я говорю!!!

36

Світання, найкраще в житті світання, підіймаючись із-за териконів, нагадало йому, що пора повертатись в палату.

Пробираючись напівосвітленим коридором, зіткнувся з Наташею — вона сьогодні чергувала.

— Звідки ви? Що з вами? — удавано вжахнулась медсестра стихеним голосом (щоб не побудити палат), а цей нічний порушник замість відповіді вхопив її в обійми, радісно пригортав, мов п'яний. І хоча тіло її якось і не опиралось обіймам, але вуста шепотіли: — Що ви робите? Лікар побачить!

— Хай бачить... Я ж тебе люблю! Розумієш? Люблю!

Він говорив. Важко, з натугою, з белькотом, але говорив. Тепер вона зрозуміла, що з ним сталося, уявила стан його душі. І хоч це було проти всяких правил стояти отак в госпітальному коридорі з бійцем у обіймах, проте деякий час вона так стояла, віддавшись на волю його раптової, напористій, рішучій ніжності. Потім обережно, м'якими, ласкавими рухами відсторонила його:

— Іди. Іди в палату.

— Без тебе?

— Я прийду.

Чомусь він був певен, що Наташа прийде. І справді, вона прийшла, коли Спартак уже лежав у ліжку. Зайшла до палати, скрадаючись, і не засвітила світла, наблизилась до його ліжка тихо, нечутно, сіла біля нього, і він узяв її руку. Знав цю руку, повну й шершаву, кола вона торкалась його, виконуючи свої сестринські обов'язки, але тепер ця рука була якась інша. Для нього призначена. Взяв і гладив. Уперше в житті. «Вперше в житті, — думав він, — ось я торкаюся свого щастя... А скільки є ще такого, що ми не завжди вміємо навіть цінувати, а воно буває один тільки раз... Перше вимовлене тобою слово. Перше кохання. Ось і моє, рідкісне, неповторне, знайшло мене, — думав він радісно. — Прийшло в образі цієї смаглявої карокої шахтарочки, яка з усієї палати, з усього госпіталю обрала мене і сидить ось тут біля мене в світанковій напівсутині, і я бачу, як схвильовано дихають її груденята під білим накрохмаленим її сестринським халатом. Досі вона була мовби закута в неприступність цього халата, цей прекрасний одяг медсестри віддаляв дівчину від тебе службовою неприступністю, а тепер він не віддаляє, рука Наташина в твоїй, ти чуєш її ніжність, і хай би це було так завжди».

Наташа сподобалась йому з першого погляду. Йому подобалось, як вона заходила до палати. Як вітається ла-

гідно й трохи лукаво. Подобалось, як роздавала термометри і терпляче вислуховувала грубощі тяжко пораненого сержанта, що лежав у протилежнім кутку. Коли вона підходила до Спартакового ліжка, то йому здавалось, що вона всміхається якимось особливо, мовби щось приберігає для нього за тою усмішкою. Те почуття, що прокидалось в ньому до Наташі, полегшувало його страждання, в години її чергувань йому приливали радісні сили, і, коли вона присідала біля нього на стільці, йому щоразу хотілось торкнутись її руки, торкнутись чорних кілочок волосся, що кучерявилось з-під косинки, але тоді він не мав права на це, а сьогодні має право, адже це вона виходила його, підняла, зробила людиною.

— Я була певна, що ти поправишся, — тихо, якимось шовково говорила Наташа, — і що мова повернеться.

— Це завдяки тобі.

— Я цього справді дуже хотіла. Мені так чомусь було тебе жаль. І додому, було, прийду, а думаю: як там мій студент?

В протилежнім кінці палати хтось закашляв, застогнав, заскімлив спросоння тягучо:

— Сестра-а!

Наташа враз зіщулилась, швидко нагнулась до Спартака, торкнулась його щоки своєю розпашілою щокою. Він відчув, як бентежливо пахне її волосся, відчув її солодкий подих.

За мить її вже не було, стояла вона вже біля того, що її погукав, — то був артилерійський старшина Христенко, якому вона кілька днів тому дала свою кров. Усій палаті було відомо, що Наташа, коли почали привозити тяжкопоранених, добровільно згодилася стати донором, і за це їй всі ще більше симпатизували, а Спартак знав, що вона й не могла вчинити інакше, його Наташа, його любов.

Так це почалося. Почалось на світанні, а вдень, хоч Наташа й вільна була від чергування, вона, проте, кілька разів забігала в палату, мовби випадково, мовби за якимось ділом, а Спартак знав, що це — ради нього. Вже з порога вона світила очима просто до нього, несла йому свою найкращу в світі усмішку, брала в нього якийсь томик, а в тім томику між сторінками вже була для неї його записка: «Як я люблю тебе, Наташо, моє сонечко, моя

рятівнице!... Як хочу, щоб ми завжди, завжди були з тобою разом».

А через деякий час вона приносила йому іншу книжку, мовби взяту для нього з бібліотеки, і він знаходив у тій книжці записку для себе: «І я теж. Не бачила тебе годину і вже скучила. Ми порушуємо госпітальні правила, і, здається, всі про нас догадуються, але я чомусь нічого цього не боюсь...»

Почуття їхнє, так раптово спалахнуле, невдовзі ні для кого не було таємницею, та й вони перестали ховатися з ним. Чисте, щире почуття, що враз зробило їх тут найбагатшими, — чого ж було ховатися з ним? Хіба було кому від цього зло? Одначе наступного дня Спартак зустрів Наташу біля операційної в сльозах.

— Чого ти?

Наташа розповіла:

— Лікарка Євдокія Павлівна дізналася про нас... «Це ганебно, це не дозволено, я не потерплю в стінах госпіталю розпустити!...»

Спартака обсипало жаром.

— Де вона?

— Не заводься з нею, не треба. Вона хороший хірург, золоті руки, тільки стара діва і нічого в цьому не розуміє.

— Сьогодні ми підемо до тебе. Наперекір всьому. Згода?

— Добре. Підемо.

Після обіду вони справді пішли до Наташі. Через усе шахтарське селище промарширував він з нею у своєму госпітальному халаті, голомозий і навіть трохи нижчий за неї зростом, і почував тільки гордість, що йде поруч неї на виду у всіх, як її майбутній муж. Це теж було порушення — вийти отак за межі госпіталю, іти до сестри додому, але він здатен був зараз і не на таке. Мати Наташі вже знала про нього і, видно, ждала його в цій дебелій шахтарській хаті, звідки двоє таких, як він, цими днями виврядились на фронт.

Спартак сидів з Наташею у її дівочій кімнатці, де було так затишно й чисто і де на стіні красувались наївні лебеді, над якими він раніше тільки посміявся б, а тепер і вони були йому милі. Вікно було відчинене в садок, там наливались на сонці груші, в кімнатці теж пахло грушами, бо Наташина мати нарвала їх повну тарілку, занесла й поставила гостинно перед ним:

— Це гливи, скороспілки, пробуйте, будь ласка...

Коли мати вийшла, Наташа сіла зовсім близько на кушетці біля нього, вона вже була не заплакана, тільки блідша звичайного, бо вчора знову давала кров. Лукаво поблискувала оченятами і сама пригорталась до нього:

— Ти мій, мій!

Дарма що вчорашня десятикласниця, але була вона мовби доросліша за нього, сміючись, признавалася, що ще в школі цілувалася з хлопцями, бо в них, мовляв, у селищі дівчата рано починають цілуватись, але то все були пустощі, і тільки зараз вона відчула, як воно приходить, оце справжнє.

— Розкажи мені про себе, про університет, про ваших дівчат, про товаришів...

І він розповідав їй все без утайки, як жив, яке чудове було в них студентське товариство, які чудові оці хлопці з їхнього студбату, що зараз тут з ним у госпіталі Степура та Духнович. Ще був у них Колосовський, з яким він нерідко сварився, хоча й не повинен був робити цього, тепер він це бачить, а сам він часом був нестерпним і зараз просто дивується, як вона покохала такого.

— Ні, ти хороший, хороший, — запевняла вона. — Якщо ти так хороше говориш про товаришів, то й сам ти хороший... Я одразу вгадала, що в тобі є щось незвичайне і що на фронті ти був хоробрим, еге ж, ти був там хоробрим, мужнім?

— Не скажу, яким був, але тепер як піду, то знаю, в сто раз краще воюватиму. — Він пригорнув її й не випускав, і вона по його обіймах відчула, що в цю мить він думає про те, що їм незабаром доведеться розлучатись.

— Сама стаю не своя, як подумаю, що це тобі вже скоро виписуватись... Ти не шкодуєш, що так швидко поправився?

— Ні, не шкодую.

— Я була певна в цьому... Бо не всі ж такі, в госпіталі всякого надивишся: в того нога не згинається, в того рука, він і радий, що більше не піде, працюватиме в тилу, а ви хоч і сто літ воюйте. А ти не такий, не такий!

Вона щиро вірила в нього, уявляла собі його, певне, кращим, ніж він є, але це зробило його й справді кращим, і він почував, як багато що зміниться після цього в його житті. Піде з госпіталю з її любов'ю і воюватиме за цю

любов, усього віддасть боротьбі з ненависним ворогом. Зараз він не тішить себе, як у перші дні війни, ніякими ілюзіями, не применшує загрози, знає, що небезпека, яка нависла над його країною, над їхнім життям, — це небезпека смертельна, але знає й те, що боротьба тільки розгортається, приголомшливість перших поразок мине, і ворог ще відчує на собі силу розгромних, нищівних ударів.

— В них техніка краща, але вони не візьмуть нас, не завоюють ніколи. Не такі в нас люди, Наташо, щоб визнали над собою владу завойовника.

— Це ти правду кажеш, — поклала йому голову на плече Наташа. — Я ось про подруг своїх думаю... На все готові — в такому вони зараз настрої... Скажуть, у партизани — підуть у партизани. На фронт — на фронт. Сестрами, санітарками, ким завгодно. Ти знаєш, любий, я теж хочу проситися на фронт.

— Ти й тут на місці.

— Не хочеш, щоб я була поряд з тобою?

— Я воюватиму за двох. За тебе й за себе. А ти й тут уже воюєш — даєш пораненим свою кров.

— Комісар те ж саме каже... Але тільки щоб ти не здивувався, коли на полі бою біля тебе раптом з'явиться одна твоя добра знайома... В шинелі і чоботях кирзових, з санітарною сумкою.

Він пригорнув її до себе, з ніжністю цілував карі оченята, звертався до неї без слів: «Ти мене відродила. Ти зробила мене щасливим. І хоч де я буду, хоч у яких боях, ніколи тобі не буде за мене соромно...»

37

Серед звалища парт на шкільному подвір'ї сидять Степура і Духнович. Вони мають тут свій окремих улюблений куток, де коротають вечори у розмовах, і степ їм цвірчить своїми нічними цикадами, і сяють над ними ясні зорі пращурів, і душа сповнюється в такі вечори почуттям неznикності, нескінченності.

Коли, вибравшись із пропахлих нудотними ліками палат, зйдуться і посідають отак на кучугурищі парт у своїх, ніби арештантських, госпітальних халатах, дивно їм стає,

що це вони вже встигли побувати в боях, що на кожному з них уже затягуються рани, здобуті десь аж на Росі, а теплий оцей вечір застає їх в евакогоспіталі серед териконів Донбасу, а не на розкопках історичних місць. Тут зоряно й тихо, а там, звідки прибули, — в димах Україна, в крові.

Нема для них більше університету, нема більше життя, до якого звикли, не існує тих планів, що їх кожен виношував, є лише спрагле бажання жити, вірити, що все довоєнне ще повернеться, що з того клетотливого чорного хаосу, який зараз бушує за Дніпром, народиться перемога.

Народиться, але коли?

Вони довго думають над цим. Вони ще не знають, що будуть сніги Підмосков'я, буде Сталінград і Курська дуга, їм хочеться вірити, що цей історичний двобій розв'яжеться значно швидше, вирішиться тут, в українських степах, на Дніпрі. Живуть тим, чим живе в ці дні весь їхній госпіталь, весь шахтарський край: жадібно ловлять зведення Інформбюро, ждуть втішних вісток про те, що там стався нарешті жаданий перелом... А добрих вістей нема, натомість приголомшливими ударами сиплються на них повідомлення про нові фронтові напрямки, скупі слова про те, що після впертих боїв залишено ще одне місто, здано ще якийсь важливий рубіж.

Стільки подій відбулося за цей час, і розвиваються вони в такому скаженому темпі, що хлопцям здається, ніби то було давним-давно, коли вони прощалися з університетом, повзали по-пластунськи в чугуївських таборах, проходячи військовий вишкіл. Згорів їхній студбат, розкидало, розметало його кривавим шматтям на полі бою та по госпіталах...

— Ось ми лаємось середньовіччям, — розмірковує Духнович, — вважаємо його найчорнішою епохою, але хіба це так? Інквізиція, вона вся спалила менше, ніж один який-небудь фашистський концтабір... Зате яку силу творчості, жадою відкрити виявило людство тоді. Марко Поло йде через континенти. Колумб напинає вітрила й пускається через океан. Солдат Сервантес і актор Шекспір пишуть для людства. Буйний ріст гуманізму, перший телескоп, міста-республіки... Ні, людина там велика!

— А зараз хіба ні? — чують вони голос із вечірнього присмерку.

З-за кучугурища парт з'являється біля них Спартак Павлушенко. Він, видно, від Наташі. Він споєний хмелем кохання.

— Тепер я бачу, що кохання приходить одразу після контузії, — каже Духнович. — Може, хай би й мене було трахнуло, щоб я теж цього меду зазнав?.. А так лишається тільки поздоровляти інших. Вітаємо тебе, товаришу закоханий!

— Вона таки справді славна дівчина, — говорить про Наташу Степура. — Бачить же, як наші хлопці деколи вивуджують із-за вікна півлітри на мотузку, знає, що декотрі в підштаниках зникають на всю ніч у селище, проте ще ні разу не накапала начальству. По суті, вона порушниця порядку, але... Ти ж із нею шлюб візьмеш?

— Одружись.

— Зараз чи після останнього пострілу?

— Обставини покажуть.

— Хотілось би знати, — задумливо каже Степура, — чи багато з нас, студбатівців, зостанеться після війни?

— Якщо зостанемось, нам треба жити інакше, — говорить Спартак, з ногами всідаючись на парті. — Зовсім інакше, друзі.

— Як, дозвольте запитати? — насмішкувато зиркає на нього Духнович.

— Ти не іронізуй, Мироне. — Павлушенко починає хвилюватися, заїкається. — Це, що ми переживаємо зараз, не може минути для нас безслідно. Ж-жити дружніше, я-якось тепліше. З новим, чуйнішим ставленням одне до одного. Так будемо жити... Хіба це неможливо?

Степура, закуривши, хмуро зауважує:

— Цього таки декому з нас часто бракувало.

— Я знаю, що ви зараз ду-ду-маєте, хлопці. Оце, мовляв, Спартак закохавсь і заспівав по-новому... В сентименти пустився. Але це все не тільки тому, що закохався... Рось дечого навчила мене, хлопці: жив, бачу, не так, як мусив би жити. Ви мали всі підстави ставитись до мене зневажливо й холодно, а дехто мі-мі-міг навіть ненавидіти мене.

— Ти перебільшуєш, товаришу комсорг.

— Ні, не перебільшую, Мироне. Почуваю, що перед декотрими із своїх товаришів університетських я справді завинив, глибоко завинив. Фронтвий наш університет, дарма що такий короткочасний, він багато на що відкрив мені очі. Я глянув на себе збоку, порівнюю себе з вами, з тобою, Духнович, з тобою, Степура, з Колосовським, і це порівняння, скажу вам відверто, не на мою користь. А я ж претендував вожакувати над вами, контролювати кожен ваш крок, кожную думку, кожен вчинок. Ви здавались мені людьми ненадійними, яких весь час треба тримати в шорах, і я уявив собі, що ця роль падає саме на мене. А яке я мав право на це? Що з пелюшок вважав себе непохибним? Що сам собі здавався бездоганним? Я свідомо культивував у собі недовіру до кожного з вас, називаючи це пильністю, хоча це була скоріше ма-манія пильності.

— Це, зрештою, можна зрозуміти, — мовби виправдуючи його, — промовив Степура. — Ми жили в такий час... Рось таки дечого нас навчила.

— Багато чого! Скажімо, яким несправедливим був я у ставленні до Богдана Колосовського... Всі оті підозри, недовіра... Та хто ж я порівняно з ним?

— Ти теж відзначився. Роту в атаку повів.

— Повів... Коли я стану командиром, ніколи не буде мене таких бездарних атак! Я дорожитиму кожним бійцем, як робить це комісар Лещенко. Якщо вже вмирати, то вмири з найбільшою користю для діла — в цьому вся суть, в цьому наука війни.

— Краще б її зовсім не знати, цієї науки, — сказав, копирсаючи милицею землю, Духнович. — Принаймні мене від неї просто нудить... Нічого, мабуть, для нормальних людей не було й не буде ненависнішого, ніж воячина, мілітаризм... Я гадаю, що рано чи пізно людство кінцем кінцем прийде до цілковитого заперечення воєн. Вони стануть для нього чорним минулим, як, скажімо, работоргівля чи звичай канібалів...

Допізна точиться нічна розмова студбатівців. Могли б і цілу ніч так скоротати, але — пора! Тут не студентська республіка — тут режим.

З ганку госпітально чергова сестра вже гукала їх, заганяла на ніч до патлат.

Швидко цього літа заживали солдатські рани.

Не встигли ще хлопці й укоренитись у своєму госпітальному затишку, як їх уже виписували, нагально звільняючи місце для нової партії поранених, щойно привезених із фронту.

Лікарі так і не стали витягати осколків із Степуриних ніг. Просвітили рентгеном, порадилися і вирішили мудро:

— Кістки не пошкоджено, осколки сидять тихо, тож нащо їх зараз чіпати? Повитягуєм після війни...

За інших умов Степури в його стані, звичайно, ще треба було б залишитися в госпіталі, як і багатьом іншим пораненим, але ж не той час! Відправляли їх, ще й пов'язок не познімавши, і сестра Наташа, яка проводжала їхню команду до вокзалу, почувала себе із студентами так, ніби була винною в тому, що їх виписано передчасно.

— Може, у виздоровбаті вас довше потримають, — ніяково втішала вона, кидаючи жалібні погляди то на Павлушенка, то на Степуру.

Найбадьоріше почував себе Духнович. Дарма що він, як і Степура, ще накульгував, але й тут він не міг відмовити собі в задоволенні покепкувати над своїм досить-таки неволяцьким виглядом.

— Дон-Кіхоти без Росінантів, рицарі сумного образу в общипаних обмотках, — жартував він по дорозі до вокзалу. — А загалом ви добре зробили, Наталочко, що вчасно нас випхали, бо інакше не тільки Спартак, а й я остаточно б у вас закохався. Відбив би в цього Павлушенка.

— Ні, не відбили б.

— Так міцно зійшлися характерами?

Наташа зашарілась:

— Міцно.

На ходу вона притулилася до Спартака, закохано зазирнула йому в обличчя своїми ласкавими, розблискотілими очима.

Степури Наташа нагадувала чимось Мар'яну, може, отими чорними косами, що, закручені тугим вузлом, виглядали на потилиці з-під накрохмаленої косинки.

Наташине простодушне співчуття до їхньої команди й оця її винуватість у тому, в чому вона була зовсім не вин-

на, розчулювали Степуру, викликали в нього бажання втішити цю добросерду їхню сестру, сказати їй, що виною всьому тільки війна, яка шле сюди все нові партії скалічених людей, а їх передчасно, з непозаживлюваними ранами, вимітає з госпіталів.

На станції саме були проводи. Жінки-шаhtarки проводжали юрмами своїх шахтарів, яких нібито мали відправляти звідси на Чутуїв, у ті самі табори, що свого часу пройшли студенти-добровольці, а тепер мусили пройти оці люди, які, видно, тільки недавно вилізли із забоїв, повиходили з душових — на багатьох ще мокрі чуби. Плачі, співи, звуки гармошок на все привокзалля, ближче й далі аж горлянки рвуться, натужно гукаючи про те, як «вышел в степь донецкую парень молодой...».

Степурину увагу привернула одна компанія в пристанційному скверіку: сидячи під деревом, старанно цигикає на гармошці шахтарський підліток, серйозний, незворушний, як юний Будда, а навпроти нього серед горілчаних пляшок, розкиданих по зім'ятій траві, притупцьовують, танцюють двоє в колі родичів, видно, батько й син. Вони такі ж серйозні, як і гармоніст. Батько лише повагом, зосереджено притупує ногою, наче виконує якийсь важливий ритуал, притупує економно, більше диригуючи руками, а юнак аж заходиться в буйному, відчайдушному танці, б'є, прибиває землю, з розмаху розджункує ногами порожні пляшки, коли нога натикається на них. Чуб розтріпаний, мокрий, піт ручаями, а він усе б'є.

В гурті родичів стоїть кругловида, огрядна українка, видно, мати цієї сім'ї, і, склавши руки на грудях, не втираючи сліз, що котяться їй по щоках, усе дивиться на цей сумовитий танок батька та сина. Чорний суконний піджак, мабуть, синів, висить наопашки їй на плечах, родичі звертаються з якимись словами, а вона, не чуючи їх, лише стежить крізь сльози за своїми господарями, старим і молодим, за їхнім прощальним танком і, можливо, бачить їх уже на полі бою, серед жахів війни, і Степура разом з нею бачить їх там, віч-на-віч з танками на вогненних задніпрівських рубежах.

Розпрощавшись з Наташею, хлопці сіли до вагона — їхати їм було на південь, до моря, — а з вікна ще й тоді було видно, як у пристанційному скверіку невтомно тан-

цюють ті двоє шахтарів. Молодий уже зовсім поблід від сонця та від випитої горілки, але, як і раніш, уперто ходить по колу, а старий, ще більше зсутулившись, сумовито диригує у землю руками.

На великій донецькій станції, шумливій, людній, переповненій евакуйованими жінками та дітьми, хлопці під час зупинки стали свідками бурливої сцени: біля одного з вагонів почули гвалт, крики, кинулись туди, і в цей час просто перед ними, злетівши звідкись згори, раптом трахнувся об настил перону чийсь тугий чемодан, трахнувся, репнув, а з нього — грошей купа! Повен чемодан грошей. Тугі папуші новісіньких червінців, тридцятки, сотки лежали, вивалившись із чемодана, і ніхто їх не чіпав. А слідом за чемоданом зі східців вагона жінки-шахтарки з лементом тягли вже й господаря цього набитого грішми чемодана, якогось лисого товстуна-казнокрада.

Притягнутий і поставлений жінками перед своїм розтрощеним чемоданом, він намагався щось їм пояснити, в чомусь виправдатись, а жінки, не слухаючи його, обурено давали йому то зліва, то справа шедрі, замашні ляпаси.

— Паразит! Хапуга!

— Наші в боях умирають, а він наживається! — Зарплату чиюсь присвоїв, не інакше!

І знову чулося на весь перон оте соковите: лясь! лясь! А винуватець тільки по-риб'ячому стріпувався від кожного ляпаса і щораз дужче вирячував очі.

Надбіг міліціонер, високий, з підтягнутим животом, і власник чемодана шарпнувся відразу апелювати до нього. Однак вивалені з чемодана папуші грошей, до яких так ще ніхто й не торкався, промовляли самі за себе, і міліціонерові неважко було зрозуміти, що за суб'єкт стоїть перед ним.

— Ваші документи!

Виявилось, що занесло цього типа хвилею евакуації десь аж із-за Дніпра, сам він працівник банку, і чемодан його, звичайно ж, набитий народними грішми, чиєюсь зарплатнею, яку він не забув прихопити, пустившись навтьоки на схід.

Міліціонер, видно, сам у душі був заодно з жінками, бо коли вони, зчинивши гвалт, стали діставати лисого по щоках, то представник влади відстороняв їх більше для годиться.

Чим ця сцена скінчилась, хлопці могли тільки догадуватись: поїзд їхній незабаром відійшов від перону, далі помчав.

— Не заздрю я тому типові, — сказав Духнович, простягшись на полиці. — Не хотів би я його чемодана.

— Накип часу, брудна піна, — буркнув, закурюючи, Степура. — Мене більше оті цікавлять, що танцювали в скверику. Скільки і смутку, і сили в тому танці...

— Може, останній танець в житті...

Того ж дня вони побачили море. Тут, на його узбережжі, край міста, на величезній території приморських парків і відкритого поля, розташувався так званий виздоровчий батальйон, куди їм і належало з'явитися. Не виздоровчим батальйоном, а виздоровчою армією точніше було б назвати це вировище незліченного люду, направленого сюди з різних госпіталів.

Поки хлопці реєструвалися, їм несподівано трапився серед писарської братії знайомий — Лимар з геофаку, теж студбативець.

— О, й ви тут, — схилившись гострим підборіддям над своїми довжелезними списками, сказав він буденно, нудьговито. — Вже є тут один ваш історик...

— Хто? — насторожився Степура.

— Колосовський. Він сьогодні звідкись прибув, ще з пов'язкою...

Хлопці ожвавіли. Світ, виявляється, такий невеликий. Богдан тут, полку прибуває!..

— Де ж нам його знайти? — запитав обрадуваний Степура.

— До вечора навряд чи знайдете, тут на весь день розбрідаються хто куди... Життя табунне.

Звільнившись від своїх списків, Лимар зміг уділити трохи більше уваги хлопцям. Сіли разом у холодку під деревом, і Духнович, розглядаючи Лимареві пальці в чорнілі, кинув насмішкувато:

— Багнет, значить, змінив на перо?

— Комусь і це треба.

— А чи не міг би ти й мені тут протекцію влаштувати? Хоч би писарчуком?

Лимар не зрозумів жарту.

— А пишеш як? Каліграфічно?

— Як курка лапою, — відповів за Духновича Степура.

— Ну тоді й не сунься. Писарем тепер — це треба вміти. У писарі відбір суворий.

— А ти надовго застряв? — допитувався Духнович.

— У кожному разі в те пекло повертатися, хлопці, не спішу. Побув, кров пролив — і досить.

Лимар зірвав листок з дерева, пожував, виплюнув.

— Досі морозить, як згадаю оті жита... Люди бігають в крові, а зверху свистить, гріє, серед білого дня чорно стає — кінець світу, ревище, боротьба демонів, стихій! — Він розказував так, ніби вони цього не зазнали. — Чую крик, стогін, біжу кудись, стеблина перечіпає, я падаю, душа рветься од страху, і сорому нема, тільки жах, жах тваринний і каяття: оце твоє добровольство! Жест! То б жив! А так умираєш! Міна довбоне в спину, і каюк! І бажання одне: тільки б вирватись, тільки б у тил! Ординарцем! Попихачем! «Судна» носити! Нужники чистити! І після госпітально таки, бач, пофортунило: писар війська приазовського...

— Кому — що, — насупився Степура і відвернувся.

— А я, хоч ти й писар, чомусь тобі не заздрю, — сказав Духнович. — От не заздрю, і все...

Після цього у них пропало бажання розмовляти.

Колосовського вони розшукали надвечір біля моря, в гурті якихось моряків та льотчиків, мабуть, госпітальних його товаришів. Богдан і їх кілька, видно, легкопоранених, ще обинтованих, ішли берегом і сміялись, один із морячків, жестикулюючи, смішне, либонь, щось розповідав. На голові в Богдана з-під посаженої набакир пілотки біліла марлева пов'язка, але рана вже, певне, йому не дошкуляла — він від душі, голосно сміявся, що рідко з ним бувало.

З очима, ще повними сміху, Богдан поздоровкався з хлопцями, радісно потряс за плечі Духновича, обійняв Степуру і, здається, найбільше був здивований, що в їхньому товаристві бачить Спартака Павлушенка, — йому він теж міцно потиснув руку.

— Ми думали, ти ще десь там на Росі стоїш проти них ошетинений, — пожартував Духнович, — а ти вже тут розгулюєш, як і ми, грішні.

— Черкнуло трохи того ж дня, що й вас. — Богдан, нахмурившись, недбало торкнувся рукою своєї пов'язки. — Байдикуємо тут ось із ними, — і Колосовський почав знайомити хлопців із своїми новими друзями.

Богдан, хоч сам рідко бував веселим, проте людей любив буйних, життєрадісних, і саме з такими звела його доля в госпіталі, з ними ж він перекочував і сюди, у виздоровчий батальйон.

Танкісти без танків, моряки без кораблів, прикордонники з уже неіснуючих застав, навіть один льотчик, що горів у повітрі над морем, — усі вони, незважаючи на трагічність часу, не втрачали впевненості в собі, дух їхній не було зламано, і це найбільш приваблювало в них Колосовського. Це були люди високої проби. Богдан почував, що таким людям можна в усьому довіритись, товаришування з ними надійне, такі і в хвилину найтяжчу — чи на полі бою, чи у неволі — з мужнім презирством зустрінуть смерть. Не шукали вони схованок, не шукали для себе щілин у житті, жили з відкритим серцем, на видноті, трималися незалежно, нічим не клопотались, бо все, що треба було, тут при них: і пісня, і жарт, і дружба, й відвага. З ними Богдан разом вийшов з госпіталю, разом прибув і у виздоровбат.

Виздоровбат — це табунища людей на березі моря, людей, які прибувають сюди ще в пов'язках, з непозаживлюваними ще ранами, одягнені в полиняле, з слідами крові «БУ» і самі вже — люди «БУ». Стріляні. Палені. Контужені. З осколками в тілі. З кулями в грудях. Люди з домішкою заліза, сталі.

Ще ходять тут на перев'язки, але поза тим — майже ніяких обов'язків. Живуть як птахи небесні. Мають у своїх володіннях парки, альтанки, замиські пустирища, вечорами — наперекір всім смертям — лунають їхні пісні над морем, а потім цілу ніч ясний місяць освітлює їх, бо сплять виздоровбатівці просто на землі, лицем до галактик.

Вранці на молоді звірячі свої апетити вони мають лише якусь сьорбанку, хліб, черствий та цвілий, та до нього старшинські підбадьорювання:

— Цвіль — то здоров'я.

— А для моряка — ще й гарантія, що ніколи не втоне.

Вільного часу було досить, і користався ним кожен як хотів. Степура та Павлущенко, зробивши найпримітивніші пристрої, взялися ловити бичків у морі. Духнович хоча й не ловив, але залюбки допомагав їм у цьому майже

безплідному занятті, а Колосовський тим часом з вольницею виздоровбатською вирушав на далекі промисли аж за місто, де можна день прожити попаски, де стеляться перед худими виздоровбатівцями плантації огірків, моркви, капусти, баклажанів — червоних, м'ясистих, соковитих. Добуті в цих походах дари природи вони приносять потім і в табір на загальний пай, підготовують тих, кому поранені ноги ще не дозволяють робити таких далеких вилазок.

— Тут нашого брата справді тільки ноги й годують, — казав увечері Духнович, гризучи на березі моря з товаришами моркву, принесену Богданом. — Ось скоро й ми з Степурою приєднаємось до вас, конквістадори.

— Охляли б, мабуть, ми тут, якби не оця заяча їжа, — казав Степура, налягаючи на щедрі дари приазовських полів.

— Тілом охлянути — це ще не біда, — поправляв його Духнович. — Он Лимар, той охляв духовно. То гірше, братці.

Богданові приємно дивитись, як хлопці трощать польову живність, а море шелестить біля ніг, а неподалік у гурті виздоровбатівців ллється розмова про життя довоєнне — тут люблять згадувати про довоєнне.

— Море, бач, гарне, — чути лагідний чийсь голос, — але нічого я так не люблю, як на хліба дивитись, коли вони досягають. І в той день саме вибрався в поле — в райземвідділі я працював, — тільки вийшов на майдан, як раптом з гучномовця: «Увага! Увага! Слухайте важливе державне повідомлення». Різні думки в цю мить промайнули: що за державне повідомлення? Війна? Але з ким? А думка про війну, мабуть, тому, що це — найстрашніше. А невдовзі після цього вже весь наш районний актив мчав по селах з закритими пакетами для голів сільрад. Приїжджаю в сільраду — голови нема. Де? В польовому таборі! Мчу туди. Подаю пакет голові, він при людях розірвав пакет: повістки! Таким і таким зібратися коло сільради. Мобілізація. Війна. Мовчки беруть повістки, мовчки розбігаються по домівках. Оце мовчання чомусь найбільше вразило.

— А мене ця звістка застала в Севастополі, — розповідає другий. — Вночі раптом літаки загули в небі, вда-

рили зенітки в районі порту. У вогнях прожекторів видно, як один за одним спускаються над бухтою величезні парашути, — то, як ми пізніше дізналися, спускали п'ятсоткілограмові міни в бухту. Дві впали на берег, вибухом кілька будинків знесло. Курсанти наші вишикувались по тривозі, стоять на лінійці й не второпають, що таке: вогні, парашути, вибухи. І страшно, і смішно. Тільки цей сміх нездоровий, нервовий якийсь. Чиї літаки? Туреччина? Німеччина? О шостій ранку по радіо місто говорить: були літаки, один збитий, по уламках мотора дізнаються зараз, якої держави літак...

Море лежить перед ними спокійне, лише місячна доріжка, простелившись у далечинь, тихо трепеще. Від берега вузенька, а далі широка, вабить душу. Ті, кому рани дозволяють, купаються при місяці в морі, і видно, як зблискують їхні мокрі м'язисті тіла, а по узбережжю то тут, то там лунають співи, і ніби війни й нема, все тут її мовби заперечує, оце тихе море самим своїм виглядом мовби протестує проти неї: «Я для шелесту тополь... я для щастя закоханих... для рибальських вогнищ... для мартенівських величавих заграв...»

На березі моря, недалеко від їхнього табору, металургійний завод. Він працює пригаслий, замаскований, але ніяким маскуванню не може приховати своїх заграв, як здорова людина не може приховати здоров'я, своїх рум'янців. Заграви злегка пробиваються над цехами, і їх видно далеко, буває так, що тут цілу ніч лопотять зенітки, все небо — над морем і над заводом — у тривожному гудінні літаків, у вимахах прожекторів. Зараз їх нема, лише десь далеко за небокраєм, у морі, чути час від часу глухі незрозумілі вибухи, може, знов бомблять пароплави, що везуть з Одеси евакуйованих, топлять разом з людьми. У виздоровбаті є вже такі, що чудом врятувалися з тих розбомблених у морі пароплавів.

Коли Богдан сидить отак на березі моря, а хлопці заведуть розмову про університет, перед ним щоразу з'являється з своєю усмішкою Таня. Боса, припорошена дорожнім пилом, така, як бачив її востаннє в Чугуєві. Він написав їй уже дві листівки, але не певен, чи одержала, бо якби одержала, то вже була б тут — він знає її натуру. А може, таки прибуде, може, застане його перед тим, як

він відправиться знову на фронт? О, як би хотів побачити її, хоч на мить зустріти отут, біля моря, серед гарячих степів приазовських! Де ти зараз в отакий вечір, хороша, рідна моя? Хіба ж не маємо з тобою права на це море, на пахощі степу, на шелест місячних парків отут уночі?

Серце горіло тугою, болем розлуки. Можливо, Таня вже виїхала з рідними на схід, і листи його до неї лежать в університеті, не знайшовши її? Відкинута штормом війни, невблаганно оддаляється вона від нього, а без неї все тут не таке: і ця ніч чарівна, і повний місяць над морем тихим, світлим...

Там, де місяць, затривожились прожектори і вже сягають вістрям аж до нього, до високого мертвого світила. Невже буде наліт? Чи просто промацують небо?

Хлопці говорять все про той наказ із центру (Лимар їм натякав), згідно з яким нібито відкликатимуть студентів, і Богданові на мить захотілося справді бути відкликаним в життя інше, де не буде ні свисту авіабомб, ні трахання мін, ні калічення людей, — в життя з жаданою працею, з коханням, з білим, як мрія, університетом. Але це бажання було хвилиним, він відганяв його від себе, бо те, що він пережив, що передумав за ці чотири тижні війни, вказувало йому шлях в інше товариство, до людей, що були вже людьми не миру, а війни. Танкіст Вася, і молодий льотчик Андреев, що горів у повітрі, і оці моряки, що півголосом співають, розлігшись неподалік, хіба вони ждуть якихось полегшень, хіба шукають якихось пільг від війни? Вони готові до найтяжчого. Якщо мріють про що, то мрії у них зараз особливі: танкіст мріє про те, щоб знову сісти в танк і не опинитись в піхоті, льотчик — щоб знову мати літак і злітати в небо, а він сам...

— Не станемо шукати того наказу, — каже він, втручаючись у розмову своїх університетчиків. — Якщо відкликати з фронтів, то всіх би треба оцих, а не вибраних. Чому саме нам бути вибраними? В нас діти? В нас сім'ї?

І хлопці згодні з ним. Їм тільки кортить знати, куди їх звідси пошлють і коли це буде.

— Може, про нас забули? — посміхається Духнович, знічев'я кидаючи в море камінець за камінцем. — Я, власне, був би не проти.

Але про них не забули.

Настає ранок — вже їх шикують.

— Артилеристи, крок уперед!

— Танкісти, два кроки вперед!

— Сапери! Кухарі! Хіміки! Топографи...

По всьому табору їх вигукують, сортують, а потім писарі цілими днями переписують, заносять їхні прізвища в довжелезні списки, в численні, лінійками розбиті графи. І що швидше заживають, присихають на виздоровбавіцях рани — то частіше цим людом цікавляться.

Почали з'являтися вербувальники з військових училищ, з нагоди їхнього приїзду теж шикують, і тоді теж лунає на плацу:

— Бажаючі, крок вперед!

Коли набирали в бронетанкове, Спартак Павлушенко золосився, спробував умовити й хлопців.

Степура й Колосовський відмовились одразу, бо, мовляв, починали як курсанти піхоти, то хай уже й далі так буде, покладаються на судьбу. Духнович спершу ніби завагався:

— Вологда? Володимир? Це спокусливо!

Але потім одмовився й він:

— Училище випустить командиром, на все життя запряжуть потім в армію, якщо зостанешся живий. А козиряти до кінця днів — то було б для мене нестерпно.

— В тебе викривлене уявлення про життя командирське, — зауважив йому Спартак. — Бути командиром...

— Ні, я вродився бути рядовим, — перебив Духнович. — І хоч нашому брату рядовому перепадає на фронті найбільше, зате після війни — коли до того часу вцілієш як мисляча матерія, — будеш собі вільним птахом. Знов перед тобою університет, і Микола Ювеналійович, наш славний кормчий, показуватиме тобі з кафедри якісь допотопні потовчені горшки: «Амфори! Золотий пил віків!»

Імітуючи професора, Духнович так урочисто, нависпів вимовляє оте «амфори!», що хлопці не можуть утриматися від сміху.

В день відправки Павлушенка вони гуртом пішли провжджати його на вокзал.

— Повірте, товариші, іду в бронетанкове не тому, що, як Лимар, передової злякався, — щиро говорив Павлу-

щенко вже біля вагона. — Війна зайшлася надовго, і кадри командирів будуть ой як потрібні.

— Маршалом хочеш війну кінчати? — підколов його Духнович.

— Річ не в цьому, — спокійно заперечив Павлушенко. — Чини... Ордени... Не криюсь, я цього прагнув. А ви хіба ні? Рось протверезила нас. Я побачив, що війна — це не ордени, це горе народне, лихо найтяжче, яке тільки можна уявити... І ще зрозумів, що для перемоги самого бажання мало, це мені видно тепер. В броню хочу закуватись і піти на них з усією силою, а не з голими руками, як отам, на Росі.

Богдан розумів Павлушенка. Розумів його настрої. Останнім часом вони зблизилися між собою, і те, що їх раніше розділяло, здавалось обом тепер дрібними чварами, через які їм треба було давно переступити, подати один одному руку з такою ж довірою, як ось тут, при прощанні біля вагона.

— Скажи хоч тепер, Богдане, — затримавши руку Колосовського, промовив Спартак, і в голосі його прорвалася якась несподівана теплота: — За що твого батька було репресовано?

Богдан ніяк не чекав тут цього запитання, згадки про те, чим була затьмарена вся його юність.

— Думаю, що за вуса, — відповів нахмурившись.

— За які вуса?

Павлушенко, видно, не зрозумів жарту.

— Вуса любив носити мій батько, довгі вони були в нього, чорні, примітні. Яюсь, пам'ятаю, ще малим я тоді був, один з товаришів батькових сказав, шуткуючи за столом: «Ох, Дмитре, відпустив ти собі вуса козацькі, спитаять колись тебе за ці вуса...» І так і вийшло.

— Ну, а крім вусів?

— За зв'язки, — нахмурився Богдан. — Батько дружив з багатьма...

— Ну, за те, що людина з кимось у дружбі була... Я, скажімо, за це не судив би, — задумливо мовив Спартак.

Пролунала команда, і майбутній танкіст мерщій кинувся до вагона.

— Я поїхав! Бувайте, хлопці!

Низькорослий Павлушенко, заштовханий іншими, вже зникнув у тисняві, і тільки згодом видно було, як він сил-

кується виглянути до хлопців через чиєсь плече. Було їм зворушливо дивитись на те його прощальне старання.

— «Напиши куда-нибудь!» — докинув Духнович рядком з відомої пісні.

Тільки відправився цей ешелон, як слідом за ним рушив у тому напрямку, на схід, другий: довжелезний товарняк, забитий заводським устаткуванням.

— Кажуть, авіазавод якийсь, — почули хлопці від пристаркуватого залізничника біля ларка, де вони зупинились випити зельтерської.

Ешелон стерегли розставлені на вагонах зенітні кулети, все на ньому було добре вкладено, вкрите брезентами.

Колосовський не зводив з ешелону очей. Той помчав на схід з контингентом курсантів у бронетанкове, цей — із верстатами, з моторами — на нові місця, де він знову стане заводом.

— Зайшлося все це надовго, хлопці, — задумливо прокоментував Богдан.

Зі станції вони поверталися вже надвечір. Ще здалеку побачили між деревами парку на своїй виздоровбатівській території — гора кавунів лежить зеленошкірих. Підійшли ближче — аж ні, не кавуни, каски звалені горою, тьмаво вилискують на галявині, ждуть їхніх буйних голів. Всюди метушня, гомін, бійці приміряють шойно одержані залізні свої шапки, з заклопотаним виглядом отримують гвинтівки й патрони.

Крім виздоровбатівців, тут одержували зброю й мобілізовані, що їх напередодні було привезено сюди пароплавом, люди суцього цивільні, для яких усе, що потрапляло до рук із військового спорядження, було дивом і викликало в кого смуток у вічу, в кого — шире зацікавлення.

— Якщо куля з жовтеньким дзьобиком, — допитувався молодий новобранець у свого сержанта, — це які?

— Та я ж казав: трасуючі!

А інший, тримаючи в руці обойму, доскіпувався з другого боку:

— А ці — з червоним поясочком?

— Бронебійні! Запалювальні! — кричав заклопотаний роздачею зброї сержант. — Постріляєте, тоді розберетесь. Всі пригодяться!

Тепле надвечір'я огортало приморські парки. Десь аж над морем зринула пісня, молодий, красивий голос вів її вільно, задумливо, і до неї поступово став прислухатись уже весь цей виздоровбатівський вавилон.

Із-за гори світ біленький,
Десь поїхав мій миленький.

Бійці стояли попід деревами, сиділи групами на виточеній траві серед нової своєї зброї і слухали простеньку ту пісню, мовби прощалися з нею.

Літній боєць, мабуть, з приписників, такий собі мислитель в окулярах, чиє життя досі минало, може, над бухгалтерськими grosбухами, сидячи серед солдатського гурту і дослухаючись до пісні, задумливо все крутив у руці щойно одержану нову гранату. Чи вона справді цікавила його своєю будовою та формою, як могло б зацікавити людину яблуко незнайомого сорту, чи просто, заслухавшись пісні, він механічно крутив і крутив ту штуку в руках, аж поки сталося те, що сталося: висмикнулась чека, і бійці, що сиділи поруч дядька, враз відсахнулися з жахом від нього, від його гранати.

— Кидай! Кидай! — загукали йому.

Судорожно затиснувши гранату в руці, він оторопіло скинув поглядом сюди-туди, мов хотів крикнути: «Що мені робити? Куди кидати? Адже ви кругом?!»

Нікуди було кидати — скрізь люди, розгублений погляд його всюди натикався на обличчя таких, як сам. Тоді він миттю зірвав з голови каску, спритно, як перепела, накрив нею гранату і навалився на неї грудьми.

...Коли розвіявся дим, їдкий, смердючий, на поритій, просмердженій вибухом землі лежала тільки купа ганчір'я та людського м'яса — все, що зосталось від приписника.

— Догрався дядько, — зітхнув хтось у натовпі.

— Його ж попереджали! — сердито озвався другий.

— Чеку ненароком висмикнув — от і все.

— Міг би відкинути геть, але, бач, пощадив людей.

Незабаром санітари прибрали його, мовчки й похапливо, а там, біля моря, де, певне, нічого й не чули про те, що сталося тут, все линула в надвечір'я пісня, та сама — про миленького, про світ біленький.

Це була остання пісня, що її хлопці чули у виздоров- батівському таборі. Вночі їх повантажили в ешелон, море і парки zostались позаду, і тільки місяць — високе холодне світило — супроводив їх у нічні степові простори.

40

Ще б'ється енергетичне серце України Дніпрогес.

Ще димить трубами під небом півдня степовий гігант «Запоріжсталь», цілодобово працюють інші заводи і ходять трамваї від старого до нового Запоріжжя, а в небі над містом, як привид війни, вже висять аеростати, тримаючи в повітрі сталеву загорожу від ворожих літаків. Команди дівчат-аеростатниць випускають їх звечора, і повітряні вартові ночують у небі, стережуть рідне місто, а заводи тим часом працюють на оборону, домни й мартени дають плавку.

Аеростати в ранньому чистому небі над Запоріжжям, розбомблені будинки, вирви на вулицях, охоплені тривогою натовпи людей — ось чим зустріло Богдана Колосовського рідне місто.

Коли бійці їхнього ешелону висипали вранці з вагонів, котрийсь, не розібравшись, навіть пальнув у небо по аеростатах, йому спросоння здалося, що то ворожі десанти спускаються на парашутах на це тихе, ранковою млою повите місто.

— Куди стріляєш? Своїх не впізнав? — загукали до нього дівчата, що, стягнувши з неба, саме вели на вірвовках вулицею аеростат, вели його, мов циркового слона, а він все виривався в них з рук, мовби хотів вернутися знов у небо, на свій високий пост.

Вивантажені з ешелону бійці, нашвидку шикуючись, форсованим маршем рвонулися через місто у бік Дніпра.

— На захист Дніпрогесу! Дніпрогес у небезпеці! — цим тут повнилось наелектризоване повітря.

Невже це правда? Невже небезпека так близько? Ще в ешелоні були розмови, що правлять їх кудись за Дніпро, на Кривий Ріг чи далі, а тепер ось виявляється, що разом із запорізьким народним ополченням вони стануть тут як захисники Дніпрогесу.

Розтягнувшись по вулиці, біжать, важко хекаючи, і гімнастерки їхні темніють від поту, і з-під касок брудними руч'яями стікає піт. В брязкоті зброї біжить з товаришами Богдан через знайомі садки та яруги, потім по центральній магістралі Шостого селища, з боєм душевним минаючи сквери, в яких риють окопи, кінотеатри, в яких бував, квартали облитих вранішнім сонцем будинків, у яких жили колись його друзі й знайомі. Так ось куди привела його доля, ось у який час привела! Подекуди на місці житлових будинків уже тільки купи руйновищ, уламки стін, оголені нутровища квартир. Тут він виростав, на його очах виникало, розбудовувалося стрункими кварталами це нове наддніпровське місто. Батько його вважав себе дніпрогесівцем, він служив у полку внутрішньої охорони, в тім любимім запорожцями полку, над підрозділами якого шефствували заводи, а він здійснював охорону Дніпрогесу і виходив на першотравневі паради в голубих, як дніпрова вода, кашкетах. Такий кашкет був мрією Богданового дитинства. В батьковім полку було все особливе, їхній з величезними срібними трубами оркестр славився на все місто, і коли полк з цим оркестром проходив Запоріжжям у своїх голубих кашкетах, то здавалось, голуба річка тече по широкій сонячній магістралі нового робітничого району. А попереду полку йде, рубаючи крок, людина мужньої і гордої постави; то йде з чорними козацькими вусами твій батько, герой революційних боїв на півдні України — знаний всіма Колосовський. І ось тепер, замість нього, уже ти, його син, брязкаючи зброєю, біжиш тут по центральній магістралі Шостого селища, і не в голубому кашкеті, а у важкій зеленій касці, і вже не парад тебе чекає, а чорна кривава війна.

Запорізькі курсанти на грузовиках, цивільні ополченці в засмальцьованих кепках, в робітничих спецівках, і ви, щойно прибулі поповненці, — всі ви — в одному напрямку — всі до Дніпра!

Богданові аж дух перехопило, коли попереду зблиснула рідна ріка...

Дніпро! Синя пісня його дитинства, красень Славутич, ось він уже вдарив у вічі блакиттю, могутнім розливом світла, вигнувсь дугою «биків», забілів мереживом піни з високої греблі... І величезна — через увесь Дніпро — бе-

тонна гребінка биків, і крани над греблею, і схожий на казковий палац будинок електростанції на правому березі, облицьований темно-рожевим вірменським туфом, — усі ці споруди разом з каменем берегів, з блакиті Дніпра, із зеленими пагорбами Хортиці, із високим, вигнутим куполом неба зливаються тут в єдине ціле, постають як єдиний гармонійний витвір, розпочатий природою і довершений людиною. Сила й гармонія. Блиск і чистота. Здається, пилінка ніколи не впала на цю споруду, на все, що сяє тут новизною, якоюсь святковістю. Здається, цей шматок сонячної дійсності вихоплений уже десь із майбутнього, як взірець того, що буде колись на землі.

Колона їхня рухається греблею, вимучена, захекана, з мокрими спинами, обтяжена зброєю, запалена бігом. Нижче греблі, далеко вниз, видно, як ходять риба біля самих бетонних биків.

— Гляньте, скільки її там! — гукає котрийсь на ходу.

Риба стоїть під греблею табунами, упершись лобами в бетон. Вгору далі плисти їй нікуди. Всюди у прозорих, просвітлених сонцем глибинах, як тіні застиглих торпед, темніють риб'ячі спini.

Вниз від гідроелектростанції розкинувся сліпучий Дніпро, по ньому випирає з води знайоме Богданові з дитинства каміння, рудувате, ніби пригоріле, прижовкле на сонці. Он скеля Коханья. Два Брати. Скеля Дурна, на якій запорожці нібито киями вибивали колись дур із тих, хто провинився... Купався не раз там Богдан, стрибаючи з хлопцями зі скелі в ласкаву дніпровську воду. Зараз на камінні, як і в роки його дитинства, сидять знесилені спекою білі крячки і дивляться в цей бік, на греблю, на пробігаючих бійців, на курсанта Колосовського, дивляться і мовби питають: «Куди це ви? Чому ви всі у такій тривозі?»

За скелями, за крячками — зелена Хортиця, острів козацький в обіймах Дніпра. Буйні садки по всьому острову, над ними 75-метрові, найвищі на всю округу, шогли. Десь там є залізничний полустанок Січ, з того полустанка Колосовський-молодший сідав на поїзд, вперше покидаючи рідне місто, пускаючись у широкий світ...

На правому березі, в кінці греблі, контрольний пост, порядкують тут військові в зелених кашкетах. Прикордонники! Чому вони тут? Вже тут кордон? Дожитись, щоб

державний кордон по греблі Дніпрогесу проходив... Суворі, замкнуті в них обличчя, неблаганність в очах. Такі ж зелені кашкети виконували присуд над самострілом Гладуном. Перехопивши дорогу, що веде на греблю, прикордонники стримують натиск біженців, перевіряють усіх — кого пропустять, кого вб'є. Особливо насторожені до військових: чи не втікач, чи не панікер? Он затримали якогось верхівця, що сидить на коні охляп.

— Злазь!

Він лається, кричить, в нього неабиякі відзнаки в петлицях, але для них це байдуже — схопили, стягли, бо нема вже для них ні чинів, ні відзнак, є тільки Дніпрогес, який треба захищати.

Височенні осокори посхилялись над озером, що виникло вище Дніпрогесу. Нарешті є затінок від спеки. Доки командири щось там з'ясовують, підрозділи поповненців мають хвилину перепочинку. Посхилявшись на бетонні парапети в тіні дерев, бійці жагливо дивляться на повноводе рукотворне озеро, на Дніпрогес, про який стільки чули, а бачать здебільшого вперше.

— Я не думав, що це так велично, — не зводячи погляду з греблі, озивається до хлопців Степура. — Яка споруда! І це на тому Дніпрі, де протягом століть стояв невшухаючий гуркіт порогів...

— Так, це справді вражає, — говорить Духнович. — Пам'ятаєте, як Наполеон казав у Єгипті: «Солдати, з висоти цих пірамід на вас дивляться сорок століть людської історії...» Тут на нас дивиться подвиг цивілізації...

— І ніде ні подряпинки, — зауважив хтось із бійців. — Авіація їхня ще ні разу, видно, його не бомбила.

— Бомбив, та не влучив, — кинув котрийсь з місцевих ополченців, що саме проходили мимо. — Замість греблі у скелю шарахнув.

«Все оце, що зводилось мільйонами трудових рук, хіба воно будувалось для бомб? — думає Богдан. — На цілі століття мирного життя ця споруда була розрахована».

— На таку красу, мені здається, просто рука не повинна піднятися, хай він буде варвар із варварів, — каже Степура. — Руйнувати бомбами такий шедевр цивілізації, такий натхненний витвір людський...

— При мені тут укладали перший бетон, — озивається Колосовський глухим від хвилювання голосом, а дум-

ка його вже шугає в минуле, в ті часи, коли тут не тільки вдень, а й уночі, при світлі прожекторів, влаштовували аврари, трудові штурми, коли заводські колективи з прапорами ішли до котлована, рятуючи споруду від весняних паводків. Знайомі виринають обличчя, далекі чує голоси...

«Ви, хто проектував Дніпрогес. Ви, хто місив тут бетон. Дівчата-бетонярки, грабарі, монтажники, інженери-енергетики, люди в гумових чоботях, в комбінезонах, що днями й ночами тут працювали, вас хочуть знищити одним ударом, під ноги війни хочуть кинути вашу працю, ваш навіки зацементований тут пафос, енергію, вашу любов...»

Різкі слова команди обривають Богданові думки.

Ідуть.

Зелень і метал навкруги. Мимо чорного залізного лісу трансформаторів, крізь робітничі селища, що потопають у садках, — на голі, спалені сонцем кряжі правого берега. Десь між Новим Кічкасом і Великим Лугом буде їхня оборона по кряжах. Чим вище на кряжі, тим гарячіший вітер обвіває обличчя, вітер степового серпня.

Незабаром вже вони на кряжах. Стали на горбі, придавлені важкими гарячими касками, придавлені небом, гарячим, як каска. Відкриті поля, бур'яни та посадки.

— Окопуйсь!

Добуто саперні лопатки, відкладено зброю — почалася солдатська землекопська робота. Ще ніде ні пострілу, війни не чути, противника й признаки нема. А вони копають. Земля суха, тверда, трудно дається — окопи їхні тягнуться понад межівником. Усе тут сиве по-степовому, як і при скіфах: сиві полини стоять, деревій сивий, сріблясто вилискує неподалік у посадках сива маслина. Колюча вона, терпкі на ній плоди, а бійці вже пасуться й там, у колючому.

Вперемішку з підрозділами армії займають тут оборону й народні ополченці, бійці воєнізованих заводських дружин, що більшими й меншими командами прибувають із Запоріжжя. Є серед них немало таких, які ще вночі стояли біля мартенів, а, почувши про небезпеку, просто зі зміни з'явилися до начальства:

— Розбронюйте нас!

Броньовані й розброньовані, в робочих спецівках, сяк-так озброєні, вскакували біля заводських зупинок у трам-

ваї, і дівчата-кондукторки вперше не вимагали з них квитків, бо знали, куди їх везуть, куди вони підуть, вихопившись із трамваїв. Цілими командами з'являлись вони тепер на правобережних висотах, на спалених спекою степових кряжах.

Де ворог?

А ворога не було, була тільки спека та затишся степове.

Несподівано випало хлопцям зустріти тут серед ополченського люду одного із своїх студбатівців — Миколу Харцишина з геофаку, від якого вони дізналися, що рештки їхнього студбату було влито в інші частини, що їхнього Лещенка вже призначили комісаром полку і він продовжує воювати десь на Київському напрямі.

Розмова з Харцишиним відбувалася на ходу; обвішаний гранатами, закіптюжений, він поспішав із своїм загоном кудись ще далі в степ і на запитання хлопців про становище тільки знизав плечима:

— Ніхто нічого толком не знає. На грузовиках послали розвідників у бік Кривого Рога, в бік Нікополя, якщо повернуться — розкажуть.

З лівого весь час прибуває озброєний люд, дружинники, ополченці. На кряжах їх зустрічають жадібними розпитами:

— Як там у місті? Що чути?

— Всяка погань голову підійма. Боршно тягнуть з пекарень, аж віхола кушпелить.

— При мені двох мародерів на вулиці розстріляли — грабували магазин.

— А в нас, чули? — Якийсь білобровий, зашмарований ополченець, що рив окоп неподалік Колосовського, кинув лопату, весело озирнувся на сусідів. — В нас уночі біля силового цеху... меридіан лопнув!

— Що? Що? Який меридіан? — не розібравши, почали обертатись до нього бійці.

— Звісно який: географічний. Лопнув якраз біля силового. Не минути б аварії, якби не кинулись одразу. А то мерщій електрозварників сюди та бригаду з кузнечно-го, — а в нас братва, знаєте, яка, — до ранку меридіан той уже знову склепали, заварили, не видно, де й лопнув!

— От заливає, — озвався до Богдана літній робітник, що поблизу ламав полин для маскування. — А станови-

ще ж справді погіршується з кожним днем. По радіо передають, що бої ще десь ледве чи не в Бессарабії, а ми вже ось тут ждемо, біля воріт Дніпрогесу. Це ж недарма нас підняли?

— Та звісно, — відповів, хмурячись, Богдан.

— Приїхав до нас уночі на завод високий чин, мало не з верховного штабу, — розповідав робітник, — ну, як начальник главку, скажімо. Ми, дружинники, до нього: «Дайте зброю!», а він нам: «Зброї нема». — «Ну, то як же?» — «Куйте шаблі». Думаємо, жартує, а він серйозно: куйте. Звісно, заводи в нас такі, що й чорта викують, але де ж ти вчора був? Наші роблять усе, що тільки можна, підіймають народ, створюють заводські дружини, загони ополчення, винищувальні батальйони — зброї, зброї тільки давай... Не шаблю, а справжню, сучасну зброю. «Чому ж її нема?» А він, той чин, плечима знизує: «Так склалось». Озлило мене оце його «так склалось». Не повинно, кажу, так скластись! Чому, коли в мене плавка не вийшла, з мене питають? Чому, коли в солдата щось негаразд, то одразу по кумполу його, а в того, бач, «склалось» — і як з гуски вода!

Багато з того, що Богдан побачив тут сьогодні, було й для нього незрозумілим, не знаходило виправдання. Почувалася безладь, розгубленість, якої не повинно бути б у такий час, та ще де — біля такого об'єкта. Йому здавалось, що найдобріші війська народу, найкращі дивізії мусили бути б кинуті зараз сюди, на захист славетної споруди і такого промислового центру, — в усякому разі, якби це залежало від нього, то він би саме так розпорядивсь. А то скільки їх тут, розсипаних по рубежах, без танків, без авіації, без достатньої кількості артилерії... Запасна дивізія. Курсанти. Заводські воєнізовані дружини. «Все змішалось... По-моєму, просто безладдя, — подумалось Богданові. — Он заводські, чути, розмовляють, що заводи у них демонтують, ешелон за ешелonom вивозять. Але ж Дніпрогесу не вивезеш, не вивезеш Дніпра! Його треба захищати».

Гурт робітників стоїть у повний зріст на кряжі; заспокоєні тишею, вони розмовляють, поглядають навкруги. Небо над ними повне аж білої блакиті, рідні степи навколо, а внизу, ген за Дніпром, рідне місто з лісом чорних

заводських труб, що ростуть наче з землі. Робітники в задумі розглядають усе, що їх оточує: і небо високе, і степи, залиті сонцем, і затуманене, задимлене місто на лівому березі, і Богдан ніби чує їхні роз'ятрені думки. «Це ж наш отчий край. Це те, без чого ми не зможемо жити...»

— Як воно тут, запорожці? — вилазячи з окопу, весело окинув поглядом оборону той білобровий, що розповідав про меридіан. — Чи напоїмо їхньою поганою кров'ю нашу землю суху?

З міста вантажними доставляють на кряжі озброєння, роздають гранати — ці гранати щойно тут і вироблені на запорізьких заводах, вони шершаві і ще ніби теплі після заводської обробки. З ближчих колгоспів привезли на обід харчі — величезні, густо насолені плахи свіжого сала, що так і тануло на сонці, знімали його з грузовиків, розстеляли перед бійцями, як білі ведмежі шкури.

— Діліть.

Був хліб домашній, як сонце, сало в долоню, тільки води бракувало. Весь Дніпро випили б, якби він протікав ближче!

Ті, кого посилали з кряжів по воду до Дніпра, приносили її хто в чому: у відрах, у казанках, у баклагах, а Степура приніс дніпрової, просто у каску набравши. Гукнув Богдана, Духновича, і вони, зібравшись біля його окопу, пили з тієї каски уволю.

Це була найдобріша у світі вода. Тепла, м'яка, солодка, вона пахла літнім синім Дніпром, і коли Богдан пив, ніяк йому не вірилось, що може так статися, що вже не доведеться їм цю воду пити, і лише в спраглих їхніх згадках житиме для них її прісний, солодкий, ні з чим не зрівняний смак!

41

Біля Степуриноного окопу — будяки головаті, татарник, цупкий петрів батіг та дика собача рожа цвіте. Під будяками серед полинів сплять, розкидавшись, Духнович та Колосовський, і піт навіть із сплячих із них патьоками, брудними ручаями тече. Степурина каска лежить в ногах у хлопців порожня, вже випито з неї воду.

Степура розморено сидить біля окопу, курить. Оці будяки, та сині косарики, та собача рожка — це все друзі його дитинства. Наче звідти, з-над Ворскли, прийшли й стали ось тут, на запорізьких кряжах. А низом всюди стелиться цупке «собаче мило». Влітку, коли, було, побігаєш за коровою і ноги на тобі візьмуться «курчатами» від ранніх рос, заструпають та потріскаються, то щоб у неділю хоч трохи відмити — нічим не відмиєш, — тільки оцим «собачим милом». Треш, аж поки всю верхню шкіру з ніг ізтреш. То все було так давно, ніби й не з ним було. Все змінюється, і сам він змінився, виріс, тільки не змінюється для нього образ матері, постає вона зараз перед ним такою, як була для нього в дитинстві, як була всі ці роки. Випровадила чоловіка й синів на fronti, сама тепер удома, тільки, мабуть, тим і живе, що жде від них звісток. Щороку, коли він, було, приїздить на канікули, це для неї свято, вона тільки тим тоді й клопочеться, щоб він смачнішого поїв, більше спав, щоб набрався сил для науки. Ніяк не могла зрозуміти, чому він сам рветься до тієї роботи, що й брат його, комбайнер, хоча в душі гордилася, що загорілого її студента колгоспники ціле літо бачать то на току, то біля штурвала комбайна. І ось замість золотого літа з мирним стрекотом комбайнів кинута його в інше літо — літо чорних пожеж! Навалилось горе на них на всіх, не для урожаїв, не для мирної праці тепер люди живуть, і жилавий батько його, що очолював городню бригаду, пішов тепер на війну з своїми медалями з виставки за капусту, за помідори.... А могли ж бути канікули й цього літа, міг і Андрій, на радість батькам, бути оце вдома, в рідному селі, а не млів би душею отут, на пекучих задніпровських рубежах.

Аж ось куди докотилась війна. Ще два місяці тому він назвав би божевільним того, хто сказав би йому, що серпневого цього дня ти вже лежатимеш на горбах під Запоріжжям, з гвинтівкою захищатимеш Дніпрогес. І все ж хоч як тяжко, хоч який гіркий для них оцей серпень, але нема зараз на душі у Степури того відчаю, що терзав його біля Канева, коли, поранений, він ждав на березі переправи. Тоді йому здавалося, що все гине, що нема порятунку, крізь оту тужбу матерів по кіївських селах, на яких насувалося горе, він на мить мовби побачив у чорнім видінні, як вигибає його на-

род. То був хвилинний відчай, розпука, крик душі, спантеличеної першими нещастями, першою кров'ю і смертю товаришів. Відтоді хоч просвітку й нема і хоч війна, як степова пожежа, ще швидше рветься вперед, заглинаючи Україну, опалюючи своїм диханням ось уже й Дніпрогес, але зараз Степура має на душі тверду впевненість, певність у тому, що є сили, яких не розтопчеш війною, є речі, яких не винищиш вогнем. Незборимий народ, що воздвиг своєю працею такі споруди, таку красу, яку побачив Степура сьогодні. Он димлять на обрії запорізькі заводи, живуть — дарма що їх бомблять ніч крізь ніч, а ближче на гранітних плечах дніпровських берегів красується він, Дніпрогес. Символ нової України, витвір нової, сучасної цивілізації. Електричним серцем республіки, сонцем електричним назвав тебе народ, і від тебе справді, як від сонця, був осяяний весь край. Перша любов країни будуючої, її енергія, її творчий порив втілились у тобі. Розум і руки, що зуміли таке збудувати, вони сильніші за всіх руйнівників!

Про Дніпрельстан, ще не бачивши його, Степура вже писав свої вірші. Оте наївне, далеке його віршування, навіщо воно було? Слави кортіло? А що таке слава? І чи така це вже необхідна річ для щастя людського? Він вважав себе поетом, дряпаючи оті вірші, а поетом, може, тільки зараз стає, без віршів, коли серце твоє повне горя народного і ближчим, ніж будь-коли, стали тобі думки народу, його болі, його велика боротьба. Ні, не хотів би він ніякої слави, не треба йому нічого, тільки б не було тужби материнської, та не червоніло небо пожежами вночі над його землею, та вічно б красувався над світом отой найкращий твір його народу — залитий сонцем Дніпрогес.

Заводські ополченці, що разом з бійцями займають тут оборону по кряжах, гомонять, перекликаються, чистять гвинтівки. Багато тут робітничої молоді, сміливої, тямковитої, але ще більше літніх робітників, у яких вдома сім'ї, діти чи й онуки. Робітники хоч і з гвинтівками, проте мало схожі на вояків, вони й тут, на кряжах, залишаються більше людьми праці, тими, хто ще вночі стояв біля мартенів і для кого нема ніякої радості в тому, що вони змушені були кинути верстати, домни, крани і взяти зброю до рук.

Духнович, прокинувшись, лежить горілиць, дивиться в небо. Потім озивається до Степури:

— Тебе не дивує, що небо голубе?

- А яким же йому бути?
- Могло ж воно бути чорним, скажімо.
- Небо чорне? При сонці?

— Ну, не чорне, то теракотове чи ще якесь. А то, бач, голубе, ясно-блакитне. Розумна, розумна, Андрію, мати-природа. Найніжнішу барву із своєї палітри, чисту оту блакить вона дала небові. Саме блакить, барву, таку приемну для людського ока... Дала, покрила нею весь оцей дах небесний, під яким людині призначено жити. Живи!

— А що з цим небом роблять, — промовив Богдан, який, теж уже прокинувшись, лежав горілиць, підклавши руки під голову. — Навіть його запоганили.

— Пригадуєте, хлопці, картини Васильківського в харківській галереї? — знов заговорив Духнович, пристрась якого до малювання була їм добре відома (всі факультетські стінгазети він оформляв). — Ніхто так, як Васильківський, не вмів передати барву неба. «Небесний» Васильківський — так звали його. І тут ось небо справді як на степових його акварелях...

Далеко було зараз від них усе те — Харків, картинна галерея, яку вони не раз відвідували, і Васильківський з його незрівнянним степовим небом. Розкидало, розметало у вировищі війни молодий їхній студбат. Нові люди довкола, нові номери підрозділів, тільки чорні медальйони в кишенях іще студбатівські.

— Скільки з нас уже ніколи не повернуться до університетських аудиторій, — зітхнув Степура. — Вибув навіки Мороз. І Славка Лагутін. І Підмогильний...

— І наш невгамовний Дробаха, — додав Духнович, — такий співун, задирака, розбійник...

Почали згадувати тих, що zostалися з комісаром Лещенком на Росі в боях, заговорили й про самого Лещенка, який тепер уже з новим полком десь там стримує ворога, на Київському напрямі.

— Це нам пощастило, що ми з ним починали, — сказав Колосовський. — Не уявляю собі іншого комісара для нашого студбату...

— А як він палив наші паспорти у вагоні, — пригадав Степура. — Вогнищем паспортів і матрикулів освітлена наша ніч випускна...

— А може, хлопці, ми й справді ідеалісти? — промовив раптом Духнович, мовби борючись з якимись сумні-

вами. — Може, більшість воює лише в силу необхідності, чи з принуки, чи з інстинкту самозбереження — і все?

— Тоді треба вважати ідеалістами всіх оцих, — підводячись, кивнув Богдан на гуртки народних ополченців, що видніли по кряжу. — Як і ми, прийшли ж вони сюди з власної волі, з власного бажання.

— Бо все це, — додав Степура, — їм, як і нам, життєво необхідне, все дороге — від споруди Дніпрогесу до оцього будяка...

— Будяк, він теж недаром на світі живе, — кинув мимохідь зарослий щетиною дядько-ополченець. — Будяк у степу як барометр, він погоду віщує: якщо колеться — буде сонячно, не колеться — жди дощу...

Духнович потягнувся до будяка, торкнув пальцями.

— Колеться. На спеку, значить. На сушу. Ех ти, хороший мій будячок, хоч не красивий, зате колючий...

— Чому не красивий? — заперечив Степура. — Мов козак у малиновій шапці...

— Ось ви скажіть таке мені, хлопці, — заговорив серйозним тоном Духнович. — Чи в далекому майбутньому залишаться в людях оця безмірна прив'язаність до свого краю, до певного місця на планеті, тобто до своєї землі, — якість, яку ти, Степуро, так високо ставиш? Чи не стане все це предметом вивчення лише таких наук, скажімо, як етнографія, краєзнавство?

— Не знаю, як буде, а зараз це дає силу людині, — пробубонів Степура. — Як і любов до матері, це ніколи не зникне.

— Та я, звичайно, й не хотів би, щоб це почуття зникло, — ти не розумій мене так, — сказав Духнович. — Є речі, без яких душа людська стала б справді безбарвною і убогою. Але все ж — скільки тисячоліть ще хвилюватиме людину оцей будяк, оцей дикий кактус українських степів?

Неподалік проходила група бійців з водою від Дніпра, і Богдан, загляdivши серед них Васю-танкіста, погукав його:

— Завертай до нас.

Цей з обпаленою щокою Вася, єдиний з госпітальних Богданових товаришів, потрапив сюди, потрапив хоча й без танка, але з думкою про нього.

Окликнутий Богданом, танкіст звідси далі й не пішов, затримався тут.

— Кого напоїти, студенти? — Він простяг Богданові прогнуте відро, в якому ще бовталась на дні вода.

Хлопці стали по черзі пити з відра нахильці.

— А це ось ще один з вашого брата, теж майже студент, — вказав танкіст на блідолицього, в білій вишитій сорочці ополченця, що стояв трохи осторонь, ніяково усміхаючись. — Вчитель тутешній, хортицький, він Київський університет кінчав.

— Голобородько, — чемно назвався вчитель, підійшовши ближче, і на запитання Духновича, хто ж він за фахом, відповів: — Мовник. А ви?

— Ми... сказати б, колишні історики.

— Чому колишні?

— Ну, може, й майбутні. Бо зараз поки що, замість істориків, мовників, поетів, — Духнович іронічно глянув на Степуру, — ми всі тут тільки — активні багнети.

— Це правда, — згодився тихо учитель. Був він середнього віку, з привітним обличчям і одягнутий так, ніби збирався не в бої, а на вчительську конференцію, одну з тих традиційних конференцій, що саме проходили б у цей час: в новій кепці, в чистій з відкладним комірцем сорочці фабричного вишивання, в сірому новому костюмі, нещадно перетягнутому зверху патронташем..

— Які степи! — в захваті промовив Вася-танкіст, присівши зверху на бруствер і озираючи місцевість. — Ось де нам треба було танкодроми робити!

— Колись у цих степах дикі тури водились, — лагідно пояснив йому вчитель.

Танкіста одразу взяла цікавість:

— Що за тури?

— Тур — це предок свійського бика, вільний житель степів. Останній тур, як свідчать літописи, загинув на початку сімнадцятого сторіччя.

— Славний край, нічого не скажеш, — задивився в степ танкіст. — Тільки чому ж противника ні слуху ні духу? Розвідка нікудишня. У нас, танкістів, за таку розвідку по шиї дають, і хіба й не слід, як вважаєш, Богдане? Тюхи-матюхи, краще б нам доручили, еге ж?

Богданові приємно було тут бачити госпітального свого товариша. Малий, коренастий, віком майже підліток, а вже зсутулений у плечах, наче зсутулило його від довгого сидіння в танку. Обличчя землисте, з шрамами від опіків,

а очі світлі, широко посаджені, бешкетні, — так і жди від нього якоїсь витівки. Богдан ще з госпіталю знає, що родом Вася саратовський, перед тим як піти в армію, вчився на Уралі в автодорожньому технікумі, а службу відбував на кордоні і вже з перших днів війни брав участь у танкових боях. Він і зараз не втрачав надії, що рано чи пізно пересяде «з лопати на танк».

— Це правда, що ваша Хортиця, — звернувся він до вчителя, — була колись столицею запорозьких козаків?

— Була якийсь час.

— Так ті ж воювали! А ми що — не тієї кості? Пороху не залишилося в порохівницях? Віддати їм усе... Заводи он ще працюють, Дніпрогес на ходу. По дротах струм іще йде, — показав танкіст на щоглу з товстими дротами неподалік. — Високовольтна річ!

— У нас тут усе високовольтне, — підкинув із сусіднього окопу роботяга. — Зайдеш до їдальні пообідати, то навіть біля буфету почувеш: «Сто грам «високовольтної», будь ласка».

— Що ж то воно?

— П'ятдесят шість градусів міцності, і ніяк не менше.

— Здорово, — прицмокнув язиком танкіст. — А пам'ятаєш, Богдане, козака Дудку, що з нами в палаті лежав? — обернувся він до Богдана. — На шостий день після операції сто грам уже забажав, і молодиця, каже, приснилася. Ох, Дудка, сміх один! Як почне витівати, вся палата регоче, аж шви на хлопцях тріскаються!

За розмовами, за жартами минув цей день.

Вночі кілька підрозділів було знято з кряжів, і командири, кваплячи, повели їх кудись на нове місце. Спершу гадали, що перекидають їх на Хортицю, бо дійшли чутки, що острів уже захоплений ворожим десантом, — там — чути було — весь час іде бій. Але, здається, не на Хортицю їх ведуть.

Ідуть через селища правого берега, де все потопає в садках, і лише дахи будиночків поблискують під місяцем черепицею. Не тримаючись доріг, бредуть навпростець, і тріщать під ногами бійців повалені паркани, палісадники, квітники, толочаться чобітьми чиїсь троянди, падають кущі винограду з лапатим росяним листям і важкими холодними гронами плодів. Час від часу зупиняються

в садках, і командир їхньої роти старший лейтенант Лук'янов, підкликавши Колосовського як тутешнього, починає радитися з ним, і Богданові соромно, що він не впізнав цих місць: почуває, що вони знайомі, але не впізнає, — чи так розрослися запорізькі садки за останні роки та набувалися нові селища, чи воєнна ця ніч усе так змістила, змінила, переплутала. І роса, і блиск яблунь між листям, і запах квітів нічних — все було якимось напівфантастичним, причаєним, тривожним і відгукувалось болем в душі.

Доки вони там звіряють з картою місцевість, Степура стоїть між деревами і слухає, як соковито хрумтять яблука на солдатських зубах, а в нічному небі гудуть літаки. Тривожно гудуть, бомбами нависають над цією землею — землею росяних садків, і гідроспоруд, і нових робітничих селищ, а земля під ними відкрита для ударів, для всіх їхніх пекельних бомбових вантажів, вона протистоїть бомбам лише своєю нічною красою, лише яблуками, що поблискують між гіллям, та ніжними пахощами любистку, фіалок, м'яти. «Красою проти війни, — думає Степура, — ні, цього не досить. Тут ще потрібна сталь, безжальність і жадоба винищення їх, потрібні проти них сталеві дощі-урагани, що могли б прикрити, відстояти це все». Ніч світла, висока. Насторожилась садками безшелесними, прислухається до чогось.

Для пісень дівочих, для чарів закоханих була ця тиха, заворожлива ніч придніпровська. Не чути зараз пісень, війна владарює садками. Хтось труснув поблизу гілку, і яблука гупають на землю, мов ядра. Під другим деревом чийсь руки шарудять між листям і зривають яблука разом з листям, вгризаються в них, аж чвиркає соком. А Степура не рве, чомусь боїться зірвати, стоїть і дивиться на облите місяцем дерево, що поблискує над ним правічною ряснотою плодів.

— Рвїть, — чує він біля себе тихий, доброзичливий голос. — Чого ви не рвете?

Це вчитель Голобородько.

— А то ось, прошу, візьміть мого, покуштуйте.

Добувши з пазухи яблуко, він подає Степурі, і цей, перш ніж гризнути, понюхав, як воно пахне. Воно пахло всіма садками цього краю, всією мирною, сонячною до-

воєнною дійсністю... А дерево, що блищить яблуками, уже штурмують, хтось нещадно нагинає гілку, його застерігають:

— Обережніше, відчахнеш!

— А що? Ворогові залишити?

І одразу ж чути тріск розчахнутого дерева, гупають яблука, їх збирають, а до дерева вже набігли інші, опали, трусять...

— Гріх Адамів починався біля такого дерева, — гірко пожартував Степура до вчителя.

— Справді, як ми трошимо ці садки, — з жалем сказав учитель. — Як знецінилась раптом праця людська. Все ж це виплекане трудовими руками... Знаєте, тут кожен з робітників ще й садівник, і квітникар, і виноградар...

— В мене батько теж садівник, городник.

— Я чув, що ви — поет. Це правда?

— Ну як сказати...

— Коли я вчився в КДУ, були в мене друзі — чудові молоді поети Гнат і Леонід. А зараз — чи й живі. Скільки наших талантів ми втратимо під це лихоліття... — І після паузи провадив далі: — Звичайно, кому хочеться вмирати, кожен хотів би вижити, але якщо вижити, то ж не для того, щоб бути рабом у чужинців...

— То правда.

Знов їх кудись ведуть. В будиночках селища розгартіяш, плачі, двері порозчинювано навстіж, в руках у людей вузли, — там, видно, збираються в евакуацію. Туча якась виникає над бійцями, заступивши місяць. Туча — то дуб крислатий, могутній. Розкинувся віттям у всі боки — кілька взводів бійців могли б від зливи або від спеки сховатись під ним.

— Козацький дуб, — пояснює вчитель Степурі. — Понад сімсот років йому. Ми ще цієї весни ходили до нього на екскурсію з школярами. Колись Тарас Григорович у затінку цього дуба спочивав. Скільки тут молоді у свята збиралось! Колгоспні збори влітку теж скликали не в клубі, а під цим дубом...

Стоїть велетень, не шелесне. Століття вистояв, чув голос, чув гомін Січі, дзенькіт козацьких шабель. З століття в століття все шумів на вітрах, все вигонивсь незламно вгору, розроставсь.

Бійці з-під касок позирають на нього. Сила, можуть. Такого ніякій бурі не зломити, такому й блискавка не страшна.

І знову йдуть далі, петляючи по селищу, плутаючись у виноградних лозах, спотикаючись по ядрах яблук, що встеляють цю багатющу землю.

Зненацька над садками спалахнула ракета, одна, друга, стало чути віддалену стрільбу.

Перебігаючи табуном через дорогу, зустріли групу цивільних, що, як виявилось, були працівниками місцевого райкому партії, з ними також командир винищувального батальйону, обвішаний гранатами.

— Ворог близько, — попередив він. — Танки щойно обстріляли вантажне авто наших розвідників, ми послали їх по дніпропетровській дорозі. Машину розбито снарядом, а людей частина вернулась... Такі діла.

В цих же садках почали квапливо займати оборону. Степура одразу взявся копати ячейку, рубаючи саперною лопатою м'язисте яблуневе коріння. Важко було рубати. Степура чув, як болить корінню від кожного його удару.

Ще не встигли окопатися тут, як їх уже підняли і бігцем повели в інше місце, де теж садки й виноградники, і лопатки їхні вже крешуть по іншому живому корінню.

Ракета шораз ближче, стрільба лункіше. Неподалік від них за садками чути гуркіт тривожний, гуркіт, що просувається в бік Дніпра.

— Там уже танки проходять!

— Не танки, а танкетки...

— Один чорт!

— Курсант Колосовський, — почувся з-поміж дерев голос командира роти. — Візьміть групу добровольців і розвідайте, що за гул...

В групі Колосовського — Степура, Вася-танкіст, вчитель-ополченець, ще кілька бійців і ополченців.

Перебігши через подвір'я, через городи, вони опинилися в якомусь скверіку з підстриженими кущами, з доріжками, притрушеними піском. Ракети вже розсипаються зовсім близько, летючі разки трасуючих куль переснують темряву скверу, трощать десь поблизу скло вікон, оббивають листя з дерев, і воно, як під час граду, з гіллячками сиплеться на розвідників.

Колосовський наказав лягти, пробиратись далі поповзом, ближче до гуркоту, до ракет. Куші туї дурманливо пахли, пісок шелестів.

Передихнувши, поправивши каски, бійці за стихеним наказом Колосовського знову повзли вперед. На гул, на спалахи ракет, на летючі вогні трасуючих куль, що крізь темряву садків сичать і сичать навстріч.

Недалеко від Степури хтось ойкнув злегка, ніби зітхнув. Степура підповз до нього. Вчитель Голобородько. Сорочка вишивана швидко темніє, береться кров'ю. Нахилився, чи дихає, але той уже не дихав, і тільки теплим потом та яблуками від нього пахло: яблук була в нього повна пазуха.

42

Дніпрогес працює.

Безперервний рівномірний гул стоїть у машинному залі. Від роботи турбін все приміщення злегка двигтить; могутні лапаті генератори, що вишикувались один за одним через зал, сповнені внутрішнього потужного гулу.

Машинний зал повен сонця. Тут поруч живуть зелені пальми і оливково-сріблясті багатотонні генератори, поміж якими господарем походжає людина. Відтоді, як пущено першу турбіну, і сьогодні не перестають крутитись вали, не перестає вироблятися струм. Ритм і розгін тут взято ніби на вічність.

Вище машинного залу — пульт головного управління, світле, напівкругле приміщення з вікнами в усі сторони світу.

Як і вчора, як і позавчора, як рік і два тому, стоїть на вахті біля щитів черговий інженер-енергетик, звично стежачи за роботою приладів, підтримуючи зв'язок з тими, хто віддалений від нього степовими відстанями і хто протягом років одержує звідси по дротах енергію Дніпра.

Приймаючи після нічної зміни вахту, інженер виявив, що все гаразд, принаймні він так визнав, хоч, розписуючись у вахтовому журналі, він, як і його попередник, що стояв тут, обидва виразно чули кулеметну стрільбу десь на околиці четвертого селища, чули, як рветься шрапнель уже над Дніпрогесом.

Інженер, що заступив оце на вахту, — високий, прихоплений сивизною, з худорлявим обличчям аскета — був із когорти кадровиків Дніпрогесу, з покоління тих людей, для яких ця споруда на Дніпрі була їхньою молодістю, і мужньою зрілістю, і найбільшою гордістю їхнього життя. Босим підлітком-грабарем прийшов він сюди із села, ламав дніпровський камінь, місив бетон, тут і вчився, а тепер стоїть інженером на пульті, і давно вже його ніхто не називає Ваньком, давно вже він тут для всіх Іван Артемович.

Вночі він відправив сім'ю в евакуацію. Разом з сім'ями інших дніпрогесівців дружина його з вузлами та дітьми тепер на лівому березі, сьогодні ж ешелон їхній відправиться на схід, піде невідомим маршрутом — Іван Артемович тільки приблизно знає, що ешелон піде кудись на Північний Кавказ. Де їх розшукувати? Домовились так: дніпрогесівки їхні там, де зупиняться, шодня виходитимуть на станцію, по черзі вартуватимуть вдень і вночі під станційним дзвінком, щоб не пропустити своїх, останнього запорізького ешелону...

Вся ніч минула в шарварку, в плачах, діти краяли душу своїм розпачливим криком, чуючи, як кулі б'ють по черепиці будинків, бачачи — вперше в житті — над садками моторошне світло чужих ракет.

Проводжаючи своїх, Іван Артемович не встиг поголитись, заріс, чує долонею тепер колючу щетину на щоці, і це дратує його: не годиться в такому вигляді з'являтися на вахту.

Монтери, зібравшись біля вікон, що виходять на Хортицю, обговорюють кимось принесену чутку, що німці нібито вже в Нікополі, вдерлися зненацька, захопили й міліцію, й НКВД, і міськком, що саме засідав, обговорював заходи по зміцненню оборони міста.

— Хто це може знати? Де той Нікополь? — сердиться на ці розмови інженер.

Він вважає, що не личить піддаватися таким чуткам, вважає своїм обов'язком заспокоювати людей, домагатись, щоб тривога не заповзла сюди. Тривога, що вже розлита над Дніпрогесом, над цілим краєм, вона не повинна дістати право доступу сюди, на пульт. Людина тут має бути спокійна, як оті прилади, що не знають відхилень, як оті сигнали, що суворо й виразно спалахують різнобарвними вогниками лампочок на чорних панелях.

Тут знай одне: стеж, щоб не було аварій.

Серйозних аварій Дніпрогес не знав відтоді, як його збудовано, відтоді, як станція виросла на оцих надійних гранітах Дніпра. Багато гідростанцій бачив Іван Артемович, у Франції був у відрядженні, але такої, як ця, нема другої на світі. Красуня! Серед південної природи, в садках уся, абрикоси навесні зустрічають тебе білим цвітом, коли йдеш на зміну, і з вікон станції теж видно всюди садки. Весною найбільше помічаєш, як багато тут плодових насаджень: ще листя нема на деревах, а вишні та абрикоси вже забілили своїм цвітом по яругах, підгір'ях, на місцях колишніх смітників та пустирищ. Але найближча серцю енергетика повна сили дніпровська вода. По-різному вона себе тут виявляє. Де пласт води тонкий, там вона ллється з греблі, як білосніжне, шойно виткане мереживо, стікає рівно, ласкаво, а де рине могутній натиск весняних вод, де сотні тонн води падає водночас, там вона летить блискавично, обвалюється важко, мов розплавлений метал, і внизу вибухає з гуркотом грізним, глибинним. Під час повені, коли скидають зайві води, все тут реве лев'ячим ревом, шум могутній стоїть наокіл, а в нижньому б'єфі, падаючи з греблі, бушує біла буря весняних вод, навкруги в повітрі здіймається сяюча курява розбитої в пилюку, в проміння води! Ніби розщепилася вода, все перейшло в енергію, в світло. Гуркіт, райдужна курява збунтованої води і твоє відчуття, що все це ти можеш приборкати, обернути користю для людей...

Потім з'явилися чорні величезні штори в приміщенні пульта, з'явилися штори і в машинному залі — на всю скляну стіну еркера, і вже тими шторами-запиналами вони на цілу ніч стали одгороджуватись від зоряного неба, від Дніпра, від лиховісного гулу чужих літаків у небі. Згодом стало чути далекі вибухи, схожі на ті, що долинають сюди, коли рвуть каміння десь унизу, на далеких кар'єрах. Але то не були кар'єри, то вже падали бомби. Одна з бомб упала в аванкамеру, друга кресонула в скелю на Дніпрі, і ударом повітряної хвилі так обдало Дніпрогес, що скло їхнього величезного еркера потекло вниз, як вода. Подовбали берег, наглушили риби, а тепер бомблять потойбічні заводи, налітають майже щоночі.

Днів десять перед цим відступали через греблю війська десь з-під Одеси, ті, що уникли там оточення. Проїшли,

і не стало. А тут життя продовжується, кожен залишається на своєму посту, працює Дніпро, і не вщухає вічний вітер турбінних валів.

День за днем проходили через греблю закіптюжені війська, підводи з біженцями; череди, трактори, комбайни. Мовби все Правобережжя, знявшись, рухалося через дніпрогесівську греблю на схід, і корови тужливо ревіли, бредучи повз блискучі вітрини соцміста...

Лавина евакуйованих тепер уже перейшла, зате кілька днів нишпорять по Дніпрогесу команди мінерів на чолі з полковником, приглядаються, про деякі речі полковник розпитує робітників і його, Івана Артемовича.

— Принцип у нас такий, — говорив йому полковник, — якщо доведеться руйнувати, то руйнувати так, щоб це було лише на час війни. Вивести з ладу, а не знищувати навечно, — і пояснював, як це він собі уявляє: — Розламати частково греблю, випустити мастило з підшипників, попалити генератори. Одне слово, робити так, щоб ГЕС вивести з ладу приблизно на рік.

«Отже, через рік повернемось, — подумав інженер. — Це він хотів сказати».

Проте інженерові в думці все ж не вкладалось, що й тут можна дійти до руйнувань. І ці команди мінерів, і ота стрільба за селищем, і від'їзд сім'ї цієї ночі — все це здається Івану Артемовичу якимось недійсним, примарним, таким, що не похитне Дніпрогесу й того ритму, яким він живе.

Щоразу, коли Іван Артемович приходить сюди й заступає на вахту, відчуває себе тут, у своїй електричній фортеці, певніше й безпечніше, ніж будь-де. Певне, людина ніде не усвідомлює так свою силу, як тут, на пульті. Коли інженер заступає на чергування, він на всю зміну стає мовби електричним володарем цього краю, бо його волі на цей час підкоряються і Дніпро з його титанічною силою, і робота потужних агрегатів, і лінії електропередач, що йдуть на сотні кілометрів звідси. Ті, хто звик бачити Івана Артемовича скромним рибалкою на Дніпрі, хто зустрічає його у вихідні десь аж у плавнях на моторці, в самих трусах, худореброго, безтурботного, не впізнали б його, коли він одягає на себе синю робочу блузу і стає до щитів. Півколом біля нього — чорні панелі з приладами на них, різнобарвно змигають на щитах світлові сигнали,

автоматичні пристрої самі ведуть записи на паперових стрічках — одні записують температуру, інші напругу, частоту, і все сходиться до нього. Тут зовсім інший вираз з'являється на обличчі Івана Артемовича; розписавшись за долю Дніпрогесу у вахтовому журналі, він починає жити іншим життям, завжди напруженим, небуденним. Перед його очима постають у зримій реальності всі, кого він постачає, — рудники Криворіжжя, і металургійні заводи Придніпров'я, і далекі шахти Донбасу, і безліч колгоспних токів у степах, що цілими ночами працюють на його струмі, при його світлі. З тими далекими забирачами енергії у дніпрогесівців завжди контакт, з ними Іван Артемович зв'язаний невіддільно, і важко йому уявити, що зв'язки ці можуть раптом порушитись, обірватись, і весь край погасне.

В глибині селища дедалі виразніше чути стрілянину, з Хортиці гухкає в степ артилерія. Добре б'є, може, ще віджене, і становище стабілізується.

— Іване Артемовичу!

Ліда, білява, серйозна не по літах дівчина-практикантка, кличе його до телефону. Він підходить до столика, бере трубку.

— Черговий по шиту слухає.

— МИ — КРИВИЙ РІГ! НАС ОТОЧУТЬ ТАНКИ!
ВІДКЛЮЧІТЬ НАС!!!

Одна з найбільших підстанцій, що її живить Дніпрогес своїм струмом, вимагає відключити її, умертвити одним ударом. Він чує, як кров приливає, б'є йому в скроні. Відключіть, відключіть!.. Щоб відключити — досить повернути вимикач. Очужілий, ворожий сам собі інженер підходить до щита, кладе руку на чорний ебонітовий ключ вимикача... Треба зробити один рух, але йому тяжко, і страшно, і ненависно зробити цей рух. Але ж треба, роби!

Ліда, підскочивши, вирячилась на нього як на божевільного.

— Іване Артемовичу! Що ви хочете?

— Відійди.

Посірілий з лица, він рвучко повертає ключ вимикача.

— Що ви робите? — скрикує Ліда, кидаючись до нього так, що, здавалось, очі йому видере.

І в цю мить знову дзвінок. Хто це ще? Інженер приклав трубку до вуха.

— Щит слухає.

— МИ — ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬК! ПІДСТАНЦІЯ В НЕБЕЗПЕЦІ! НЕГАЙНО ВІДКЛЮЧАЙТЕ НАС!!!

Погляд інженера знов на щиті. Важкий прощальний погляд. Вкритий рясним потом, він повільно йде, зупиняється проти панелі приладів, і рука його раптом ще лютіше, з силою повертає ключ вимикача. Практикантка плаче, впавши головою на стіл, в нестямі стискує кулачки...

— Ви їх самі... Ви їх убиваєте... Відключили весь правий берег...

Він відповідає їй мовчки: «Так, відключаю. Відключаю заводи, що жилились нашою силою. Відключаю степи, що ми їх освітлювали ночами. Відрізаю від себе те життя з нервами, з кров'ю».

Зостається ще лівий берег, що вони його живлять. Лівому потрібен струм — там працюють крани, на заводах іде демонтаж. Струм туди мусять подавати до останнього. З прохідної дзвонить Поля-прибиральниця.

— Іване Артемовичу! Я тут сама! Перепустки на столі, вся документація лежить відкрита, в кабінетах уже розміщаю поранених. Що мені далі робити, скажіть?

— Будь там. Не пускай на територію нікого.

— А поранених?

— Поранених пропускай.

Монтери і Ліда товпляться біля вікна, що виходить на лівий.

— Іване Артемовичу, сюди! Гляньте, що то вони роблять?

Видно грузовики, що під'їжджають з лівого берега аж до виходу з потерни, і постаті бійців, що, згинаючись, кидаються носити в тунель якісь ящики. Ліда слідкує за ними в тривозі.

— Що то вони носять?

Іван Артемович знає що. Він знає про це ще з учора. Вибухівку заносять в потерну. Головний інженер та військові підривники зараз уже все там готують до вибуху. Але що їй сказати, чим відповісти цій дівчині-практикантці, яка приїхала сюди вчитись мирної праці, набувати

мирного фаху, а бачить, як начиняють Дніпрогес вибухівкою, від якої разом з розламаним бетоном греблі, може, злетять у повітря й вони, люди останньої зміни?

— Невже це буде, Іване Артемовичу? Невже всьому кінець?

Дівчина дивиться на нього з благанням, шоки її мокрі і червоні від сліз, і він почуває щось схоже на сором перед цією юною практиканткою із зляканими, як у птиці, очима, сором за все те, що діється навкруги, поглинаючи її сподівання, плани, майбутнє.

— Тобі тут більше нічого робити, Лідо. Відправляйся на лівий.

— А ви?

— Нам ще треба.

— Чому — треба? Чому?

— Чому та чому! — сердиться один з монтерів. — Треба, ось чому. Ми підемо звідси останніми.

— А мене першою? — захлипала дівчина. — Не піду, не могу, я буду з вами!

Інженера лютить її впертість.

— Тобі сказано: відправляйся!

— Не кричіть! Я маю право... Я практикантка!

— Кінчилась твоя практика.

Вона плаче ще дужче.

— Для чого ж я вчилась? Для чого старалась? Щоб побачити смерть Дніпрогесу?

— Цить! Не побачиш ти його смерті! — гримнув Іван Артемович, втрачаючи самовладання. — Іди! Геть звідси!

У двері вона вже вийти не може. По дверях уже б'ють снайпери.

Вхопивши дівчину за плече, інженер підвів її до ліфта, сердито штовхнув у кліть, брязнув за нею залізними дверима. Крізь металеву сітку він ще раз побачив заплакане, скривлене болем її обличчя, закарбував пам'яттю це обличчя, перш ніж воно разом з кліттю провалилося вниз.

Коли інженер повернувся до зали, монтери приголомшили його новою звісткою:

— На Хортиці німці!

Він кинувся до південного вікна. Те, що він побачив, не могло бути виплодом кошмару чи маячні: розкинувшись, як для облави, он вони, пришельці, повільно спус-

каються по схилах острова вниз до Дніпра, до розкиданих над рікою будиночків. Звідти їм уже видно весь Дніпрогес. Вони вже поганяють славу споруду дніпровську своїм завойовницьким оком, вже, певно, вважають її своїм найбагатшим трофеєм. Живий, діючий, рідний Дніпрогес і лави наступаючих фашистів перед ним — від цього можна було збожеволіти. Отже, все те реальність: і прорив бронетанкових їхніх авангардів, і зненацька захоплений Нікополь, і десанти... Були перед цим ночі тривоги, аеростати в небі, бомби падали у воду аванкамери, і дружину відправив, але аж до цієї миті жевріла в серці надія, що все це якось не торкнеться Дніпрогесу, що дух руйнування не запанує тут. І ось тепер, дивлячись на отих, що топчуть своїми чобітьми священну землю Хортиці, на власні очі побачивши фашистів з вікна Дніпрогесу, інженер відчув, як і в ньому самому вже прокидається руйнівник, росте жорстока готовність хоч цієї ж миті висадити в повітря все, що будував, що протягом років було красою і славою народу. Хай погорять генератори! Хай розламається гребля! Хай купа руїн залишиться тут від усього, аби тільки їм не дісталося!

Інженер кличе за собою монтерів, і, відійшовши до вікна, вони вже радяться про те, чим закінчать цю свою останню погибельну вахту.

43

Важка залізна брама відчинена навстіж, кров запеклась на бетонованій доріжці, що веде на територію Дніпрогесу. Дніпрогесівська територія, ця свята святих, куди без дозволу не міг ступити ніхто сторонній, тепер відкрита, без перепусток приймає групи поранених. Свіжі рани, кров, бинти — це зараз єдині перепустки, на які зважає начальниця прохідної тьотя Поля, їй сказано: сиди — і от сидить, стереже. Пропустить поранених, пильно придивляючись, чи нема між ними, закривавленими, здорового дезертира, гукне їм: «Отам у садках розташуйтеся», — а сама знов займає місце на посту біля вікна бюро перепусток, там, де сиділи раніш караульні начальники в низько насунутих на лоби кашкетах. Ще не висохло чорнило

в чорнильниці, ще не використані шорсткі книжки перепусток лежать на столі з корінцями, простроченими, як на швейній машинці. Вперше сіла вона за цей стіл. І руки її, грубі, великі, що потріскались від роботи, що знали тільки ганчір'я мокре, щітки та відра з помями, тепер на столі, на порожніх, незаповнених перепустках лежать владно.

Поля, Поля-прибиральниця... Як назвали так, коли була молодою, так і зосталась для всіх на Дніпрогесі з дівочим ім'ям, хоч давно вже минув той вік, коли годилось так називати. Для всіх зосталася тут по імені, мовби дівчиною-дніпрогесівкою, хоча вона вже мати дорослого сина, студента авіатехнікуму, якого позавчора проводжала до армії. Одинокa тепер. З самого ранку на прохідній, на посту, з польським карабіном, з якого не вмiє стріляти, серед документів, що їх позалишали хлопці з секретної частини, подавшись туди, на виселок, де бій, де з ночі не вщуає стрілянина.

Волею подій поставлена Поля ось тут на воротях Дніпрогесу. Сидить над нікому вже не потрібними перепустками, прислухається до віддалених звуків стрілянини в робітничому селищі. Сірі очі великі, обличчя широке, суворе, в ранніх зморшках — не дуже багато посмішок знало, зате від плачів кривилось не раз. Всяко бувало в житті: було і кривджено її, було й премійовано, але все це тепер кудись відійшло, коли її отут залишено, ніби саму на варті Дніпрогесу: стій, стережи. Сама тут тепер і за НКВД, і за дирекцію. Хоч малописьменна жінка, а так ясно їй видно зараз, що було добре в житті і що негаразд. Гарно вмiли будувати, ночами з, музикою приходили сюди із заводів робітники помагати дніпрогесівцям, і цілі ночі кипіла робота в котлованах при прожекторах. А як рятували його від весняної повені, не боячись ніяких простуд, не жаліючи себе! І ось він вигнався над дикими скелями, їхній Дніпрогес. Щоліта екскурсії ішли сюди потоками, зачаровано роззирались приїжджі серед цього електричного царства, де біля самих трансформаторів яблука наливаються, де червоні троянди ціле літо буйно горять серед чорного лісу металевих конструкцій. Тепер там уже хвиськають кулі, бродять по садках поранені, яких вона туди направляє, б'ють снайпери по вікнах, по

дверях, і монтерам, щоб потрапити на відкриту підстанцію, доводиться пробиратись підземними ходами. А на тому боці до потерни підвозять вантажними машинами вибухівку. Краще б осліпнути, ніж бачити їй, як починають динамітами греблю Дніпрогесу! Ту греблю, де кожна крапля бетону, кожен прут арматури мовби вкладений нею самою, де ніби не інженери все планували, а розпланувала усе до шурупика вона сама...

Вільність якась у природі і чистота — це Дніпрогес. Навіть птахи його люблять. Ластівки в греблі коло шлюзу, в неприступних місцях під виступами бетону повиліплювали собі гнізда — цілі купи, цілі колонії гнізд. А цієї весни все зозуля кувала. Не у вербах, не на самій греблі, на високому крані кувала, в його залізній гушавині. Невтомна, багато літ накувала Дніпрогесові — що ж, збрехала, виходить, зозуле?

Таке ось лихо їх спіткало тепер. Скільки хвалилися, що битимуть ворога на його території, а тепер уже на території Дніпрогесу свищать кулі, смертю дзенькають об бетон. Де ж ви, генерали, із своєю наукою? Де ваші літаки, де ваша броня, щоб прикрити нею оцих нещасних, що, стікаючи кров'ю, з самої ночі стримують на селищі ворога, доки інші тим часом мінують потерну?

Прохідна вже в крові поранених, яких вона пропускає на територію. В другій половині дня поранених стало перебувати ще більше.

Ось двоє ведуть під руки третього, майже волочать його чобітьми по асфальту, такий, видно, важкий. Каска насунулась йому низько на очі, а ротом — кров.

— Сюди, сюди його, — вказує Поля, заводячи їх через відкриті ворота на територію, де сади, де затінки. В садку недавно скошено сіно, воно лежить ще покосами, сушиться. Пораненого кладуть на покосі під яблунею в холодку. Весь у крові: і груди, й живіт, сяк-так перев'язаний якимсь простирадлом, що вже набрякло кров'ю і стало як ота червона матерія китайська, що нею на зборах накривали столи.

— Зніміть з мене каску, — просить поранений. Ремінець каски, видно, давить йому на горло. Зняли.

Ті, що привели, — один якийсь наче підсліпуватий, у щетині рудій, а другий теж у щетині, але чорній, циган-

ській: Обоє стоять сумно над товаришем. Поранений за-
питує кволо:

— Що це пахне? Невже сіно?

Йому, мабуть, дивно, що на Дніпрогесі пахне сіном.

Не тільки сіном, а ще й яблуками спілими, сортовими. Під деревом, де його поклали, стирчать шпичаки скошеного бур'яну і яблука, нападавши, густо лежать на стернищі. Біля плеча пораненого лежить одне блискуче, червонобоке, накололося на стернину, скипілося соком. Пахучі, теплі, нагріті сонцем яблука, вони тут сповнюють пахощами повітря, і поранений, певне ж, вловлює їхній дух, як вони пахнуть йому після пороху, толу, газу...

— Пити, — важко хрипить він.

Поля кинулась до прохідної, там у неї ще є вода, але один з тих, що привів пораненого, худий та чорний, схожий на осетина, зупинив її:

— Не треба, тьотю Полю. Йому не можна.

Він назвав її тьотю Поля. Вона здивовано глянула на нього:

— Хто ж ти, що знаєш мене?

— Колосовського пам'ятаєте? Я його син...

— Невже це ти... як пак тебе... Богдан? Нізащо б не впізнала!

— А вас я одразу впізнав. Ви все така ж.

Син Колосовського. Так, це він. І сухим блиском карих очей, і довгообразим, смаглявим обличчям, і всією во-
яцькою вродженою ставністю він справді нагадує батька, того командира, що його всі тут знали на Дніпрогесі і якого було потім забрано під час ежовщини. Коли той бравий, вусатий Колосовський проводив, бувало, навчання із своїм дніпрогесівським полком, Поля добре пригадує, як біля червоноармійців усе, було, крутиться смагляве командирове хлоп'я, що так і росло під крилом полку. Чи давно хлоп'ям бігало, а тепер ось високий юнак стоїть перед нею, защетинений, до чорноти прокопчений сонцем. Одяг зашмарований по окопах, весь у пилюці, в крові, а рука з міцним волохатим зап'ястям тримає важкий — наш уже — автомат, — такий ще рідко в кого й побачиш.

Перед тим, як піти, молодий Колосовський нахилився над товаришем, наче хотів щось спитати, щось почути від нього.

І почув:

— Не наживсь я, друже... Не напився краси...

Коли Колосовський підвівсь, в очах його було повно сліз.

— Ви вже догляньте його, тьотю Полю... Найкращого товариша вам залишаємо...

Не встигла вона й розпитати Колосовського, що там у селищі, як він уже був із своїм рудим напарником коло прохідної, а далі подалися обидва до задимлених боєм садків.

— Пити, пити, — знов хрипить поранений і крутить головою так, наче душить його той ремінець каски, хоч каска лежить перекинута осторонь, печеться на сонці.

— Не можна тобі пити, голубе...

— Уже все можна, — стогне він тяжко. — Вогнем усе горить у мені...

Богатирського здоров'я, видно, хлопець. Кров дзюрчить з нього, як із вола, життя з нього витікає, а він живе. Нутроші всі йому порвано, груди порвані, а серце могутнє б'ється, не хоче вмирати. Хрипить, хапає ротом повітря.

— Не наживсь...

Помутнілі очі блукають десь угорі, де над садками здійснюється залізо металокопункції, об нього дзвінко вицокують кулі, і білим череп'ям обсипаються розбиті чашки ізоляторів.

Рука пораненого, помацавши на животі, витягла з кривавого мотлоху якусь закрутку, чорну, маленьку.

— Візьміть ось...

Поля догадалась: оце він і є, медальйон смерті, — вона чула про них; невміло відкрутивши медальйон, добула з нього смужечку паперу: Степура Андрій Минович...

Не дочитала, її вже настирливо кликав до себе з прохідної дзвінок телефону.

— Ти що, оглухла там? — почула в трубці голос чергового інженера. — Кидай пост і бігом сюди!

— А документація?

— К чорту твою документацію!

— А поранених?

— Їх теж сюди спроваджуй.

— До греблі?

— Ти що там — осліпла? По греблі він уже міні кладе.

Потерною відступатимем. Поспіши, ждати не будем!

Вона чула, як інженер кинув трубку.

Оце ж тобі... Мінами вже ворог б'є по Дніпрогесу, пост наказано залишати... Мовби тільки аж тепер збагнула Поля всю ступінь небезпеки. Мерщій хапати вузол і бігти! Вузол її в кутку. Вранці прихопила на роботу з собою, щоб усе було тут, напхвати, коли доведеться зніматися в евакуацію. А що з оцими паперами, купами перепусток незаповнених? І в кабінетах шафи набиті паперами, що їх начальство називало поважним словом «документація», — куди все це?

Ні, так цього вона залишити не може.

Вхопила свій вузол — величезний напірник, напханий всілякими домашніми речами, витрусила з нього все, навіть ковдру з клаптиків, що саме пошила, — ніяке ганчір'я тепер не дороге! Натомість похапцем стала напихати в напірник папки, книжки ордерів, папери жужмом... Ніколи не думала, що папір такий важкий, ледве підняла цей напірник-канцелярію, а чорнильницю, щоб тим не дісталася, змахнула рукою зі столу, аж бризки чорнила заляпали стіну.

В садку поранених уже не було, тільки цей, Степура Андрій Минович, як і раніш, лежав на своєму місці, весь підпливши кров'ю.

— Що ж мені з тобою, голубе, робити? — ступила вона до нього. — Як тебе заберу?

І враз одсахнулась. Заспокоєний перед нею лежав. Очі розкриті, дивляться в небо незрушно. Жінка обережно прикрила їх. Губи його, спечені, спрагли, вже не просять води. Полі стиснулося серце: чому вона його не напоїла дніпровою хоч на останку! Не напивсь дніпрової, не напився краси... Хто ж тебе, голубе, тут поховає? Садки будуть тобі наші запорізькі шелестіти, святий Дніпро шумітиме та Дніпрогес буде тобі пам'ятником!

З селища наближалася стрілянина, насувався якийсь гуркіт, і за мить між садками вже блиснуло масним боком страховисько танка. Ламаючи дерева, він продирався в напрямі відкритої підстанції, розорював гусеницями, підминав під себе клумби, квітучі троянди, обірвані дроти.

Задихана, перехняблена під вагою напірника, Поля бігла вниз, до потерни, і було їй уже нічого не страшно, не згиналась під кулями, захищена від них лише бурдюками свого надвоє розділеного напірника, що все з'їжджав їй на голову і мовби сам підштовхував Полю вниз по крутосхилу. Кулі б'ють, ляскають, залізний град дроботить по ізоляторах, по металу шогл.

Внизу біля входу до потерни вже зібралися всі, кого тут застало нещастя: інженер, монтери, поранені бійці.

Коли Поля, задихана, розкудлана, зупинилася коло них і скинула з себе напірник, то всі жажнулися: напірник уцент порваний кулями — клоччя з нього висить, папери вилазять з дірок.

Іван Артемович насупивсь:

— На біса ще й це волокна?

— Не залишати ж їм. — Поля оглянулася туди, звідки прибігла.

Там, на величезній території їхнього Дніпрогесу, в цей час уже розгулювали ворожі танки, трошили садки, невпинно вели по комусь вогонь.

Сюди кулі ще не залітають. Звідси видно, як ворог обстрілює греблю, кладе міни точно по ній, хоч там ні живої душі. Через греблю вже людям ходу нема, пробиратимуться на лівий через потерну.

Коли стали рушати і Поля знову взялася за свій напірник, до неї підійшов у закривавленій гімнастерці знайомий лейтенант із спецчастини. Нахилившись над напірником, він порився в ньому серед паперів, потім добув з кишені сірники, черкнув, і за хвилину вся Полина документація, витрушена на землю, пойнялася жарким полум'ям.

— Оце так?

— Так.

З усіх документів залишено було тільки один — вахтовий журнал останньої зміни, що його тримав під пахвою черговий інженер Іван Артемович. Так із журналом під пахвою він і вступив у потерну.

Потерна — це кілометровий тунель глибоко під водою, у бетонному тілі греблі. Раніше грузовик міг пройти по ній, а зараз, може, так уже начинена вибухівкою, що людина не пролізе. Вхід до потерни напівзавалений мішками з піском.

— Нашо це? — питають поранені. — Для чого ця барикада?

Інженер мовчить. Він знає, що цей завал, ця гора мішків із піском для посилення вибуху, який незабаром стрясоне зсередини всю споруду.

Вогкістю льоху, холодом підземелля війнуло на людей, коли вони стали заглиблюватись у потерну. Вода плющить, як у шахті, товсті кабелі тягнуться всюди по стінах; із стелі звисають, як сталактити, вапнякові бурульки — вимите з бетону фільтруючими водами вапно.

Попереду йдуть групою інженер, лейтенант із спецчастини, монтери. Поля-прибиральниця — за ними; розтягнувшись, сповнюючи стогоном тунель, бредуть поранені, їх, здається, там безліч. Когось несуть, когось підтримують на ходу, рухаються повільно. Далеко не всі ще тут усвідомлюють небезпечність цього переходу, далеко не всі почувають титанічну, темну силу Дніпра, що мільйонами тонн збуреної води зараз нависає над ними. Ідуть, шкандибають, не квапляться.

«Як повільно! — думає інженер. — А треба бігцем би пробігти цей підводний кілометр! Бо там не ждатимуть, там і нами пожертвують, якщо ворог тільки вдереться на греблю...»

Головінж, передаючи з того берега по телефону розпорядження Івану Артемовичу — негайно забирати людей і відступати потерною на лівий, не сказав йому всього, але по тривожній нервовості голосу начальника вахтовий інженер зрозумів, що там уже все вирішено і досить тільки натиснути кнопку. Коли її там натиснуть? Ноги спішать самі, хочеться рвонутися й мчати, але поранені не побіжать, їх не кинеш, і він, обернувшись, тільки вимагає сердито, щоб вони набавили крок. Котрийсь із поранених, накульгуючи, бубонить невдоволено:

— Нікуди тепер спішити.

— Є куди.

— Може, скажеш куди? — огризається знову той. Інженерові нічого не залишається, як відкрити їм те, про що поранені навіть і не підозрюють.

— Гребля ось-ось буде висаджена в повітря.

Тривожний гомін прокотивсь по тунелю.

— Не може бути!

- Буде.
- Коли?
- Може, через годину. Може, через хвилину. Може, в цю мить!

Після цього навіть поранені гунули жарким натовпом уперед.

Заглиблювались у похмуру тунельну лункість, бачили нависаючі вапнякові сталактити над головами, чули плющання вод, що фільтрувалися крізь бетон. Дедалі тунель ніби вужчав, і, здавалось, ще нижче нависало над ними мокре бетонове склепіння в розводах білих вапнякових плям, що серед гідробудівників зветься «білою смертю». Протягом років «біла смерть» не розмила, не здолала греблю, зате чорна воєнна смерть уже нависає над нею, давить на цих крокуючих у півтемряві людей всім тягарем приреченого на розшматування бетону, ідучи, вони відчують цей тягар, як шахтар відчуває в штреці вагу земних пластів, під якими от-от може затріщати кріплення. І все ж, незважаючи на це, почували в душі, що мусять бути вдячними тим будівникам, які, закладаючи греблю, мовби передбачали вже далеке можливе лихо, що сьогодні загнало їх сюди, в ці катакомби, в цей дніпровський підводний тунель.

Чи врятує він їх? Чи встигнуть проскочити вони цим бетонним підводним підземеллям на той бік, де всі свої, чи, може, шнур уже підпалено, і вибух через секунду стрясоне тунель, розламає бетон на брили, і безліч тонн дніпровської води, що нависають зараз над ними, розплющать їх, затягнуть у свій темний вир?

— Швидше, товариші! Швидше!

Тунелеві, здавалось, не буде кінця. Поранені знемагають. Здавалося, скільки йтимуть, все буде оця вогкість, вапнякові сталактити, гулка беззвучність склепу, куди не долинає жоден звук верхнього світу. Лункі кроки. Постріли крапель згори. Важке дихання людей і нестерпне чекання щомиті вибуху...

— Стій!

— Що таке?

— Потерна перекрита!

Так, перекрита. Гора ящиків виникла попереду з темряви, захарашує весь прохід. Ящики з вибухівкою. Підійшли, зупинились. Миша не пролізе, так щільно вони

вкладені, ці важезні, начинені толom ящики. Тупик. Мішок. Лобами в тол! І виходу нема. Живі в могилі! Саме так — живими в могилі — відчули себе.

І в цей час інженерів голос:

— Товариші, хід є.

В одному місці через звалище ящиків — вузький прохід — якраз протиснутись людині. Прохід, видно, спеціально залишений мінерами для них.

Стали в темряві перелазити через ящики, пропихатись тілами в щілину.

— Поранених вперед!

Це була мука — протискувати в прохід поранених з потрошеними кістками, незважаючи на зойки, пхати їх між ці ящики, і все це тривало нестерпно довго, і вирішальна хвилина наближалася. Пропускаючи поранених, Поля та Іван Артемович усе стояли осторонь, ждали, ждали, поки всі пройдуть, і побрались останніми.

Вибух не застав їх у потерні. Коли вийшли нарешті з п'ятьми тунелю, перше, що їм ударило у вічі, — наповнені світлом червоні хмари з неба. Червоні, свіжі, живі, як уранці, коли сходить сонце із-за дніпровських скель. Але зараз воно не сходило. Зараз воно заходило. Там, за греблею, за кранами Дніпрогесу, падало в криваві пожарища степові.

На березі коло шлюзу зібрався штаб армії, все якісь високі чини, і Поля, байдужа до їхніх відзнак, одразу накинута на них, на полковників та генералів, і, плачучи, стала докоряти за погану оборону. Вони не відповідали їй, терпляче слухали і все мовчки поглядали крізь біноклі на той бік Дніпра та на греблю.

Шофер директорів Микола Страшний, підійшовши до дніпрогесівців, схвильовано почав розповідати, що він теж возив сьогодні грузовиком тол у потерну з аеродрому.

— На місці навіть толу не знайшлося, його літаками перекидали в Запоріжжя.

— Багато ти знаєш, — розсердилася Поля. — На тому боці повен вагон зривчатки стоїть. Так і покинули.

Серед військових були і їхній директор, і головний інженер, і навіть нарком електростанцій, що був тут як уповноважений ставки. Іван Артемович, підійшовши до нього, передав йому вахтовий журнал.

Той узяв, глянув, насупився:

— Товаришу інженер, через рік знов прийматимете вахту.

Приїхали секретарі обкому і теж стали дивитись у біноклі на той бік та на греблю, по якій усе ще гахкали міни.

Молодий порученець, повернувшись із завдання, доповідав своєму начальникові, що побережні квартали відмовляються виселятись. Ішлося про ту понизову частину міста, яка виросла за останні роки і жила під захистом дніпровської греблі.

— Чому відмовляються?

— Не вірять, що гребля буде зірвана.

З міста надійшли трамвайниці (бо трамваї їхні зупинились), наблизилися до гурту й питають:

— Коли ж струм буде?

Їм ніхто не відповідає.

Вони ще ждуть струму, не знаючи, що гребля ось-ось злетить у повітря.

Сонце зайшло. Небо в пелехатих червоних хмарах згасає, сиві сутінки оповивають усе навкруги, а люди, що зібрались на березі — і генерали, і рядові, і обкомівці, і дніпрогесівці, — всі дивляться на греблю, мовби надивляючись на неї востаннє. Повита сутінню кілометрова гребінка з десятками бетонних биків, водовипускних прогонів, щитів — усе застигло, все наче жде чогось...

Вибух, був він чи ні? Це більше нагадувало землетрус. Ніби від землетрусу, здригнулась усіма своїми гранітами земля. Інженери й робітники поскидали кашкети й напружено дивилися з берега, як поступово, немов на уповільненій кінострічці, розламається гребля. В пролом одразу ринула вода, ревище збуреної води, а над нею з'явилася, розпливаючись при світлі заграва, темна вибухова туча. В чорному хаосі вирви з дикою силою скаженіла стихія води. Вона вже сама усе там робила, доламувала, вивертала бетон, бушуючи серед руїн, стріляючи бризками в небо — все небо в бризках.

Як голос минулого, з'явився в присмерках над Дніпром грізний, порожистий гул, що його тут не чути було багато літ, глибинний гул прірви, в якому було щось первісно дике й похмуре.

Гуло, ревіло. Приголомшена тим гулом-ревищем, стояла Поля в мовчазному гурті військових та дніпрогесівців, що зібрались на березі коло шлюзу. Нестямно вчепірившись руками в бетон парапету, все дивилась у сутінки на ту чорну, клекочучу рану свого Дніпрогесу, і були це ті хвилини, коли пекучі сльози самі застилають зір, і світ темніє, і хочеться вмерти.

45

Вночі підійшли танки. Спішили обороняти Дніпрогес, але не встигли — запізнились усього на кілька годин. Поглушивши мотори, стали на Шостому селищі, націлені лобами до Дніпра. Чи не можна якось перебратись на правий? Чи не можна через проламіну в греблі зробити висячий міст для танків? Це зараз найбільше цікавило танкістів. На греблю було послано розвідку. Розвідники дійшли аж до місця вибуху. Ні, про висячий міст тут не могло бути й мови. Метрів на вісімдесят вирвало живу частину греблі, і в проламіні зубатих бетонних руїн з сатанинською силою кипить вода. Безформне нагромадження брил знівченого бетону. Деякі брили висять на прутах арматурного заліза високо над водою. А внизу вирує, реве водоспад, бушує у чорній прірві так, що відчутно двигтить весь бетон уцілілої частини греблі.

З приміщення гідростанції, з машинного залу бурхає полум'я — горить обмотка генераторів, горить усе, що сьогодні було ще в ділі.

А на правому березі раз у раз спалахують ракети і чути стрілянину. Там бій. Там ще б'ються ті, хто не встиг відступити на лівий або кому забули дати наказ про відступ.

Серед тих, хто залишився на правому, був Колосовський.

День бою — як життя, так багато вміщається в ньому. Вранці Колосовський був командиром відділення, потім став взводним, коли поранило взводного, а годиною пізніш, коли вбило командира роти, він очолив роту, вірніш, рештки її. В спадщину від ротного йому дістався цей вітчизняний автомат, що скопив сьогодні немало фашистів.

Крім Васи-танкіста, Духновича та ще кількох бійців із старого складу роти, були тепер у нього вже й ополченці з міста, і бійці місцевого винищувального батальйону, були ще якісь люди з розбитих підрозділів, які, не маючи де дітись, приставали до нього. Місцеві хлопчачки, яким ще не відомий був страх, добровільно зголосились розвідувати ворога, приносили звідкись бійцям то гранати без запалів, то запали без гранат...

Це був жахливий, неймовірної напруги день. Зранку вони стримували на околиці селища ворожу піхоту, яка прибула на бронетранспортерах і, висипавши з них, з п'яним геготом пішла в атаку. Позадиравши голови, вперши автомати в пузо, автоматники ішли просто на садки, ішли і строчили, як сліпі.

Богдан підпускав ворога для близького бою, підіймав кілька разів своїх у контратаку. Дивний це стан душі: ідеш у контратаку, і нічого не страшно, не боїшся вмерти, а тоді, опісля, не можеш цигарку скрутити — руки дрижать, аж самому гидко. Відтиснуті ворогом у глибіню селища, вони вели вогонь з Будинку культури, позасідавши на горіщах, відстрілювались із кущів у скверах, із якихось веранд, — на одній із таких веранд мало не вбило й Богдана — німецька з довгою ручкою граната, впавши, вже крутилася в нього біля ніг, в останню мить встиг він ударом чобота одкинути її назад, за ріг будинку. Потім вони билися з танкетками, що прорвались у вулицю, і в цьому бою втратили Степуру. Буває, що боєць іде на подвиг з відчаю, з необхідності. Степура пішов на подвиг свідомо: з піднятою в руці гранатою він кинувся напереріз танкетці й ударом гранати зупинив її, хоча й самого пошматувало, порвало, навряд чи й виживе.

Бачили ворога в цей день зблизка, з малих відстаней стріляли по зелено-сірих мундирах, що повзли по городах, енергійно підкидаючи задами, чули гавкіт чужоземних команд із-за сусідніх будинків, а подекуди билися і врукопаш.

Потім налітали зграями штурмовики. Дзвеніло у вухах від гуркоту їхніх моторів. Суцільний дим і курява стояли там, де вони кружляли, а коли їхні хрестаті тіні, майнувши по дворах, зникали з певністю, мабуть, що винищили все тут живе, то й після цього з кущів, із льохів з'являлися

живі бійці, і Колосовський знову збирав їх у загін, здатний продовжувати бій.

В короткі перепочинки, майже приперті до Дніпрогесу, вони все ждали, коли їм з лівого передадуть наказ на відступ. Коли Богдан дивився туди, на лівий, на високі корпуси соцміста, на гарячі потойбічні скелі дніпрові, до яких звідси було так далеко, то хвилинами здавалось Богданові, що живим уже звідси не вийде, що буде їх притиснуто танками до тих скель, буде почавлено панцированими фашистськими лобами, і тільки кров та ганчір'я горітимуть на дніпровських гранітах, як біля сірої стіни Пер-Лашез, де колись розстрілювали паризьких комунарів. Наказу про відступ вони так і не діждались: чи забули про них, чи вважали, що їх уже нема, чи, може, посильного десь куля зустріла на півдорозі.

Ніч застала Богдана з його зведеним загonom все в тих же садках правого берега. Тут багато було їх, таких летючих загонів, більших і менших, нашвидку зібраних з різного люду, з відчайдушних одинаків, що самі тепер вирішували, як їм бути, як далі поведистись.

Вони ждали ночі з наміром пробиватися на той бік греблею. Горить Запоріжжя. Сьогодні його кілька разів бомбили в районі заводів, кілька разів і над Дніпром, над Хортицею зав'язувавсь повітряний, швидкий, яструбиний бій. І зараз чути, як б'ють над заводами зенітки, товчуть вечірнє небо, мовби натовкують, набивають його чимось. З Хортиці лунко б'ють крупнокаліберні кулемети, після кожної черги в скелях дніпрових далеко розкочується луна.

Колосовський уже готував людей для прориву на греблю, коли всю округу стрясонув зненацька той могутній вибух. Вони не знали, тільки догадувались, що він міг означати. Висаджено греблю? Дніпрогес став прірвою? Їм не вірилось. Їм до крику не хотілося вірити, що шлях відступу до своїх тепер відтято остаточно. Проте й після цього вони не облишали наміру прорватись. Лежали в садках, і ворог їх уже не тривожив, тільки ракетами раз у раз з неприродною різкістю освітлював над ними листя дерев, плетиво металокопструкцій. Ракети падали близько з гадючим огидним сичанням.

Треба було розвідати, якими силами охороняється вхід на греблю, і Колосовський вирішив послати туди кількох

добровольців на розвідку. Поміж інших іти на завдання викликався й Духнович, який сьогодні взагалі дивував Богдана витримкою і вмінням орієнтуватися в складних ситуаціях. Богдан послав і його, призначивши відповідальним за групу Васю-танкіста.

Повернення розвідки ждали з нетерпінням. Принишкнучи по кущах, по ровах, вели стишені розмови, висловлювали різні припущення.

— Тільки ви їх і бачили, тих розвідників, — чув Колосовський чийсь хрипкий, мовби пропитий голос. — Якщо можна пробратись, так самі проберуться. Отож чули, як гухнуло? То ж греблю висадили. Самі врятувались, а ви як хочете... Тільки й знають давати команди «вперед», а коли зніматись — ні в кого язик не повертається. Весь день ось тут нас дурманили: буде вам наказ, відкличуть, не забудуть, а чим кінчилось?

— Є нібито наказ, що забороняє відступати, — почувлось у відповідь.

— Тим, що накази пишуть, добре, вони далеко, — все бубонів той невдоволений голос. — А нас ось кинуто напризволяще, вже нам і батько Сталін нічим не допоможе. Сидимо, а що висидимо?

— Та що ж, по-твоєму, здаватись?

— Не здаватись, а по домах...

— На піч? Під спідницю до жінки? Думаєш, там не знайдуть?

— А як знайдуть, то що? Вони культурні.

— Культурні? Чого ж тоді їхня культурність нашу землю розтерзує?

— Ти мене політграмотою не годуй. Нагодований нею до ригачки...

Богдан не міг далі спокійно слухати цього типа. Підповз до бійців, запитав:

— Хто це тут язика розпустив?

— Це ось він, — вказали бійці на пикатого в касці, що напівлежав поміж них, спершись на якийсь вузол. — Йому все мулько.

Колосовський пробрався до нього ближче:

— Ти хто?

Впізнавши командира, мордань зробив рух, ніби хотів устати, проте не встав, лише присів навпочіпки.

— Рядовий Храпко.

— Так ти вважаєш, що краще «по домах»?

— А що? — В голосі його з'явилися нахабні ноти. — За що тут пропадати? Що я бачив? В житті своєму крашанки не з'їв.

— Бідолаха, крашанки він не з'їв, — глузливо промовив молодий ополченець. — А бач, який роз'їв портрет.

— Портрет справді, хоч цуценят бий... — засміявся другий боєць.

— Ну ти, легше з цуценятами, — огризнувся Храпко.

— Так от що, Храпко, — заговорив до нього Колосовський. — За ці твої розп'якування...

Але він не докінчив. Повернулися розвідники. Вася-танкіст, присівши і ще збуджено дихаючи, доповів, що біля греблі вартує броньовик. Біля нього всього кілька німців — джеркочуть, сміються.

— Якщо з ними розквитатись — гребля наша!

— Що ж, ідемо на прорив! Передайте всім! — скомандував упівголоса Колосовський. І, пошепки передаючись, команда пішла від бійця до бійця. — А ви, Храпко, будете біля мене. Граната є?

— Є.

— Підете першим.

— Чому я? Чому першим? — схопився той, тримаючи вже гранату в руці. — А ви?

— Я піду, але спершу ти. Давай! — Колосовський зі злістю штовхнув його вперед. — Іди і вми. На наших очах умри, зраднику!

І той, зігнувшись, став продиратися крізь кущі, а за ним по п'ятах ступав з гранатою в руці Колосовський, ведучи загін скрадливою тигриною ходюю.

Німці не сподівалися нападу. Вони саме про щось голосно реготали біля броньовика, коли загін Колосовського підкрався до них. Блиск! Удар! Кількох гранат виявилось досить, щоб коло броньовика зостались валятися трупи.

Чоботи бійців гулко затупотіли по греблі. Греблю захоплено! Гребля знову в їхніх руках! Богдан біг, і серце його заходилося буйним почуттям перемоги. Біг до того життя, що було на тім боці, де палало Запоріжжя і кликало, розпалахкотівшись на півнеба. З кожним кроком вперед міцніла надія, що ось-ось вони будуть там. А назустріч наближався гуркіт водоспаду. Той гуркіт тривожив і на-

сторожував, проте вони й далі бігли вперед з усіх сил, бігли так, що здавалось, з ходу перескочать, хоч яка там прірва буде!

З розгону Богдан мало не шубовснув униз, у провалля, що зненацька виникло перед ним. А хтось таки й шугонув з розгону туди, у темний бушуючий вир, — чи з відчаю, чи ненароком...

— Хто впав?

Мовчать.

— Храпко є?

Нема Храпка: чи сам упав, чи хтось допоміг... Сторч головою полетів між бескеття тих рваних бетонів...

Задиханий Колосовський зупинився край урвища. Уціліла частина греблі вся двигтить, вібує під ногами від натиску води, б'є бризками в гаряче обличчя, наче дощем січе знизу, з клекотливої чорної прірви. А там, у руйновищі, все бушує й гуркоче, здається, дикою тією силою от-от зрушить, розламає і решту споруди.

Ввірватись на греблю, побачити вир і назад? Це було понад їх сили. Але іншого виходу не було. Що ж зостається?

— За мною! — скомандував Колосовський. — Проб'ємось в іншому місці! У плавнях переправимось!

І за мить їхній загін уже біг табуном по греблі назад у темряву правого берега. Німці ще не встигли схаменутись, як вони промчали через трупи вартових біля греблі і, переслідувані лиш спалахами ракет та безладним вогнем трасуючих, розсипом тіней зникали в нічних садках, в залізних хащах трансформаторного лісу.

З лівого ще чутимуть їх. Ще живий стоїть на березі генерал, командувач їхньої армії, що згодом битиметься й сам в оточенні і разом з усім своїм штабом героїською смертю поляже в запорізьких степах. Ще кілька тижнів триматиметься Запоріжжя. Ще на деякий час відіб'ють у ворога Хортицю, і крилатою стане фраза, кинута десь із високих штабів: «Чим хвалитесь? Запорожці й не здавали її ніколи!» Кілька тижнів ще різатимуть на заводах домни, щоб по частинах їх вивозити звідси, десятки тисяч вагонів з заводським устаткуванням підуть з міста на схід.

Але рани Дніпрогесу уже не закрити. День і ніч клеко-татиме рана, і заголосить затоплювана, тонуча в нежданих

розлив'юдах вся понизова частина міста, до жажіття війни доєднається жажіття стихії: стримувані води підуть на плавні потопом, несподівана повінь топитиме застрялі у плавнях війська, людей, техніку, а вище, на обмілілому озері, коли спаде вода, вирине старий Кічкас, вилізуть один за одним з води чорні, зеленим слизом покриті пороги, вилізуть і заревуть на всю Україну.

46

Ще безмірно далеко той день, коли наші полки, наступаючи, форсують Дніпро і створять на правому березі перший плацдарм. Ще ворог сам створює плацдарми, нестримно рветься через Дніпро на Лівобережну Україну, щоб із захоплених плацдармів розвивати наступ далі на схід, долати нові простори серед пожеж, серед спеки та куряви цього чорного літа.

Латвія, Литва, Естонія вже захоплені ворогом. Фашистські дивізії збилися під стінами Ленінграда. Палає Смоленщина. В лісах Білорусії розгортається партизанська боротьба. Настане час — і страшними для ворога стануть брянські, білоруські та українські ліси, зачорніють ворожим трупом сніги Підмосков'я, і обморожені, засопливлені колони фашистських вояк брестимуть, згорбившись, під нашим конвоєм, а поки що він, самовпевнений зайда, ще повен віри і, навіть потрапивши в руки до нас, по числах розкажує, коли й яке з наших міст буде взято, коли його армія вийде на Волгу і на Урал і коли ми загинемо.

Курява війни вирує над Україною. Мільйони людей викинуто на шляхи — на тяжкі шляхи відступу, знеможності, розпуки. Почорнілі від куряви і горя, бредуть шляхами біженці, а їхній відступ прикривають такі ж почорнілі, знеможені війська. Командири і рядові, ці невтомні, в перетлілих гімнастерках трудівники війни, беруть тепер на себе найтяжчі удари. Відступаючи на схід, вони весь час обернуті обличчям і грудьми до заходу, до його танків, мінометів, до його моторизованих дивізій.

Дорого коштувала ворогові битва на Дніпрі, битва за лівобережні плацдарми. Проте Гітлер і його генерали не

хотіли помічати втрат. В середині вересня моторизовані війська ворога, перейшовши в наступ з Кременчуцького плацдарму на північ, прорвали нашу оборону на 200-кілометровому фронті і, з'єднавшись своїми танковими групами в районі Лохвиці, відрізали численні війська Південно-Західного фронту, що героїчно боронили Київ, а потім тримали оборону по Лівобережжю на схід від Києва. Довго ще вдень і вночі точитимуться тут бої, пробиватимуться на схід групи оточенців, гинутимуть у нерівних боях. Серед полеглих будуть і командувач фронту генерал-полковник Кирпоніс, і штабні його офіцери, і письменник Гайдар. Ще лунатимуть тут постріли оточених, а танкова група фон Клейста, вивільнившись звідси, вже ринеться на південь, ріжучи тили наших армій, займе Оріхів, піде на Маріуполь, і загроза оточення реально нависне над південними нашими військами. Несподіваною буде поява ворожих танків у нашій тилу, в запорізьких степах. Ще не вивезений хліб золотими горами лежатиме на колгоспних токах, ще рухатимуться степами валки евакуйованих, а вже зав'яжеться тут жорстока битва, так схожа своєю безкомпромісністю на всі інші битви цього літа. Непримиренні, які тільки в оточеннях бувають, бої виникатимуть тут, на останніх рубежах; розбившись на більші й менші групи, у незмиренній затягості пробиватимуться на схід оточенці. Потім настане той день, коли в осіннім присмерку, в терновому степовому байраці генерал — командувач армії — збере всіх ще живих — іздових, шоферів, штабних офіцерів і навіть поранених з польових госпіталів, усіх, хто ще здатен тримати зброю, — збере і скаже:

— Товариші, ми в оточенні. Поки зброя при нас, ми залишаємось бійцями Вітчизни.

Кинувши у балці легкову, відмовившись від літака, яким він міг ще вихопитися звідси, генерал поведе рештки своєї армії на прорив. Цілу ніч точитиметься нерівний бій з ворожими засадами, аренами схваток стануть колгоспні подвір'я, зацьковані червоноармійці відстрілюватимуться з-за сівалок, із садків, із-за кожного куща, а на ранок біля лісозахисної смуги за селом лежатимуть купи трупів німецьких, купи трупів наших, поміж рядовими лежатиме й генерал, виконавши свій обов'язок.

Німці поховують його з почестями, навіть пам'ятничок поставлять йому в степу, віддаючи належне хоробрості нашого генерала (тоді вони ще дозволяли собі такі жести). А після війни це степове село буде названо його іменем, і здійметься в центрі села високий обеліск з викарбуваним на ньому: «Генерал-лейтенант Смирнов Андрій Кирилович (1895—1941)».

Гинули полки, танули армії, і, може, декому це вже здавалось кінцем, але це був тільки початок. У ці гіркі дні, коли одні полягли у нерівних боях, другі, розкинувшись на гурти, пробивалися з оточень, ішли степами на схід, були ще в цих безкраїх просторах місця, куди не докочувався гуркіт війни, були такі заповідники тиші, де блищали край степу світлі, мов сон, лимани, і ще не полохане жодним пострілом птаство мирно паслося понад морем, набираючись сили перед своїм осіннім відльотом...

47

Ногайщина, степ і море, і двійко дівчат ідуть по безлюдному узбережжю.

— Так оце ти тут виростала, Ольго?

— Тут, Таню, тут. Ото он у море потяглась коса Білосарайка, маяком біліє, — той маяк мигав мені все дитинство...

— А як він зараз: погас чи ще мигає?

— Діждемось вечора — побачимо.

У розлогій западині, що тягнеться понад морем, то тут, то там дзеркально світять спокійні лимани, а між плесами води земля — в розливі чогось синього, ніжного, бузкового.

— То що таке? — запитує Таня.

— Кермек цвіте. Цілу осінь синіє, до самих холодів. Це такий наш безсмертник. А ото ж — орли!

Дівчата, зупинившись, задивились у небо, на птахів. Випало їм рідкісне видовище: бачити, як орли величаво, саме величаво — іншого слова не знайти! — роблять кола у високості, у тій високості, звідки весь світ, мабуть, здається інакшим.

— Справжні орли?

— Так, справжні степові орли... Все літо отак кружляють у небі над степом і морем.

Стояли, дивились на орлів у небі, а думали про людей на землі. Потім тихо рушили далі.

— Під осінь скільки тут збирається перепілок, — розповідала подрузі Ольга, — шпаків, дичини всякої... Повне узбережжя птахів...

Вони йдуть, а чайки білі все летять за ними, кигичуть.

— Цих чайок у нас каганцями та героликами звуть.

— Як тихо тут. Тільки чайки й скрикують.

— І на морі нікого. Пригадую, як ще малою стою на березі, а далеко отам, аж на обрії, на тихому морі, в мареві, білі вітрила одне за одним пропливають. По морю марево голубе, а вони крізь марево — сліпучо-білі від сонця, фантастично красиві, мов каравели які-небудь. Питаю маму, що то. А вона: то пішли з коси по глину на Крутеньку. Так просто, буденно: по глину...

Війни поки що тут не було, на цьому тихому, забутому узбережжі, і ні ці чайки, ні орли не чули тут іншого пострілу, крім хіба що мисливського. Безлюддя, пустеча. Тільки фелюги рибальські, каюки, баркаси та байди просмолено чорніють по березі, лежать якісь осиротілі, покинуті, деякі навіть порозсихалися, видно, давно їх не торкалась рибальська рука.

На одній з таких фелюг дівчата сіли перепочити. Давно вони не зазнавали такої тиші, такого супкоюю, що ллеться прямо в душу.

Як птахів кидає в повітрі під час бурі, так кидало їх останнім часом у вирвищі подій. З окопних робіт вони знов повернулись до Харкова. Місто було вже розбушоване, непривітне, на вулицях металеві їжаки протитанкові, мішки з піском. Всюди багато продуктів, на майдані біля БЧА розпродують вершкове масло, червоноармійці — коли нема в що — беруть його просто в каски.

В університеті, куди вони найперше забігли, з-поміж інших знайомих, які саме одержували стипендію, зустріли Мар'яну. Вона була якась віддалена, одсторонена від них своїм горем. Дізнались, що вона працює на заводі, але завод незабаром має виїхати.

— І ти з ними?

— Там видно буде, — відповіла скупо і якимось багатозначно глянула на глухі, оббиті цератою двері спецвідділу, біля якого вони її зустріли. — Залишитись хочу.

— Як — залишитись?

— А так, радисткою, диверсанткою, та ким завгодно піду, мені тепер нічого втрачати, — сказала вона з озлобою в голосі.

З дівчатами вона розпрощалася майже холодно.

В аудиторіях, в коридорах на вузлах з пожитками незнайомі люди, виявилось, що це евакуйовані сюди з Київського університету. Серед них тільки й розмов, що про бої під Києвом, де в лавах захисників міста багато їхніх студентів, що теж пішли добровольцями на фронт. Завтрашнє і київським, і харківським малюється однаковим — евакуація, дорога, Кзил-Орда, там десь у просторах Середньої Азії вони мають знайти притулок.

Дівчата були далекі від цих планів, вірніше, їхня Кзил-Орда малювалась їм не інакше, як із тими, кого вони мусять розшукати. Після того як вони одержали листи, що ждали їх на факультеті (Тані — від Богдана, Ользі — від Степури), й дізналися, що хлопці поранені і що з ними можна побачитись, ніяка сила не могла вже втримати їх тут. Того ж дня вони виїхали в Маріуполь (звідти писав Богдан), домовившись, що по дорозі зайдуть до Степури в його донбаський госпіталь.

В госпіталі Степури вони вже не застали, тільки й довідались, що він теж у Маріуполі, в тому ж дивному вищездоров'яті. Помчали туди. З університету везли хлопцям новину, що війна для них кінчилась, що студентів тепер відкликають і їх знову жде університет, навчання.

Вже бачили себе разом з хлопцями, разом з ними мчали кудись в азіатські простори.

В Маріуполі їх ждало гірке розчарування. Від Лимаря, якого дівчата зустріли серед штабних писарів, вони дізналися, що хлопців два дні тому знову відправлено на фронт.

Вперше за час війни Таня тоді розридалась. Досі, за весь час розлуки з Богданом, Таня ні разу не плакала, Ольга принаймні ніколи не бачила її сліз, а тут не втрималася. Зате після того в її характері з'явилась якась зла упертість, затятість.

Тільки трохи їх втішило те, що хлопці відправлялись, як сказав Лимар, у доброму настрої та що вже після їхнього відбуття прийшла на штаб Богданові звістка про орден — його нагороджувалось за якісь подвиги ще за Дніпром.

— Пишайся, — казав Лимар до Тані і ще хвалився, що його кудись там переводять, іде на підвищення, але Таня його навіть не дослухала. Вона вже не чула нічого на світі, крім голосу власного серця, що рвалося услід Богданові, шукало його по всіх фронтах. Куди ж було тепер? Назад, в університет?

Таня сказала:

— Нізашо.

Вчитись далі самій, поки він воює, опинитись на різних курсах з ним? В цьому було щось абсолютно неприйнятне для неї. Ні, чекатиме, чекатиме скільки б не довелося. Разом довчатимуться колись.

Звідси не хотілося їхати. Ці місця стали дорогими для них уже тому, що тут ходили їхні хлопці, тут заліковували свої рани, звідси писали дівчатам листи. Це була їхня адреса, місце побачення, яке не відбулось, і коли дівчата залишаться тут, то вони будуть найближче до них, до своїх.

Дівчата пішли в міськком комсомолу, попросились на роботу, на будь-яку, бо не було зараз на світі роботи, за яку б вони не взялись. На кілька днів їх послали на будівництво степового аеродрому. Потім вони влаштувалися працювати в госпіталі, стали донорами, збирали в підсобному господарстві за містом городину для поранених. З ранку й до вечора збирали помідори на плантаціях, а повз них шляхом весь час ішли на Таганрог валки евакуйованих, і вони бачили дітей, постарілих від плачу, і жінок, що родили на підводах, а дівчата тільки й могли допомогти цим людям тим, що носили їм помідори на дорогу.

Потім і городину було зібрано, і госпіталь їхній виїхав, і з'явився у зведеннях новий, Мелітопольський напрям.

Тані нічого не залишалось, як прийняти запрошення Ольги і податися з нею до її батьків. І ось вони сидять тепер на чорній розсохлій фелюзі. Таня, добувши з чемоданчика студентське Богданове фото, стала — уже в який раз! — видивлятися на нього. Він її суджений. Найкращий

з усіх. І цей повносилий, високолобий юнак, він може бути вбитий? Невже зітліє в землі оця сліпуча юнацька усмішка? Невжє тліном стануть руки, що палко її обіймали, і високий оцей лоб, де в головних півкулях мозку зібралось стільки знань від ассіро-вавилонян і до наших днів?

— Що буде, коли його не стане, Ольго? Я не уявляю себе без нього, просто не уявляю. Я відчувала щастя просто бути з ним, навіть коли ми були у сварці й сиділи нарізно в різних кутках аудиторії. Життя, в якому б його не було, для мене втратило б доцільність.

— Жени геть такі думки, — порадила Ольга. — Чому він обов'язково мусить бути вбитим? Уявляй його краще героєм, змужнілим в боях командиром... Живим його уявляй!..

Підвівшись, дівчата рушають далі.

Знов кермек цвіте, і солонець стелиться темно-зелений, безлистий, мабуть, зрідні скупій тундровій рослинності або тій, що, можливо, росте на Марсі.

Велике село розкинулось по узбережжю за кілька кілометрів попереду, гуртик тополь височить майже над самим морем.

— Ото, де тополі, там ми живемо.

А Тані згадалася пізня осінь у Харкові, холодний, вітряний вечір листопада, і вітер жене листя тополь по алеї Шевченківського парку, де вони йдуть з Богданом з останнього сеансу кіно. Листя ще зелене, але вже мерзле і дзвенить по нічному асфальту, немов залізне. Чи дзвенитиме те листя ще коли-небудь їй із Богданом, чи все те — вже навіки відійшло у минуле і йому повороту нема?

48

Дома у Ольжиних батьків повна хата тривоги. Метушня, розгардіяш, збирання в дорогу. Мати — ставна, смаглява гречанка, що була ніби старшою сестрою Ользі, — саме ув'язувала вузли, коли дівчата зайшли до хати. В першу мить вона аж розгубилась, потім зі сльозами кинулась обіймати дочку.

— Я вже не знала, що й думати! Не пишеш, ніякої звістки від тебе... А це хто? — підступила вона до Тані.

— Подруга моя, — сказала Ольга. — Найближча подруга.

— От і добре. Удвох не так сумно вам буде.

Вона одразу посадила дівчат обідати, наче знала, які вони голодні. Продовжуючи свою роботу, розповідала, що тут коїться, яка знялася сьогодні зранку веремія.

До останніх днів тут працювали спокійно, розмови про евакуацію вважалися мало не виявом малодушності, адже на заході були ще Дніпро, Каховка з оборонними спорудами, Мелітополь, тисячі людей — місцевих і десь аж із Середньої Азії, — цілими трударміями правили їх туди на риття протитанкових ровів; ворог десь там мусив найти собі могилу. І всупереч всьому цьому раптом з району телефонада: виганяти трактори, негайно гнати за Кальміус худобу, евакуювати сім'ї активу. Одним ударом було й тут зруйновано життя.

— А Федорка ж Михайлова поїхала на фронт, — розповідала мати про сусідку. — Чутка була пройшла, що Михайла вбито, а він оце днями об'явився, із Захарівки дзвонить на сільраду: викличте мені сім'ю до телефону. Виконавець не вірить, каже, тебе ж нема, а він кричить, лається: це я! Побігли в сільраду мати й жінка, плачуть біля трубки, а трубку взяти бояться. Потім Федорка таки взяла, перебалакала з ним, того ж дня випросила бідку в бригадира і гайнула до Михайла в Захарівку, — він там при своїй частині...

Вбіг до хати маленький, жвавий, до чорноти засмалений спекою носатий грек, що виявився Ольжиним батьком. Привітався з дочкою, потім мимохить, окинувши бистрим поглядом Таню, обійняв і її, як свою, і сказав майже весело:

— Ви ж тримайтесь тепер наших. За Кальміусом зустрінемось...

Механік МТС, він дістав тепер завдання супроводити трактори на схід. Трактори вирушили зараз, а сім'ї з підводами мали виїжджати рано-вранці.

— Ось тільки без цього, без цього, — обережно відривав він від себе дружину, що зайшла в риданні. — Ще ми з тобою поспіваємо, стара! Чуєш? — Батькові й тут, у хвилину прощання, згадалось, яка в них сім'я співуча, скільки в цих стінах пісень переспівано...

Вузол з харчами був йому вже наготований, і, підхопивши його, він вискочив з хати. За хвилину дівчата вже бачили його на одному з тракторів, що з гуркотом проходили вулицею.

А незабаром після цього — крик по всій вулиці: Федорка вернулася з фронту, з оточення бідаркою вискочила!

На подвір'ї в неї, куди побігли й дівчата, вже повно було людей, а Федорка — бліда, чорнява молодиця ще дівочої стрункості — стояла біля запряженої бідки й схвилювано, гордовито розповідала про свого Михайла:

— Вибрехали ж ото про нього, що він убитий, а він тепер уже лейтенант і командує взводом артилерії. Сама я бачила його гармати і повний бойовий припас біля них у зар'ящиках. «Дивись, — каже, — Федорко, в якій каші були, а нічого не покидали, і наша гармата, даром що мала, їхні танки бере!» Десь вони ще за Чернігівкою потрапили в таке оточення, що вже ніби смерть усім, і один лейтенант з переляку давай переодягатись у рядове, підбіг, став просити його: «Віддай, — каже, — мені своєю гімнастерку!» Михайло віддав йому, а самому ж не бути без сорочки, одяг його лейтенантську. Потім, коли тривога вляглася, потрапив мій на очі генералові, той зупиняє: «Товаришу лейтенант!» А Михайло йому: «Я не лейтенант, я рядовий, це тільки форма на мені лейтенантська». І розповів, як було. А той вислухав і каже: «Ну й будь тепер лейтенантом. Таке тобі звання за те, що ти не розгубивсь!» — гордо переповідала все це Федорка. Сусідок, одначе, цікавило інше.

— Чи мого там не бачила?

— А мого? А мого? — сипалось звідусіль.

— Ваших не бачила, тільки Грицька Харченка з Бактарми зустріла, він при Михайловій батареї движеться. Я їм ще й вечерю наварила з тією хазяйкою, що вони в неї в садку стоять. Наварила їм вечері, переночувала, а на ранок там як знялась веремія, Михайло каже: «Ну, Федорко, відкомандирувайсь, двигай додому, бо нам воювати. Тільки тримайсь далі від центрових — темними дорогами пробирайся. А дома передай там усім, що відступ — це ще не смерть, паніці не піддаємось, маємо гармати, маємо снаряди, чого нам їх боятись». Він же в мене знає який бойовий, він і в Берліні, побуде — ось побачите!

Натовп ще не розійшовся, як із степу залетів у село військовий грузовик з двома червоноармійцями. Зупинились біля двору, стали питати, де лікарня.

— Перев'язочного матеріалу шукаємо. Щойно під Мангушем бій був, там наші поранені лежать, треба підібрати. Може, з вас хто поїде?

— А чого ж? Я перша поїду, — зголосилася Федорка. — Я вже там була, в мене чоловік лейтенант!

— І ми теж поїдемо, — сказала Таня.

— Ми — студентки, — пояснила червоноармійцям Ольга, — проходили курси ГСО...

— Сідайте!

Набравши в опустілій лікарні медикаментів та бинтів, помчали в степ.

По дорозі дізнались від червоноармійців, що танкові частини ворога, прорвавшись десь від Бердянська, ринули трактовим шляхом на Маріуполь, рухаються вперед, не заходячи в ці села. Все узбережжя тепер з десятками колгоспів, рибзаводом, сільрадами та Білосарайським маяком на косі опинилось відрізаним, ворог відтяв його, як скибку, і кинув, не звертаючи більше сюди уваги, знаючи, що все це від нього тепер не втече.

Посмутілі, якісь беззахисні, дівчата принишкли в кузові. Що ж тепер? Ще вранці ішли понад морем і впивалися тишею та спокоєм, не відчували близької небезпеки, а тепер ось ці розкидані по Приазов'ю греко-українські села, що стали для них останнім притулком, вже й самі опинилися під загрозою оточення.

— Не сумуйте, дівчата, — каже Федорка, помітивши їхній настрій. — Я ж ось була в оточенні та й жива, хоча там хіба ж таке робилось. Усіх не оточать. Військо, воно, як вода, крізь пальці протече.

— Протече, — сердито заговорив насурмлений червоноармієць, що весь час зірко роззирався по степу. — А ви бачили, що під Чернігівкою творилось? Бачили, як танкісти наші самі себе спалювали в танках, коли снаряди кінчались?

— Ти мені не розкажуй, в мене в самої чоловік там, — гордовито твердила Федорка своє. — І снаряди в нього є, і голова на плечах — вискочить. Такий, як мій, з пекла вискочить. На морі шкіпером був, а тепер лейтенант артилерії, командир, а я — командирська жона...

Підводи якісь мчать галопом по степу, вантажні авто з зенітними кулеметами, націленими в небо, попід лісосмугами бродять покинуті коні, поранені, безпритульні. Грузовик їхній зупинився біля високої нескошеної суданки. Поранені червоноармійці, повиповзавши з суданки, зустріли їх з неприхованою радістю:

— Ми вже й не думали, що ви приїдете.

Бійці все були молоді-молоді, і Таня відчула, що мимохить шукає серед них знайоме, найрідніше обличчя. Його не було, але був серед них один, чимось схожий на Богдана — зарослий щетиною, смагляватий лейтенант, видно, кавказець. Вона кинулась його перев'язувати. Він сам підняв на собі закривавлену, забиту пилюкою гімнастерку, показав рану, вирвану на спині.

— Видно, легеню пробило.

— Не впадайте у відчай, — перев'язуючи, втішала Таня його, — по вас бачу: будете жити.

Поранений глянув на неї з вдячністю за ці слова. Повен кузов набрали поранених і вже хотіли їхати, як один з поранених раптом приголомшив:

— Стривайте. Там ще один бригадний комісар... Він теж поранений.

— Де він? — кинулась Федорка.

— Отам, під посадкою.

Завернули на край суданки, де вона підходила до колючої, густої лісосмуги. Кільканадцяттеро бійців займали тут оборону. Лежали кожен обличчям до заходу.

Бригадний комісар теж був між ними, лежав за станковим кулеметом. Заросле щетиною, закіптюжене обличчя в якихось саднах, очі ввалились, і тільки десь там, у глибині їх, ще видно живий, упертий блиск... Голова перев'язана запилюженим бинтом, командирський кашкет валяється осторонь.

— Ми за вами, — гукнула йому Федорка. — Сідайте мерщій.

Він не поворухнувся. Як лежав за кулеметом, так і зостався лежати.

— Сідайте, кажу! — розпорядливо повторила «командирська жона».

— Ідьте, — почули вони у відповідь його сухий, владний голос. — Ми прикриватимем.

— Ви ж поранені!

— Їдьте! Ми — прикриття...

Видно було, що цього їм не умовити. Так вони й поїхали, а він зостався з бійцями за колючою степовою посадкою.

Їдучи, дівчата все озирались туди, де він зостався, дивний цей прикривач, і здавалось, що він один залишається там серед величезного степу, серед безлюддя, затишшя, куряви...

Вже були вони біля села, коли почули від посадки кулеметний клекіт. Наче в пустині десь проклекотіло.

— Оце він, — сказала Федорка. — Я чомусь так і думала, що цей не покине свій пост.

— Чому — думали? — запитала Ольга.

— Бо я вже бачила таких. Казав мені мій: «Ти не знаєш, Федорко, що таке солдатський сором, який він гіркий. У вічі не можемо глянути людям за цей наш відступ».

Над селом уставав дим. Горіла щойно підпалена емтесівська нафтобаза, вулицями мчали підводи кудись униз, до моря.

— На косу давайте, на косу! — гукнув їм голова сільради, коли вони зупинилися біля лікарні. — Район уже не відповідає. — На підтвердження своїх слів він показав їм затиснуту в руці телефонну трубку з обірваним проводом.

Хоч як спішили, а таки заскочили до тітки Федори додому, щоб вона захопила дещо з речей, зупинились і коло Ольжиного двору, але в хаті та в дворі уже пусто — тільки цуценя під хлівцем покинуте скавулить.

На центровій вулиці догнали Ольжину матір, що підбігцем ішла за підводою з іншими жінками.

— Там, на косі, нас ждять! — гукнула вона дівчатам.

Їхній грузовик помчав теж униз до моря. Здається, все, що було живого, з усього узбережжя кинулось тепер на косу, що видніла вдалині деревами, маяком. Бігли до моря з вузлами, мчали кіньми, бідками, тачанками. Звідкись тягли туди трактором навіть комбайна.

Коли дівчата з пораненими в'їхали на косу, їх вразило жахливе видовище: понад самим морем, збившись, стояли трактори, а озброєні ломами трактористи — і Ольжин

батько-механік серед них — ходили поміж тракторів і грякали тими ломами по моторах... Розбивали мотори. На Маріуполь уже їм не вдалось прорватись. Колона з півдороги вернулася сюди, і тепер тут назавжди кінчалась дорога цих тракторів, здебільшого ще нових, ще, може, навіть у цьому році випущених Харківським тракторним.

А далі, з глибини коси, де чорніли понад берегом судна риболовецького флоту, чувся лемент, там юрмились люди — голови узбережних сільрад на ходу заповнюють евакуаційні листки, люто б'ють по них до коліна печатками.

На фелюги, на баркаси вже вантажили борошно, різні продукти, і чути було чийсь розкотистий голос:

— Де паруси? Шукайте паруси!

49

Виявилось, що паруси на складі, а склад замкнутий, двері взято на прогонич і ключів нема.

— Чого ви дивитесь? — одразу втрутилася в діло тітка Федора. — Цілувати будете той замок? А вікно?

І, схопивши весло, що попалося під руку, з розмаху шарахнула ним у раму вікна. Вікно й двері незабаром виламали, почали тягти зі складу брезенти. Таня з Ольгою теж волочили до берега важкі ці брезенти, що мали незабаром наповнитись вітром і стати тугими вітрилами на їхніх суденцях.

Деякі судна, на яких були справні мотори, уже відпливали, інші готувались до відплиття, а вони на своєму ще довго вовтузилися, ставили парус, і командувала тут тітка Федора, бо вона все вміла. Захлюпана водою, розтріпана, натягала парус, хвальковито розповідала своїм молодим помічникам:

— Бо і сама я, дівчата, рибачка, і родилась на морі. Вийшли батько з матір'ю на лов, далеко відійшли, а тут і я озвалась, — там, серед моря, й пуп мені зав'язали...

Робота наближалася до кінця, коли налетів фашистський літак, став кидати бомби на косу, одна з бомб зі свистом летіла просто на їхню фелюгу, і Таня, забившись під паруси, бачила краєм ока, як скривлений жахом учитель-

інвалід в нестямі рвав на грудях сорочку. Як і їй, йому, видно, здалося, що це на нього зі свистом летить уже смерть, але бомба, впавши неподалік фелюг у море, тільки здійняла воду важким фонтаном і нікого не зачепила. На косі здичавлено іржали коні, кричала не своїм голосом якась жінка, поранена чи, може, з переляку, а тітка Федора, ще більше збліднувши, розпоряджалася:

— Сітки давайте! Сітки розпинайте!

Дівчата, підхопившись, почали тягти з берега на фелюгу порвані рибальські неводи, плутаючись, розвішували їх так, щоб було видно літакам, що вони мирні, може, таки заговорить у тих бандитах щось людське...

Після нальоту повантажили на визначену для них фелюгу поранених із свого грузовика, сіли з ними ще Ольга мати, метушливий кооператор і той вчитель-інвалід. Останньою, просто з тачанки, до них перехопилася закіптюжена жінка з двома дітьми — сім'я якогось працівника з району. Чоловік тільки допоміг їй зійти на фелюгу, з рук в руки передав дітей, а сам, попрощавшись, знову скочив на тачанку і щодуху помчав у степ, — він залишався тут партизанити.

Фелюга їхня вже готова була відчалити, коли з берега, брѣховаючись по воді, до них розігнався ще один — мордатий пожежник з місцевої пожежної команди. Федорка люто зчепилася з ним. Він ліз у фелюгу, а вона його не пускала. Щось він їй белькотів, а вона галасувала на всю Білосарайку:

— Не пушу! Який ти, в чорта, комуніст? За пияцтво скільки доган маєш? Он у мене комуніст — так у боях прокипів! Он той з кулеметом у посадці прикриває степ — а ти? Трутень, чаполоч, нам таких не треба!

Вона таки зіпхнула його в воду, і він, побачивши, що нічого з нею не вдіє, кинувся до інших фелюг.

Надвечір вийшли в море. Обов'язки капітана на їхньому судні взяла на себе Федорка, вона знала, куди вести: — На Кубань підемо. На Должанську косу.

Таня, вмостившись з Ольгою на кормі поміж подертими рибальськими неводами, очей не могла одірвати від берега, який все віддалявся, від землі, яку вони покидали — покидали невідомо наскільки.

Узбережжя було краси фантастичної.

Всі обрії над землею і морем повиті молочним матовим світлом, стінами світла стоять, а в ньому розлите золото, і на стінах тих золотих тримається небо, високе, прощальне. Ось і цей уже край вони залишають, цю крихітну українську Елладу з її співучим діалектом.

Ближче і далі по морю видніють судна, більші й менші, парусно-моторні й просто на самих лише вітрилах та вітрильцях фелюги, байди і ледве примітні при воді каюки, баркаси — всі виходять у відкрите море, летять на темних рибальських своїх вітрилах до тебе, далека, не зайнята ворогом земля Вітчизни!

Довго ще їм видно Білосарайський маяк на косі. Коли звечоріло, він не заблимав до них своїм вогником, як блимав тут у морі до рибалок протягом багатьох літ. Замість маяка червоно, тривожно світить їм цієї ночі палаючий Маріуполь — горить порт, горить «Азовсталь».

Ніч застала їх у відкритому морі далеко від берегів. Розплилися далеко один від одного парусники, розгубились у темряві. Кругом вода і вода.

Таня, промерзнувши на вітрі, перебралася з Ольгою вниз, умостилася між пораненими під захистом цупкого, важкого брезенту, яким вони вкриті. Холодно. Дрож проймає тіло, а душу не покидає тривога. Стогнуть поранені. Один ще з берега був у маячінні, все скрикував, кликав якогось Мартинова, а потім раптом змовк, притих, і котрийсь із його сусідів сказав з-під брезенту:

— Відмучився.

Федорка з допомогою Ольжиної матері поклала його на якусь дошку. Зіткнули обидві. Потім підважили і за морським звичаєм спустили за борт.

— А документи в нього взяли? — запитав кооператор.

— Все як треба, — буркнула у відповідь Федорка. Незабаром, певне, бажаючи розвіяти гнітюче враження, вона голосно почала розповідати комусь у темноті про свого чоловіка-лейтенанта та про його непереможну артилерію, а згодом перейшла на свого дивовижного свекра:

— Дев'яносто дев'ять літ прожив і хвороб ніяких не знав, тільки гунадзи по руках від труда, вузли жил. А в той день, коли сповнилось йому дев'яносто дев'ять, підкликає мене й каже: «Сповісти, Федорко, на море й на сушу, хай сини поспішають до мене мерщій. Тільки сповісти, що

я вже помер». — «Так ви ж іще живі!» — «Не твоє діло. Скажи — помер». Так і сповістила, бо такий, що не можна було йому перечити. Прибувають сини надвечір, а батько... сіно смиче в дворі. Вони накинулись на мене, чого, мовляв, даром їх від роботи відірвала, а батько до них: «Ні, недаром. Це я їй так звелів». Сіли обідати, а батько тим часом на лаві приліг. «А де ж Федорка?» — питає. «Я ось, тату. Це ж я». Він уже не впізнав мене. «Дай води холодної». Я подала, тільки хатньої. «Ні, дай колодяжної». Принесла колодяжної, дала, випив, а ми собі далі обідаємо. Раптом один із синів піднявся й каже:

«А тато вже померли». І ми поклали ложки і встали всі. Так умирили раніш. Вижив своє — і як заснув. Не те що зараз, коли ось така передчасна смерть людину розтерзує. Якого, бач, молодого забрала Не в дев'яносто дев'ять, а, мабуть, у дев'ятнадцять.

Біля Тані під брезентом лежить поранений, той, що схожий на Богдана. Втратив крові багато і тепер дрижить, замерзає. Коли інші притихли, почали дрімати, вона раптом відчула боязку його руку на собі, біля самих грудей, де тільки Богдановій руці колись дозволялось бути. Від дотику цього їй стало і боляче, й гарно. Не відсуваючись, вона деякий час гріла пораненого своїм тілом, безсоромно гріла.

Але руку його потім обережно прийняла.

— Чому? — ледве чутно спитав.

— Не можна, — тихо відповіла йому.

— Чому не можна?

— Так не можна.

— Ти мене перев'язувала вдень. Ти так на мене дивилась. На мене ще ніхто в житті так не дивився... Скажи... ти... коли-небудь... могла б мене покохати?

— Ні.

— Чому?

— Бо я вже покохала іншого.

Він більше не чіпав її.

Все далі холодна, роз'ятрена заграва над Маріуполем, а над морем гудуть літаки. Фелюги ідуть без вогнів. Мов темні тіні — над темною поверхнею вод.

Багато хто вже спав, тільки тітка Федора чатувала біля паруса, — звідти чути було її голос; розповідала комусь,

як вони доберуться на Кубань, на Должанку, де в рибцеху працює брат її чоловіка. Кубань — то вже порятунок.

При слові «Кубань» Тані згадалося, що це ж Богданова мати десь там. Таня ні разу не бачила її, але від Богдана вона знає про Таню, як і Таня про неї, про її вдачу, про її ніжність до сина. Вона там у якомусь радгоспі вчителює. Як би пригодилася зараз її адреса! Розшукала б, з'явилась би до неї: «Я Таня, я Богданова наречена...» Спробує розшукати, знайде, разом працюватимуть, разом ждатимуть його.

З другого боку від Тані, зіщулившись, лежить Ольга. Таня думає, що вона вже спить, а вона не спить.

— Пропали б ми з тобою, Таню, якби не оці парусники, — говорить вона пошепки. — Тепер я чомусь певна, що неодмінно зустріну Андрія, розкажу йому про все, про цю нашу ніч у відкритому морі... Коли єдиний маяк, по якому ще можемо орієнтуватись, — палаюча хмара над Маріуполем.

— А я оце думаю про того, що зостався з кулеметом прикривати степ. Один на весь степ... Чи врятується він? Скільки їх розсипано по степах...

По тону її Ольга відчула, що вона думає знов про Богдана.

— Врятуються... Ще повернемося ми в Білосарайку, Таню... Ще скличе нас університет...

Віддавшись мріям, вони звично полинули думками в майбутнє, коли станеться перелом на фронтах, і все буде інакше, і рано чи пізно хлопці їхні живими повернуться до них із війни.

Була вже пізня ніч, коли вони почули з темряви моря чийсь голос, волаючий, зірваний, захриплий від крику:

— Ей, люди, люди! На поміч! Рятуйте!

Виявилось, що вони проходять повз маленький острівець, яких тут немало в Азовському морі. Голий піщаний залізень серед морського простору, драні рибальські курені, й одна-однісінька постать мечеться в темряві біля води, надриваючись від крику. Підпливли ближче, підібрали цього Робінзона. Він був мокрий увесь, біг до них по воді, аж падав, а коли, захеканого, втягли його через борт, дихнуло від нього горілчаним перегаром. Тітка Федора впізнала його: заготовач із Мелекіна. Відплив він ще першою моторкою, звечора тут у них був привал, добре

випили, він заснув, і його забули. Навіть тепер, опинившись у них на судні, він ще не вірив своєму порятункові, протверезений, трясся від переляку. Трохи отямившись, почав розповідати, як він бігав тут та кричав до всіх парусників, що проходили в темряві, а вони не чули, минали, і він вже думав, що так і зостанеться один серед моря біля драних отих куренів та крилатих голодних мартинів, яких там повно на острові.

Перед світом, коли на обрії вже з'явилася смуга кубанського берега, вітер подужчав, їх стало кидати серед хвиль, загойдувало. Таня, зморена за день, зігрівшись під брезентом, задрімала. В дрімотному забутті зовсім виразно побачила перед собою Богдана, відчула його теплу руку на собі, їй стало солодко, приємно, що вона прокинулась. Але це було чиясь, не його тепло, і воно одразу перестало її гріти. Відсунулась, скоцюрилась самотньо, і їй так захотілось раптом побачити хоч на одну-єдину мить того, для кого береже себе, свою ніжність, дівочі нерозтрачені почуття. Вже не могла після цього заснути, все думала про нього. Чи ти є? Чи живий? Чи, може, лежиш десь у степу серед таких молодих-молодих, як оті, що їх підібрали біля суданки? Хмарою суне ворог, день за днем відступають степами на схід почорнілі від горя війська, і гусениці ворожих танків підминають під себе людські життя разом з їхніми мріями, пориваннями, разом з їхньою спраглою, розтерзаною любов'ю. Кудись під холодними зорями жене вітер цей її туго напружений парус, і той, кого вона жде, все віддаляється в мороці ночі, чи, може, його й зовсім уже нема, а їй усе чується через відстані голос його, все зближують крізь куряву війни його далекі усмішки.

ЛИСТИ З НОЧЕЙ ОТОЧЕНСЬКИХ

50

Ми не загинули. Ми живі. Попереду нам, як скіфам, степи стеляться порожні. Лише літаки в небі нагадують: XX вік!

Небо величезне, степове. Ночі сухі, зоряні, запашисті. Людським потом, пилукою, полинами пахнуть ці ночі,

звечора й до світання сухими травами, евшан-зіллям шелестять...

Це ми йдемо, оточенці.

Люди поза законом, люди обірваних зв'язків, ті, кого звідусіль підстерігає смерть.

Цілу ніч ідемо не присідаючи. Птахи пурхають у нас із-під ніг, і нам самим хочеться бути птахами. Хочеться підняти в повітря свої тіла, свої рани, свої ще не розтроснені кулями мізки, злетіти понад заграви пожарищ, понад ворожі заслони і вирватися з цієї злочасної пустелі, що зветься оточенням, з цього величезного вакууму, який ми неспроможні заповнити.

Нас мало. Нас жменька. Ми тільки одна із тих численних груп, що пробиваються зараз степами на схід після того, як нас розбито, після того, як і штаб нашої армії на чолі з генералом Смирновим поліг у бою під Чернігівкою. Ми вели бої до повного виснаження сил — і не ми винуваті, що так сталось.

І тепер цей виснажливий похід.

Ідучи в степах, усюди натрапляємо на сліди Дніпрогесу, натрапляємо, мов на рештки загиблих цивілізацій. Щогли. Порожнеча навкіл, і в ній — стрункі дніпрогесівські щогли. Наче дівчата з коромислами на плечах, пішли й пішли степами на схід, через балки, через горби та пагорби, — ледве помітні зникають у далечі степовій... Обірвані їхні дроти біля нас важко звисають додолу, губляться в полинах. Іноді ми зупиняємося біля такої щогли, і вона високо здіймається над нами, як монумент іншому життю, як нагадування про життя електричне, трудове, коли бджолиний гул електромоторів ціле літо чути було на колгоспних токах і лампочки Ілліча світилися в хатах степовиків. Тепер, одірвані від Дніпрогесу, одрубані від сходу, щогли самотньо бовваніють у степах, безрадісно опустивши додолу обшматовані дроти. Струми, силою рівні блискавицям, проносились над степом по цих дротах, а зараз нема в них ні іскри, і дроти звисають над полинами безсило, мов жили, з яких випущено кров. Скільки отак марно стояти цим щоглам? Покриєтесь іржею, і полини, мабуть, виростуть вищі за вас, поки ми повернемося сюди.

Щодень нам тяжчає. Нас мучить спрага. Виснажує голод. А головне, що ніхто з нас не знає, чим скінчиться

цей наш оточенський шлях. Чи проб'ємось до своїх, чи в сутичці з ворогом десь погинемо, чи ще гірше — концтабір, полон. Полон — це лякає найбільше, це гірше, ніж смерть. Таких, як ми, зараз виловлюють по степах, набивають ними кошари, дротяні загорожі, кривавими колонами женуть на захід, за Дніпро, звідки повороту нема.

Заградотрядник каже мені:

— Коли що — стріляйся. Інакше спитають: чому? Чому zostався живий?

А я не хочу стрілятися. До останнього подиху хочу боротися — хіба я не маю права на це? Звиватись. Прикидатись. Причаїтись де треба. Причаїтись, ніби вмерти. Щоб раптом ожити, випустити пазури і загнати їх у ворога.

Ти скажеш: це на тебе не схоже, Богдане, коли ти цього навчився, адже раніш ти був добрим, я тебе знала ніжним, відкритим, незлобивим...

Так, були ми добрі. Книга, наука була нашим прапором. Цей ось вирощував хліб. Той учився. Той будував кораблі в Миколаєві, а Заградотрядник полював звіра в далекій, похмурій тайзі. Багаті були ми кожен своєю працею, творчістю, мріями, думками. Тепер ми маємо тільки зброю — знаряддя смерті в руках та душі, налиті пекучою зненавистю. Для людини це так мало! Он у нього, в Заградотрядника, я знаю, бритва в протигазній сумці. Він хотів нею зарізатись, коли стало відомо, що нас оточили, а тепер готовий без вагань черкнути нею горло першому-ліпшому ворожому вартовому, що стрінеться нам на путі.

Вчора один від нас відстав. Навмисне відстав, приховався. Коли ми спали, він одповз від нашого гурту і заліз у соняшниках, ждучи, поки ми підемо. Але, перш ніж рушити далі, ми його розшукали. Саме загірбав у землю документи. Глянули: нема вже в нього зірочки на пілотці. Ще годину тому була, а зараз нема, тільки невилиняла цяточка на тому місці. І ніби погасла без тієї зірки пілотка, погас він сам. В кишеню до нього — там листівка, пожовкла, вилиняла, потай підібрана десь у степу. Перепустка в інший світ, не наш; перепустка до таборів, до кошар, до безправ'я, до палиць наглядачів. І стали його топтати. Потім, підвівшись, стоячи навколішках перед нами, викачаний у пилюці, він просив пощади від нашого оточенського суду, жалюгідно канючив життя, не бачачи,

як Заградотрядник за спиною в нього вже висмикнув бритву з протигазної сумки, а ми всі дивимося зрадникові нижче підборіддя, наші відчужені погляди там, де адамове яблуко.

Ми пішли далі, а він лишився в соняшниках, на бенкет воронню.

Такі ми стали. І за це найстрашніший, непримиренний наш рахунок тобі, Гітлер, тобі, війна!

Знаємо, що десь є люди, які живуть поза досягом кулі. І можуть ніч спати. І можуть вільно напиться води.

Безводдя — ось чим катує нас степ. Коли випадає перед світом роса, ми, попадавши, по-собачому злизуємо її язиками з трави. Але скупко й роса випадає. Якби тільки напиться! Хоч раз якби погамувати спрагу! Ми згадуєм повні води Дніпра, ми і вві сні припадаємо до них спраглими, потрисканими губами. Якось уночі у темряві щось забіліло перед нами у видолинку — озеречко степове, плесо чи заплесок якийсь? Як ошаленілі, кинулись ми до нього. Забувши про обережність, гупаєм чобітьми на весь степ і біжимо, біжимо... Аж ось і воно, озерце! Ждали, що захлюпає водою, а воно дзвінко загупало у нас під ногами: біле, тверде! Солончак!

Шелестить трава під ногами, шелестять язики в пересохлих наших ротах.

Важко передати всю силу нашого устремління вперед, жагу вирватись із оточення. Вся сила, енергія вся — на прорив. Вперед, вперед! Тільки б вирватись! Тільки б пробитись! За всяку ціну! Будь-що!

В путі зустрічаєм зорю світанкову, але вона не радує нас: перед нею, перед світлом її, як істоти нічні, мусимо ховатись, щоб ждати знову темноти.

Вдень нас не видно. Вдень ми як звірина степова. Відлежуємося по бур'янах, по колючих лісосмугах та соняшниках, спимо, обливаючись потом, бо сонце палить згори на нас і вітер не проб'ється до нас у гущавинь. Прокинувшись, бачимо небо над собою і в ньому деколи орлів.

Не знаємо, хто зостанеться з нас живий. Може, всі порохом станемо, вітром, травою... Може, оті орли вип'ють з нас очі в степах. Але, здається, й травою ставши, почувемо радість, коли все це скінчиться і розтросченими фашистськими танками та гарматами завалюватимуть відроджені печі «Запоріжстали».

Чи звідси ти чуєш, Таню, мене? Може, справді існує в природі якийсь таємничий магнетизм, якісь недосліджені струми, імпульси, що передають людські думки від мозку до мозку — на відстань.

«Пиши хоч у думках...» Про це ти просила, коли востаннє ми бачились у чугуївському таборі, і ось я посилаю тобі ці ненаписані листи, ці думки свої, що не проходять через жодну польову пошту.

Зараз ти від мене на відстані зірки, і хай душа вільно говорить до тебе, як до зірки, далекої, недосяжної. Таня Криворучко — називатиметься ця зірка моя.

Як часто я стримував у собі свої почуття, аскетично скупим був на ласки, соромився говорити тобі ніжні слова, щоб не здаватися сентиментальним. Зараз я даю собі волю, даю волю всьому тому, що клекоче в моєму серці, — хай воно говорить само. Зараз звідси я ще дужче люблю тебе, хоч думав, що дужче — не можна. Руки твої люблю, що мене обіймали, очі, що так сонячно до мене сміялись. Примхи твої, й легковажність, і ревності — все люблю. Коли ще на Київщині, в першій випробуванні, підвівшись живим з-під шквального мінометного вогню, побачив під хатою дивом уцілілу серед чорного виру війни розквітлу рожу, розпалахкотілу на сонці, ти мені уявилась, як вона, — вся в красі, в шепоті, в замріянім устремлінні вгору кудись.

Ти мені найдорожча людина на світі, але, страшно подумати, іноді мені знаходить таке на душу, щоб тебе не було, щоб зник у мені твій суджений, людина, якої ти ждеш, а щоб зостався тільки боєць, що може собою не дорожити, солдат, що несе в душі тільки ненависть. Без близьких, без рідних, один у світі, як багнет. Без любові, може, легше було б нам воювати і вмирати в бою? Але це хвилиenne, цьому не вір. Любов якраз і дає нам силу, здатність переносити все.

Біля мене лежить Духнович. З усього студбату біля мене він зостався один. Ти не впізнала б тепер його, нашого Мирона. Заріс рудим, у вухах земля, з протигазної сумки стирчить ручка гранати й сирий качан кукурудзи. Ті, що не забракували його при відборі, можуть не червоніти за нього: він став солдатом. У боях на Дніпрі і пізніше, уже по цей бік, в степовій Україні, я бачив його безстрашність, байдужу якусь, ніби фатальну, але безстрашність.

Неймовірно швидко війна перековує людину на свій лад. Ще «Іліада» бриніла нам у вухах, а ми вже були готові вбивати. Уяви собі, той самий Духнович, що в університеті так і не навчився ні ходити як слід по азимуту, ні стріляти до ладу, тепер навчивсь убивати. Я бачив, як він робив це, а потім зізнався мені:

— Розумієш, Богдане, чим далі почуваю все більшу потребу вбивати собі подібного, якого-небудь одноплемінника Шіллера, Гете. Іноді маю просто непереборне бажання випустити з нього дух. Чим це пояснити?

Як давно ми вже воюємо! Як зістарила кожного з нас війна! Вже ніби не місяці, а роки, десятиліття одділяють нас від студентських аудиторій, від бібліотек, гуртожитків, від сонця студентської юності... Йдучи по степу оточеному, десь у далечі недосяжній бачимо рідний університет, і залізобетонний хмарочос Держпрому, і ті заповітні двері, крізь які ми вийшли в цей буремний, розвирований світ. Прийдуть після нас інші покоління, буде в них інше життя, інші звичаї, і буде їхнє життя, напевне, легшим, ніж наше, але чи зазнають в нових умовах вони нашого горіння, чи переживуть те почуття, з яким ми покидали Харків! Звідси, з рівнин скіфського степу, гігантська будова Держпрому для нас як маяк. Оті хмарочоси новітньої індустрійної України в каскадах бетону і скла, вони й тут весь час живуть для нас десь за небосхилом, ваблять, і кличуть, і мають для нас значення символічне.

Пора, однак, збиратися в путь. Встаємо. Заспані. Злі, їмо гречку, суху, солону, — гречаний концентрат. Коли нас було розгромлено і ми ще блукали в степовому байраці серед розтросених дивізійних обозів, ми на кожному кроці натикалися на розшматоване, розстріляне, недбало кинуте серед побоїщ армійське наше добро. Валялись репнуті рогожані лантухи, з яких сухарі висипались на землю. Цукор купами. Консерви. Концентрати різні в маслянистих паперових пачках — сухі супи. Тоді ні я, ні Духнович, ні Вася-танкіст нічого не брали. Нам здавалось усе це непотрібним, бо ми вже не уявляли собі, що нам ще доведеться їсти. Тільки оцей ось опецькуватий артилерист Гришко, що був до війни комірником у колгоспі, та рядовий Новоселець встигли набрати у свої солдатські мішки сухих армійських супів та концентратів. Тепер усе це стало нашою колективною власністю, і перед тим, як виру-

шити далі в путь, ми з шкарубкої Гришкової долоні одержуємо кожен свій скупий раціон — жменю сухої солоної гречки, з якої мали б варити супи.

Під час переходів найтяжче з нас доводиться грузинові Хурціяві. Товстий, задишкуватий, він ледве встигає за нами, ми цілу ніч чуємо, як він дихає важко, і нам його жаль. Всі дні він зажурений, від нього рідко почуєш слово, тільки й чуємо його дихання та оцей хрумкіт зараз, коли жує гречку, яка повинна зарядити його силою на всю ніч ходьби.

Беручи в долоню порцію чорної концентратної гречки, я бачу інше — бачу, як білили нам чугуївські гречки, коли ми відправлялись на фронт.

— Невже оце та гречка, — каже до мене Духнович, — що так біло цвіла нам у Чугуєві?

— Вона. Почорніла.

Перш ніж рушити, підводимось, озираємось навкруги.

Несамовито червоне сонце сідає над степом. Ніби куриться воно, ніби шойно сформувалося в кулю з отих червоних вихровищ, розпечених ураганів, що оточують його, розбуявшись на весь захід. Серед просторів степових де-не-де бовваніють давні високі могили. Це той степ, кохана, що його ми з тобою збирались досліджувати. В цих степах батько мій колись за степовими піратами ганявся.

Вік тачанок минув — танковий вік над степом гуркоче. Чуємо віддалений стугонливий гуркіт. Ідуть танки. З червоної кушпели заходу далеким шляхом степовим сунуть на схід величезною колоною, щоб десь там з такою ж колоною зійтися сталевим клином. Стоячи серед сухих, почорнілих соняшників, ми бачимо, як танки один за одним виринають баштами з червоного туману, з моря кривавої мли, що ніби котиться, насувається разом із ними з заходу. О Німеччино мінезингерів, Німеччино Бетховена, Шіллера й Гете, подивись на себе сьогодні! Раніше йшли від тебе на схід філософи, поети, а сьогодні йде залізний знищувач у касці туполобій, ідуть молоді арійські bestii, закутані в броню, руйнівники і вбивці, що прийшли понищити наш край, нашу культуру, нас самих.

Мовчки дивимось, як танки проходять. Мовчки стишаємо зубами. Ми не можемо їх спинити. За Дніпром у нас були проти них хоч чорні, налиті вогнем пляшки, а тут і цього нема.

— Будуть і в нас, — цідить крізь зуби Вася-танкіст, стоячи біля мене. — Будуть, будуть! Ще більше буде!

Обірвані, обшарпані оточенці, ми передчуваємо: будуть ще битви переможні. По тисячі стволів виставить армія наша на кілометр фронту. В кілька поверхів авіація висітима в повітрі. Тисячі танків, першокласних бойових машин, підуть на захід, і здригатиметься, розсипатиметься від ударів артилерії Берлін, і, може, хтось із нас, що йде зараз в оточенні, побачить Гітлера в клітці, розбитий рейхстаг, визволений Белград і Прагу далеку, прекрасну...

Ми вирушаємо, і червоні урагани заходу гаснуть нам уже в путі.

51

Сю ніч веде нас Колумб.

Він шойно приєднався до нас. Він єдиний серед нас цивільний. Такими уявляються мені запорожці: здоровий, кременний, з тих, що двох парубків за шкірку підніме, тихо стукне лобами й так само тихо знов на землю поставить. А сам сумирний, повновидий, вуса красиві, русяві. В картузі, у вишитій лляній сорочці і брезентовім плащі поверх неї. Ми майже нічого про нього не знаємо. При перевірці документів лише запам'яталось, що звати його Христофор. Духнович додав — Колумб, і звідси й пішло: Колумб та Колумб. Так і йде з нами тепер цей степовий мореплавець.

Зустріли ми його, як тільки минули плантацію соняшників, де днювали й звідки бачили колону німецьких танків. Ще не звечорило, коли ми побачили під лісосмугою табун безладно кинутих тракторів. Мов схарапуджені коні, звернувши з дороги, вони кинулись який куди і так неподалік посадки на стерні застигли. Раніш ми вже бачили в степу розстріляні череди худоби, убитих пастухів біля них, що гнали цю худобу в евакуацію. Тепер перед нами були розстріляні трактори. Ми ще вдень чули, як диркав тут над полем німецький літак, але тоді не надали цьому значення. А тепер перед нами були наслідки його роботи — залізне кладовище тракторів. На найближчому до нас тракторі схилився на кермо, ніби задрімав після

втомливої дороги, юнак білявий, чубатий. А під трактором у пилюці ще свіжа калюжа крові і друга калюжа — мазуту. З другого трактора сторчма звалився тракторист, ніби в останню мить кинувся ховатись під трактор, і так лежить — вниз головою. Ще і ще... Ми думали, що нема тут уже нікого живого, але коло лісосмуги між тракторами раптом помітили кремезну постать дядька в картузі і плащі. Стояв у глибокій задумі серед розстріляних трактористів, серед мертвих тракторів і, здається, й не чув, як ми до нього підійшли.

— Ти з цієї колони? — одразу накинувся на нього Заградотрядник.

Дядько подивився на нього довгим, утомленим поглядом:

— З цієї.

— А як же, що ти живий?

— Судилось.

— Один серед стількох? Орли клюватимуть твоїх трактористів, а ти живий?

Дядько розсердився:

— Та й ти ж чомусь живий?

— Не тобі мене питати... Ану, руки вгору, ми зараз тебе обшукаємо!

Заградотрядник кинувся був до нього, щоб обшукати, але він не дався.

— Не підходь! — погрозово підняв над головою стиснутий кулак.

Пуд сили був у тому кулаці. Розміром був мало чи не такий, як Заградотрядникова голова. А на кулаці сліди засохлої крові. Чи допомагав кому та закривавився, чи своя.

Згодом він сам показав нам свій евакуаційний лист, з якого ми дізналися, що він агроном однієї з степових МТС. Був призначений старшим при цій колоні тракторів, що її ось тут накрила авіація... Частина трактористів розбіглися під час обстрілу і більше не вернулись — чи поранені, чи просто не вернулись, а цих ось бачите на місцях: той он завис, повалився вниз головою, той назавжди заснув на кермі...

Вася-танкіст, який уже нишпорив біля найближчого трактора, гукає раптом:

— В радіаторах є вода! Вода!

Але, як виявилось, і радіатори були побиті, повитікало з них. Лише з деяких понаціджували трохи теплої, не прохололої ще — вистачило губи промочити.

Колумб далі пішов з нами. Ми маємо компас, щоб орієнтуватись, маємо зірки в небі, щоб знати, де схід, де захід, але він, який добре знає місцевість, теж стане нам у пригоді. Він муситиме вести нас в обхід населених пунктів, де вже, напевно, повно німців, він поведе нас глухими степами. Перед тим, іспанським, Колумбом були океани води, а перед цим — безвість суші, океан темряви. Заграви в степах. Горять емтеесівські нафтобази, елеватори на далеких станціях, скирти. Поміж цими пожежами — наша оточенська плавба. Ми позбавлені можливості йти по прямій. Нам доводиться кружляти, далеко обминаючи село, в якому чуємо гуркотняву танків, маємо триматись осторонь великих шляхів. Центрові дороги не для нас, ми тепер люди манівців, люди темних доріг, як висловлюються степовики. Небезпеки ждемо на кожному кроці. Щомити ждеш, що спалахне, просто межі очі вдарить ракета і гаркне хтось: «Хальт!»

Обережно бредемо якимось перелогом по високих, тріскучих полинах. Ми вже пропахли, прогіркли ними наскрізь, власні губи гіркі від них, гірко в роті від полинового пилу, гірко на душі.

Кінчаються цупкі полини — і замість них уже щось легше, ламкіше під ногами.

— Гречка, — пояснює Колумб. — По гречці йдемо, — каже, важко ступаючи по ній своїми чобітьми.

Десь неподалік на шляху звиваються ракети, і ми падаємо, повземо далі поповзом. Толочаться, ламаються хрусткі стебла, кожен з нас залишає за собою слід, витолочений назавжди. Гречка не трава, вона вже не підведеться.

Вже ми виповзали з гречкових масивів, коли у вибалку, в стороні, почули раптом приглушений голос Гришка:

— Сюди! Пасіка!

Так, це була справжня колгоспна пасіка, виставлена, певне, ще перед початком війни сюди, до квітучих гречок, на їхній червневий цвіт. На хатки в мініатюрі були схожі ці рамкові вулики, в кожному з яких жила бджолина сім'я, а пасіка вся нагадувала мініатюрне село, що причаїлось попід гречкою, як попід лісом. Бджолине поселення! Весь

край розворушено, горять нафтобази, лежать череди, розстріляні по степах, ніщо живе не знаходить собі місця, і тільки це мирне бджолине поселення стоїть собі тут, ще не помічене війною, щасливо нею забуте.

Ненадовго забуте. Вже посеред пасіки в темряві чути шарудіння, тріск — там розламують рамки. Витрушують бджіл, похапцем ділять, паюють налиті медом щільники. Розполохані бджоли вже гудуть над нами, сердито жалять за цей грабунок чи, може, за те, що не гречковим медвяним духом, а полинами пахнемо, за те, що гіркі ми люди, полинові.

З обов'язку командира я мусив би припинити це, заборонити, але я знаю, які ми всі виснажені голодом і як багато нам треба сил. Мені й самому Татарин уже відламує шматок щільника, і я беру, жадібно висмоктую бджолиний набуток, що пахне літом, сонцем довоєнним, цвітом степовим. Далекими віками, буйним козацьким степом ще пахне мені цей чистий пашистий мед. Ласують усі, тільки Колумб не бере участі в цьому недоброму ділі. Він стоїть осторонь як докір, як живе сумління.

— Їжте, їжте, синочки, — чуємо раптом голос незнайомий, старечий.

Поруч з Колумбом зупинився хтось. Пасічник! Заклопотані своїм промислом, ми й не почули, як він підійшов. Маленький дідок з костуром у руці, в кудлатій шапці, одягнутий вже по-зимовому. Наче готується тут і сніг зустріти, біля цих гречок та біля пасіки, і зиму з ними ніби намірився зимувати.

— Тільки в мене в курені — он накачаний є, а вуликів... нащо ж їх так? Це пасіка колгоспна, ще, може, наші зайдуть за нею, голова сказав: «Жди».

— Ніхто вже, крім фашистів, сюди не заїде, — буркає глухо Гришко. — З наших ми — останні.

— Ой не кажіть. Фронт ще може по-всякому обернутись.

І він знову запрошує нас до куреня, на готовий мед.

Ніхто з нас не йде. Гарячий віск щільників мовби забив кожному з нас горлянку — мовчимо. Зніжковілі, крок по кроку відступаємо, задкуємо від пасічника, від бджіл. Опинившись за межами пасіки, стрімголов кидаємось тікати в темноту.

Самі ми собі нестерпні після цього. Краще б ми вижебрали, вистарцювали в того старого, ніж отак... А в очах Колумба які ми тепер? Ватага обірванців, степових волоцюг, що вже пасіки обкрадають, з бджолами воюють!..

— Що вдієш, — мовби вгадавши наші гризоти, каже похмуро Колумб. — Однаково тим дістанеться. Заїдуть, потрощать. — І додає після паузи: — Кінчився наш медозбір.

Йдемо якоюсь балкою. Здається, не зовсім туди йдемо, куди нам треба, а туди, куди вона сама нас веде, оця кривуляста степова балка. Вже пізно. Небо затягає хмарами; з-під далекої хмари поблискує пізній ущербок місяця, наче то далеко, чиеюсь кров'ю налите око з-під насупленої брови суворо стежить за нами: «Ану, хто ви? Куди йдете серед нічних пожеж? Чого блукаєте ночами в степах, захудорблені, зарослі, мов звірі? Чого не знайдете собі пристанища на цій просторій, ще вчора такій привітній землі?»

— Де ми? — питаю Колумба. — Чи не надто ми відхиляємось?

— Ні, — спокійно каже він. — Тут десь неподалік має бути птахоферма колгоспу Енгельса. Леггорнів розводили.

Незабаром на схилі помічаємо хату, а в хатнім вікні жовтаве, ледь помітне світло. Ніде нікого, ні життя, ні влади, а віконце світиться. Хто там світить? Сторожко пробираючись далі дном балки, натрапляємо на ставок. Забувши про обережність, кидаємось до нього, припадаємо до води, запалено п'ємо її, теплу, густу, з запахом мугу і ще чогось. Пір'я густо біліє біля ставка. Пір'я леггорнів...

Зі зброєю наготові оточуємо хату. Ось переді мною вже біліє стіна, скупо освітлена щербатим місяцем, а на стіні під самою кривлею висять, мов на виставці, шедрі дари степової природи: золотисті, зоставлені, мабуть, на насіння качани кукурудзи, перець червоний, стручкастий, величезні вінки цибулі...

Вінки ті одразу заспокоюють нас: значить, війна ще тут не була, не було тут, видно, ще ні ворожих команд, ні таких, як ми, оточенців, інакше б не висіти отак неторкано тугим золотистим вінкам на білій стіні.

Нечутно оточивши хату, припадаєм до вікон. Люди в хаті! Повна хата якихось дівчат... Стоять навколішках на

долівці, очима в куток, мов секта яка-небудь: моляться. Електрична лампочка звисає перед ними зі стелі, але нема в ній світла, замість неї блима в кутку лампадка. Біля печі, обпершись плечем об комин, стоїть засмучена жінка, висока, смаглява, щедрої степової вроди. У вухах півмісяцем блискучі сережки, хоч уже й не молода. Як птиця, що стеже свій виводок у степу, так стояла вона над дівчатами. Сама вона не молилась, був лише глибокий смуток на її чистому материнському обличчі.

Зачувши шерхіт від вікна, вона враз тривожно кинулась, і дівчата разом обернулись до вікон, і їхні зосереджені, одухотворені перед тим личка враз покривило жахом. У всіх шибках зарослі, страшні первісні люди! Приплюснуті до шибок носи, чорні, закіптюжені мармизи якихось печерних варварів — саме таких, якими уявлялися їм завоєвники. Це вже їх оточено в цій хаті, зараз їх хапатимуть, мучитимуть, глумитимуться, вбиватимуть!..

— Відчиняй! — Заградотрядник грубо заторготів у двері.

І ось уже двері нам відчинено, і вступаємо в хату всією своєю оточенською ватагою, і котрась із дівчат, що сполохано забились у куток, раптом вигукнула радісно:

— Зірочки! Зірочки на пілотках! Наші!!!

І одразу обличчя дівчат заясніли, отже, знову повернулись сюди свої і можна жити, як раніше.

— А ви вже, значить, молитесь? — підступив до дівчат Заградотрядник, запухлий, покусаний бджолами. — І не соромно? А ще ж, мабуть, і комсомолки...

— А що ж нам зостається, — сміливо відповіла йому одна з дівчат, дуже схожа на ту жінку, що біля печі, тільки тоненька, молода, довгокоса. — Коли ви не захистили, то, може, хоч Бог захистить, якщо є він десь там... у стратосфері...

— Невже це все ваші дочки? — звернувся до старшої жінки Вася-танкіст.

— Ото моя, — кивнула жінка на тоненьку чорнявку. — А це шкільні подруги її, теж дев'ятикласниці, аж із села поприбігали, бо там уже танки їхні ревуть. Де ж рятуватись? Сюди, в степ, на птахоферму.

В кутку за лампадкою маленька темнолика іконка Божої Матері та ще одна, більше схожа на картину: на великій тарілці відрубана голова людська в терновім вінку.

— То хто? — питаю у жінки.

— То ж голова Іоанна Хрестителя.

— А якими ж молитвами ви молитесь? — поцікавився від порога Духнович.

— А ми без молитов, — відповіла йому, зашарівшись, кругловида дівчина. — Ми віршами.

— Якими?

— Просто що перше на думку спаде... Чи з «Кобзаря», чи з Лесі...

— А я сьогодні з «Мойсея» Франкового читала, — призналась хазяйчина дочка. — Вступ до поеми: «Народе мій, замучений, розбитий...»

— Хіба вони справжні віруючі? — вимовила жінка. — Церкви й не знали, все клуб та клуб. А як біда прийшла і рятунку іншого нема, то й молитися почали.

— За те, щоб наші вернулись, — соромливо призналась маленька з гурту.

— Вчили ж нас, що є тільки атоми, матерія і все таке інше, — в нервовому збудженні сипала скоромовкою хазяйчина дочка, — а нам раптом так захотілось, щоб хоч яка-небудь сила була над нами отам угорі, здатна нас захистити...

— Це просто смішно, — каже Новоселець, але ні йому, ні нам не смішно.

Жінка загадала дівчатам, щоб ішли різати та скубти курей, готувати бійцям вечерю із білих своїх леггорнів. Але ця розкіш не для нас. Ми не маєм права більше тут затримуватись. Повмивались. Декотрі на ходу встигли навіть пообшкрябувати щетину своїми тупими бритвами. Попідтягувались, помолодшали, стали схожими знов на бойовий підрозділ.

— Коли ж ви повернетесь? Звідки вас виглядати? — защебетали дівчата, коли ми вже стали виходити. — Кажуть, вони нас ешелонами будуть вивозити в Німеччину, з торгів продаватимуть...

І ніби з майбутнього їхнього вдарив по нас стогін невольницький, стогін дівчат — чернігівок, полтавок, киянок, яких ешелонами правлять на захід в неволю, а в місті Любліні, на порозі «великого рейху», ганяють їх у бані, а перед тим відьми-есесівки стрижуть дівчат, ножицями коси на них обтинають. (Колись, через багато років, один з нас так і почує: «В подруги моєї були такі гарні коси, а ті

вхопили — так і обпекли!») Чи не оці то будуть коси? Чи не оцієї юної пташниці, що молилась тут сьогодні Франковим «Мойсеєм»?

Скоро і хатина, й дівчата зникли з наших очей. Ми від них уже за другим горбом.

З думки мені не сходить «Мойсей». Це була улюблена поема Степури. Не раз і на фронті він повторював карбовані її рядки, особливо оце:

Все, що мав у життю, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї...

Та ще оце:

І підуть вони в безвість віків,
Повні туги і жаху,
Простувать в ході духові шлях
І вмирати на шляху...

Але ми не хочемо вмирати! Ми йдемо для того, щоб жити. Ми проб'ємось, вирвемося з цих степів оточенських, де чуємо себе як під величезним скляним ковпаком, з-під якого висмоктано повітря.

Шумить і шумить висока стерня від нашої ходи, шелестять бур'яни під ударами дубленого Колумбового плаща.

Ще дужче палахкотять на обр'ях пожежі.

В небі тісно від хмар, неспокійних, вируючих. Небо і все навкруги потемніло від них, лише там, де сховався крайок місяця за хмару, світліє її розвіяне пасмо, як величезна Мойсеева борода у Мікеланджело, пам'ятаєш?

52

Знаєм — не одні ми йдемо. Безліч таких, як і ми, більшими й меншими групами йдуть в ці ночі степами на схід. Боягузів відгонять. Зрадників страчують. Ідуть, випадково зведені долею, об'єднані лише метою, яка в нас одна: пробитись! Іноді вночі ми зустрічаємо таких, як і ми. Сходимося насторожено, недовірливо. Вони остерігаються нас, ми остерігаємось їх. Вони підводяться з бур'янів, ми теж

- підводимось, готові щомиті вдатися до зброї. Хто? Свої! — і одлягає від серця. Порадившись, обмінявшись чутками, застерігши одні одних, «туди не йдіть, там засада», знову розходимось і продовжуємо путь невеликими групами — так виходити легше. Багато із нас загинуть, попадуть в неволю, а інші таки вийдуть, ввілються в регулярні війська і не раз потім згадуватимуть наші степові оточенські блукання.

Літо відступу, літо тяжких оборонних боїв, оточень, літо швидких судів на дорогах, упертих атак, що кінчаються нічим... Як перший біль, в душі запеклася назавжди Рось, що коштувала нам стільки крові, а тепер давно в тилу ворога. Десь там лежить у хлібах Дробаха... І десь аж звідти біліє вілла ота польова, чиясь красунька-хатина, що, з колоссям до самих вікон, облита сонцем, сяє перед нашим студбатом на пагорку серед хлібів. Може, тому, що міни довкруг неї грякають чорно, вона особливо вражає нас, іще необстріляних: стоїть, як вічна, стоїть, як жива, перед усіма силами нищення, затаївши в собі самий дух життя, чиюсь мудру злагоду й родинну поезію... Під хатою — квіття грядкою, а на хаті — лелека з лелечатами у гнізді... Так і здається, що ти ось-ось вийдеш з тієї сонячної польової оселі і, всміхаючись, станеш у гущині між розквітлими високими ружами... Але не стій там, не стій! Бо ще мить, і жахне снаряд, і палахне полум'я над руйновищем, і тільки лелека, аж стогнучи, закружляє в повітрі...

Ось там, серед повноколосся хлібів київських, наша, Таню, Іспанія почалась.

Потім буде Дніпрогес. Зірваний, він шаленіє десь за нами, реве зараз там дужче Ненаситця, дужче Вовчого Горла, реве разом з дев'ятьма природними дикими породами, як найгрізніший і найбільший із них. Коли зруйнували греблю, одразу Дніпро наш розлився тієї ночі, затоплюючи все пониззя! Горе було тому, хто опинявся серед цього розливища, серед божевілья, страхіть... Наші війська, що залишилися у плавнях Великого Лугу, рятуючись від затоплення, лізли в темряві на дерева, ми теж, шукаючи там переправ, як мавпи, цілу ніч лазили по вербах та осокорах, аж доки підпливли рибалки із своїми каюками... А може, все це треба пройти? І гіркоту безглузких втрат, і бої до останнього, коли тобі забувають передати

наказ про відступ, і ці оточення — може, все це треба пережити, щоб стати іншими, здатними таки перемагати? Дехто каже, що ми поспішили висадити в повітря Дніпрогес, каже, однак, забуваючи про те, що, якби ми залишили дніпрогесівську греблю цілою, ворог негайно б скористався нею, з ходу вдерся б на лівий берег, і ми не встигли б демонтувати заводи, і в степах би опинилося значно більше відрізаних наших військ, ніж тепер... Ні, той вибух зробив своє, як зробили, мабуть, своє і наші невмілі контратаки на Росі, і ці останні, на перший погляд, марні уже бої, що ми їх вели в оточенні. Як ніщо не зникає в природі, так, гадаю, не зникає ніяке, навіть найменше солдатське зусилля.

Світання застає нас у степовій лісосмузі, далеко від доріг. Оце тихе, не стряснуте війною степове світання, — що може зрівнятися з ним? Що може порівнятися з оцією м'якістю повітря, з оцим супокоем, що настає в природі з першою осінньою серебринкою?.. Туман плаває над степом, а скільки роси в цій посадці! Ми бредемо по ній, як по воді. Краплиста, рясна, вона сивіє на кураях, на листі колючих гледичій, поблискує бісером на кожній пазутиці, що облутує бур'яни. В посадці натрапляємо на свіжі кубла, що їх, видно, залишили такі ж, як і ми, переднювавши тут. Ми теж обираємо собі на день захисток у лісосмузі. Колюча степова гушавінь, що раніше захищала колгоспні хліба від суховіїв, тепер захищатиме нас від ворожого ока. Дикі голуби — горлички — здивовано позирють на нас із верхів'я посадки, вони — як наш дозор, і тут біля них розташовуємось ми.

Сьогодні ми маємо можливість поснідати. На шиї у Гришка поблискує золотистий вінок дорідної цибулі-сіянки: котру, як він запевняє, дала йому в останню хвилину жінка на птахофермі. Добуває з своєї торби ще й білу хлібину, яку йому та ж таки жінка наділила на прощання. Гришко розриває вінок цибулі, дає кожному з нас по цибуліні, а Татарин тим часом паює хліб. Дісталось нам по скибочці, ми їмо його обережно, щоб крихта не впала. І ми ніколи не забудемо цей хліб, не забудемо цих скибочок.

Степи лежать перед нами рівні, до крайнеба, як футбольне поле. Вихри здіймаються по степу — наче снаряди там землю риють.

Колумб, озираючи поля, розповідає:

— Урожай в цьому році — давно такого не бачили. Вийдеш у поле — стіною хліба стоять. Комбайни пустили — коси ламались...

Цікавою, мудрою людиною виявився цей Колумб. Уявляю, як близько зійшовся б із ним Степура, що так любив відкривати людей міцного народного складу. Не про себе, а про когось іншого розповідає, і ми вже бачимо ранок недільний, садибу МТС, бачимо, як степовий агроном, вставши разом з сонцем, виголився заради свята, чисту вишиту сорочку надів і виходить у поле оглянути пшениці, бо скоро їх збирати, комбайни і трактори стоять напоготові, токи в польових таборах підметені й вистругані для зерна... Чисто всюди, як перед святом. Вийшов агроном і став посеред свого океану: кругом хліб! Голодну Індію згадав, ерозію десь в інших краях і як по-варварському лісі винищують, а тут — розлив хлібів святковий. Сумирної, лагідної вдачі була та людина, за покликанням хлібороб, вирощувач плодів і злаків, людина з тих, що найбільше люблять дивитися, як падають теплі весняні дощі на поля і як буйно після них усе росте. Ішов агроном у той ранок недільний і ще нічого не знав, душа йому тихо співала, і настрої був такий, що хотів би усю землю пшеницею засівати...

— То я такий тоді був, — каже Колумб, — у ту чорну неділю... Двадцять другого червня — день сонцевороту, найдовший у нас день в году, і йому судилося стати найчорнішим днем нашої історії. Які трактористи були в нас, які комбайнери... А тепер трактористи мої, комбайнери лежать постріляні... І степ цей заростатиме бур'янами, не буде від нього радості для людей...

Коли ми, виділивши вартового, лягаємо спати, Колумб теж вкладається, не скидаючи свого залізного плаща, лише розстебнувши його трохи зверху, щоб не душив.

Першим у дозор стає Новоселець. Це тихий, дисциплінований боєць, майже підліток з блідим маленьким обличчям, з незникаючою загадковою усмішкою до всього і навіть до самої смерті. В серйозному ділі йому цілком можна довірятись, але в якійсь дрібниці не погребує тебе обманути, легко може що-небудь потягти, і Гришко з своєю торбою весь час його остерігається. Це, однак, не заважає

їм бути в дружбі, і зараз я чую, як Гришко — не вперше вже — розповідає Новосельцеві про свого п'ятирічного сина:

— Вкусить було кислого яблука і мені дає: на і ти на-кисляйся, татку. Або ще так каже: «Татка люблю, маму люблю і сам люблюсь». А коли лягає спати, то просить: розкажи, татку, як ото вітер деревами вітерує, себто шумить... Тільки ж цього тобі, Новосельцю, не зрозуміти, — молодий, нежонатий.

Всі сплять, і я вже сплю, коли мене будить Новосельць.

— Товаришу командир!

— Що трапилось?

— Нічого не трапилось, — каже він заспокійливо. — Тільки таке ось виявив... Ідіть за мною, покажу.

Я йду за ним туди, де в кушах, розкинувшись, хропе агроном.

— Дивіться, що ото в нього...

З-під розстебнутої на грудях Колумба сорочки щось червоніє. Вогнем червоніє на сонці... Прапор! Так ось чому він не дав себе обшукати, ось чому ніколи не скидає плаща.

Ми стоїмо і дивимось мовчки на той жаркий багрянець матерії. Шматочок пурпуру. Шматочок китайки...

Ніби відчувши нашу присутність, Колумб ворухнув ву-сом, розплющив очі.

— Що сталося? Чого ви? — І, глянувши на розстебну-ту, з відірваним гудзиком сорочку, догадався і мовби аж зніяковів.

— Перехідний. Цієї весни нашою МТС одержаний. При моїй колоні був...

Він ще більше виростає в наших очах. І коли увечері знов настає час вирушати, то навіть Заградотрядник, що досі ставився до агронома з певною недовірою, каже:

— Веди нас, сухопутний Колумбе... Стежками вовчи-ми веди...

Йдемо, і мені чути, як розмовляють між собою у тем-ряві Колумб та Духнович.

Духнович, звісно, витає в небесах:

— Така мала в нас планета і таке, по суті, мале на ній людство... Все залежить від того, чи зможе воно коли-не-

будь об'єднатись для мирної праці. Як ви гадаєте, станеться це колись?

— Підраховано, — гуде Колумб, — що одна Індія з її теплом, багатими опадами могла б прогодувати населення всієї земної кулі... Тільки ж для цього треба навчитись жити по-людському... А так...

По якомусь часі в темряві знов натрапляємо на безладно кинуті трактори та комбайни, до яких ми підкрадаємося з особливою обережністю, бо вони спершу здалися були нам танками.

В іншому місці чуємо, як щось плутається у нас під ногами, і Духнович каже схвильованим голосом відкривача:

— Кабель!

Агроном його поправляє:

— Не кабель, а огудиння, товаришу.

Ми натрапили на баштан. Вже він зібраний, перетолочений, перечавлений. Паслися тут, видно, такі ж, як і ми, що пройшли раніше, в одну з попередніх ночей. Зосталися нам лушпиння, та гниляки, та зелені пуп'янки з дитячий кулачок, але все ж це волога, хоч губи є чим промочити. Повзаємо поміж огудинням, справді як між переплетеним кабелем, і жадібно висмоктуюмо розчавлені, перетоптані чиймись чобітьми кавунці, і в душі благословляєм тих, хто цей баштан посадив.

Розплутуючи цупке огудиння, Духнович невдовзі натрапляє справді-таки на обривок телефонного кабеля. Звідки він тут? Чи наші покинули, чи, може, це кабель уже не наш, уже прокладений німецькими зв'язківцями, а оточенці, проходячи тут, пошматували його разом з огудиною. Доки ми, стовпившись, розглядаємо кабель та гадаємо всякі догадки, на шляху в глибині степу зненацька зблиснув вогник, задеркотів мотоцикл.

— Зв'язківець!

Німецький зв'язківець мчить просто на нас, лунко роздеркотівшись на весь степ, не бажаючи знати, що в цім степу може бути живий ще хтось, крім нього.

Ми могли б його підстрелити, мов каплуна, але ми не будемо стріляти.

Колумб підказує нам інше: перехопити кабелем дорогу і так тримати його на висоті голови мотоцикліста. Взяти його живцем!

Ми не хотіли, щоб він зарізався, з розгону налетівши на кабель, але сталося саме так. Цьому, що сидів за кермом, як ножом, пересікло горло, і нам, що тримали кабель, порізало руки до крові, зате другий, що сидів за кулеметом в колясці, взятий нами живим. Він наш полонений, і ми його ведемо тепер.

53

Розвиднілось, і якимось несподівано виткнулось, зійшло сонце, наше безрадісне оточенське сонце, схоже на якийсь снаряд. Де ми? Що це за земля? Нема тут лісів. Наші ліси — це соняшники.

Бредемо, пригинаючись, через величезні плантації соняшників, серед їхнього шорсткого, а де-не-де вже й зовсім зісохлого, чорного, ніби перепаленого листа. Головешки соняшників, колючі, жерстяні, б'ють в обличчя. Насіння — там, де його не повипивала птиця, — вже висипається само. Гришко та Новоселець виминають його на ходу, лущать, плюютья лущинням, і полонений позирає на них з подивом. Він досить слухняний. Ідучи, робить усе, що ми. Де ми присідаємо, і він присідає, де поспішаємо, він теж набавляє крок, не ждучи, поки хтось підштовхне його прикладом у спину.

— Пилюка на листі, — застерігає Колумб. — Близько, значить, дорога.

В такий час при сонці дорогу переходити вже небезпечно. Відступивши трохи назад, в глибину соняшників, ми робимо привал. Отут і переднюємо серед пилюки, під ковпаком нашого непорушного неба. Зморені переходом, товариші сідають, роззуваються, — треба дати перепочити ногам. Німець теж сідає і, за прикладом інших, стягає з себе офіцерські свої, десь пошиті в Німеччині чоботи.

Заградотрядникові не терпиться. Киваючи на німця, він запитує мене, яке буде розпорядження щодо цього типа.

— Допитай, — кажу я Духновичеві.

Духнович, який найкраще з-поміж нас знає німецьку, охоче бере на себе обов'язки перекладача. Під час допиту з відібраних документів з'ясовуємо, що це тиловик, офіцер хімслужби дивізії гірських стрільців, яка вже наступає

десь попереду, розгортаючи удар на Ногайські степи. Що особливо вразило нас із Духновичем, вчорашніх студентів, так це те, що наш бранець ще недавно теж був студентом і, як і ми, не закінчив курсу, бо під час гітлерівського походу на Францію одягнув військову форму.

— Колега, — звертаючись до мене, каже насмішкувато Духнович. — Хоч заспівай із ним «гвадеамус ігітур».

Однак не до співу тут ні йому, ні нам. Духнович, ставши знову серйозним, розпитує полоненого про різні важливі для нас подробиці. Ми з танкістом дещо розуміємо з відповідей німця, але — Боже! — що це за мова, на якій нам судилося з ним порозумітись! Лебенсраум... Бліцкріг... Іприт... Люїзит... Ось такою мовою він зараз з нами розмовляє, потомок німецьких гуманістів, сучасний лейпцігський бурш!

Він охоче говорить про гази:

— Ота перша газобалонна атака 22 квітня 1915 року, коли ми випустили 180 тонн задушливих газів на позиції французів та англійців, вивела з ладу всього 15 тисяч чоловік. То була наївна спроба в порівнянні з тим, що ми маємо тепер. Зараз у наших німецьких лабораторіях народжується речовина незрівнянно вищої токсичності. До того ж вона не матиме ні кольору, ні запаху, і виявити її в повітрі навіть у смертельних концентраціях практично буде неможливо. Вона викликатиме сліпоту, параліч нервової системи, для цілих армій вона нестиме миттєву смерть, розумієте, — миттєву!

Очі в нього стають блискучі, ошаленілі, коли він говорить про це. Йому, видно, подобається приголомшувати нас своєю таємничою хімічною могутністю. Він дивиться на протигазні сумки, що висять через плече на декому з нас, і скептично хитає головою: не збережуть, мовляв, не врятують.

А в тих сумках і протигазів нема давно, їх повикидали. Мені пригадуються гумові, схожі на скафандри костюми, що ми в них ходили на заняття в університеті, дегазували уявно отруєну місцевість. Виявляється, і скафандри — не захист.

— Від нових наших газів світ ще не знає захисту. Будуть мільйони загазованих.

І це говорить людина?

— Гадина, кобра, — каже Татарин, замахуючись прикладом за спиною полоненого, але я спиняю:

— Не смійте.

— А що з ним панькатись? — викрикує Заградотрядник. — Чого ждати? — Рука його шарпнулась у протигазну сумку, ми знаєм за чим.

— Стривай, — одвів його руку Духнович. — З твого боку, *mein lieben Genosse*¹, це було б не зовсім гуманно...

Останні слова роздратували Васю-танкіста:

— Не забувай, Духнович, девіз нашого гуманізму: коли ворог не здається — його знищують.

— Але ж він здався.

— Здався? — зловісно вигукує Заградотрядник. — Ми силою, хитрістю взяли його! Чорта з два він здався б! Отже, «його знищують»... Тепер він хоче вихитрувати собі життя. А ти, курсанте, вже й вуха перед ним розвісив, мов який-небудь беззубий пацифіст...

— От бач, уже й ярлик, — криво посміхнувся Духнович. — Тільки мене цим не злякаєш... Нагадаю, що йдеться про життя хоч і нікчемного, та все-таки представника роду людського...

— Ти вважаєш його людиною?

— А хто ж він? Гусак?

— Двоногий звір! Такий же біснுவатий, як і його фю-пер! Чиркнути по хрящиках, щоб і не писнув.

Я вважаю, що пора їх отямити:

— Припинити дискусію. Переднює, а там видно буде.

Німець, певно, розуміє, що йдеться про нього, що вирішується його доля. Прищухлий, пристрашений, він допитливо дивиться на мене своїми голубими арійськими очима, аж поки я кажу йому:

— Шляфен. Спати.

Духнович і німець лягають поруч. І ось ми всі, крім вартового, — і оточенці, і наш бранець — покотом лежимо в сухих соняшниках, лежимо, як у величезній в'язничній камері, де замість стін мурованих, замість стелі низької — небо високе, відкрите нашим думкам.

Коли мені здається, що всі вже сплять, до мене несподівано підповзає Заградотрядник.

---

¹ Дорогий товаришу (нім.).

— Ну скажи — чому ти проти того, щоб його прикінчити? Тобі жалко?

— Не жалко.

— Так в чім же річ? Принцип?

— Можливо.

— Ох, Колосовський... З вогнем граєш!

— Ти мене не лякай.

Весь день, доки інші сплять, розпластавшись у соняшниках, один із нас сидить над німцем, стереже, розглядає його, свого смертельного ворога, зблизька. Він молодий ще, як і більшість із нас. Білявий, стрижений під бокс, із свіжим на щоках рум'янцем. Мабуть, від пережитого нервового струсу він жахливо потіє. Раз у раз обливається потом і тхне ним, і руки в нього липкі, як у солідолі. Коли сонце почало припікати, він скинув із себе френч, скинув штани, зостався в самих трусах, підставивши сонцю ноги і свої плечові, добре натреновані м'язи. Він часто перевертається, лягаючи то долілиць, то горілиць, видно, не спиться йому, знепокоєному думками про свою теперішню долю.

Коли мені випало нести варту над ним, він, здається, задрімав, але потім я помітив, що він лише вдає, що спить, бо крізь напівзаплющені повіки голубі скалки його очей недремно дивились на мене. Що він думав? На що сподівався? Може, тільки ждав тієї хвилини, коли мене зборе сон, і він, схопившись, дремене у своїх трусах туди, де за обрієм гуркоче війна?

Недалеко від нас проходить степом залізниця, і, коли підведешся, з соняшників видно переїзд з чорно-білим шлагбаумом. Хто опустив його, той шлагбаум? Чи вже ворог, окупант, чи, може, останній наш залізничник перед тим, як покинути степову свою будку, опустив його, перекрив за собою дорогу на схід?

Там ніякого руху. Час від часу через нас в небі йдуть горбаті їхні літаки. Ніякі шлагбауми їм не перепона. Важко ідуть курсом на схід. Я бачу, що полонений, примружившись, стежить за ними.

— Юнкерси?

Німець киває ствердно: юнкерси. Бомбовози.

— Руки б тому покорчило, хто їх видумав, — каже, прокинувшись, Гришко і звертається до Духновича, який,

виявляється, теж не спить. — Хто його вигадав, перший літак?

— Той, перший, навряд чи думав про війну.

— А той, що винайшов бомбу?

— Той скаже, що теж не хотів її.

— А той, що газу?

— Це ось його спитай, — кивнувши на німця, каже Духнович. — Просто чортовиння якесь, — говорить він після паузи. — Вчені винаходять динаміт і роблять це ніби з добрими намірами; роблять бомбу, запевняючи, що не хочуть, щоб вона нищила; конструктор будує літак теж із найкращими нібито намірами. Все винайшли, поробили, а потім на! — передають усе це в руки божевільному, в руки маніякові, який всі ці плоди людського генія повертає на війну, а вони, вчені, мабуть, вважають, що самі тут ні при чому, що вони не співучасники злочину. З кого ж питати? Хто за все це відповідь?

Колумб, прокинувшись, розглядає німця впритул.

— От цікаво, чи сам він хотів війни? Спитай його, — каже він до Духновича.

Німець, вислухавши переклад запитання, заперечливо крутить головою: ні, він не хотів. Батько його, німецький майор, сам задихнувся в газах ще в ту війну.

— А чого ж його принесло сюди?

— Він каже, що його воля ніщо в порівнянні з волею фюрера.

— Передай йому, — кажу я Духновичу, — що фюрер їхній ще не раз пошкодує, що це розпочав. Війна має властивість бумеранга. Рано чи пізно буде з них попіл, скажи йому це.

— О! То було б жахливо, — каже німець, вислухавши Духновича. — Побачити готику рідного міста в руїнах, побачити в руїнах середньовічні наші собори, ратушу, старовинні будинки, силуети яких стали відомі всьому світові по гравюрах славетних німецьких майстрів. Майн гот! Хай цього ніколи не буде. Я бачив Варшаву, Львів, бачив зруйноване ваше Запоріжжя, мене щиро вразив ваш Дніпрогес, модерна споруда, якої я не сподівався зустріти в цих скіфських просторах... Скажіть, це вже Скіфія?

Він явно впадає в меланхолію. Голос йому стає сумовитим, якимось надірваним. Підвівшись, полонений сів

серед соняшників і, насторожено поглядаючи на жовчно-го, що і вві сні хмурився, Заградотрядника, почав ділитися своїми переживаннями, заговорив про те, яке гнітливое враження справляють на німецького вояка оці безмежні степи, завойовані й незавойовані.

— Ми, німці, звикли до малих відстаней, невеликих територій, а тут у вас все видається безконечним. Це давить на психіку. Ми не звикли мислити категоріями ваших просторів, і вигляд оцих океанічних степів наганяє на мене зараз почуття майже містичне. Може, я надто інтелігент, але я помітив з деякого часу, що степ ваш руйнує в мені енергію, вбиває вояцький запал.

— Це не степ убиває...

— Нам казали, що ми — народ володарів і йдемо сюди владарювати. Але, коли ми ще за Дніпром, наступаючи на Запоріжжя, зійшли на височину і побачили перед собою грандіозну панораму Дніпрогесу та металургійних гігантів у степу, я подумав: «Мій фюрер, тут буде нам тяжко!»

— Дивно, що молодчиків з гітлерюгенду можуть роздирати такі сумніви, — зауважив Вася-танкіст, прокинувшись і натираючи в долонях соняшникового листа, щоб закурити.

— Вам може видатись, що я вимолюю собі життя, — сказав німець, глянувши на політруцькі зірки на рукавах у танкіста. — Але, повірте, ці міркування щирі. Нам казали: доля Німеччини вирішиться на Україні, вирішиться битвою на Дніпрі, казали, що за Дніпро ми не випустимо ваших армій. А ви все далі відходите на схід, а ми тим часом опиняємось все далі від рейху.

— Ба, розговоривсь, — підводячись, каже Заградотрядник і зиркає на Новосельця з докором. — Чому він ще живий? Ждемо, поки втече?

Збираючись в дорогу, ми починаємо взуватись. Німець теж збирається. Натягнув мундир і тепер акуратно вичісує гребінцем із свого арійського чуба пилюку та соняшникову труху. Серйозно, без усмішки стежить він, як Гришко роздає нам кожному пайок — уже тільки по півжмені сухих наших раціонів. Коли одержали всі, окрім німця, Гришко зводить запитливий погляд на мене: чи давати, мовляв, і цьому?

Німець розуміє: від того, що я зараз відповім, залежить його доля. Коли звелю дати і йому, значить, він залиша-

ється жити. Якщо ж скажу не давати, то це означатиме кінець, капут йому тут, на місці. Так і пропаде, не одержавши нашого оточенського продатестату. Очі його, витрішкуваті, повні блакиті арійської, дивляться на мене з чеканням і ніби з смутком якимось уже передсмертним. Дам чи не дам?

Справді, що з ним робити? Вести за собою? Так він же видасть нас при першій зручній нагоді, погубить нас усіх. Собою він тільки ускладнить, зробить ще небезпечнішим, труднішим і без того трудний наш похід. Що ж залишається? Тільки, звичайно, не стріляти. Мені вже уявляється, як він буде пручатись, відбиватись м'язистим своїм тілом, як хлопці пустять у діло багнети, і все завершить Заградотрядник своєю бритвою, і ворог захарчить. Не загірбаючи, кинемо його тут, у пилюці серед соняшникового тирла. Ми здатні на це, і сумління не гризтиме нас, бо він прийшов сюди, несучи смерть, і голова його напхана смертоносними хімічними формулами нових засобів винищення людей...

Полонений все дивиться на мене сумовито, запитливо, мовби вивідуючи, що його жде, аж поки погляд його раптом не натрапляє на Заградотрядника, що з похмурим, злим виглядом саме насаджує на гвинтівку багнет.

— Бум-бум? — неголосно, сумно запитує полонений, постукавши себе пальцем по лобі. Уб'єте, мовляв?

Ми мовчимо.

— Бум-бум?

Він жде вирішення.

— Як будемо з ним? — підкреслено звичайним голосом, ніби йдеться про найбуденніші речі, запитую товаришів.

— Плюнути й розтерти, — каже Заградотрядник удавано байдуже, щоб не викликати в того передчасної підозри.

Гришко теж такої думки:

— Що з ним воловодиться? Одним ротом буде менше. Харчів уже — кіт наплакав.

— Але це все-таки... «язик», — каже Вася-танкіст.

Який дивний і дикий, по суті, вираз: «язик»... Взяти «язика»... Не людина цінна, не розум її, не людська її суть, а лише язик, лише відомості, які вона може дати.

— Ось цей «язик» нас якраз і погубить, — стоїть на своєму Заградотрядник, і я бачу, що й Татарин, і Новоселець у душі теж згодні з ним.

. Полоненому аж вуха ростуть, так він вслухається. Здається, він розуміє все з наших розмов, з наших інтонацій. Розуміє і, внутрішньо напружившись, жде.

— Духнович, переклади йому, — звертаюсь я до нашого драгомана. — Ось ми чули від нього про якийсь новий, винайдений їхніми вченими газ. Чи відома йому формула газу?

Духнович запитує німця, і вперше за весь час, відколи полонений тут, між нами, ледь помітний усміх скривляє його рот.

— Він каже, що це таємниця, що формула газу є власністю німецьких збройних сил.

— А йому, йому вона відома?

Полонений ще більше кривиться в усмішці, догадуйтесь, мовляв, як хочете: або відома, або ні. Але цього нізачо я вам не скажу, бо те, що зараз притаєно в мені і що вас так цікавить, воно оберігатиме мені життя.

— По-моєму, ніякої формули він не знає, паршивий цей гітлерюгенд, — презирливо кидає Заградотрядник. — Бац-бац — та й пішли далі.

— Всі формули з мозком вилетять, — каже Татарин. — Усі гази в ньому перемішаються...

Вони жадають розправи. Не проти, власне, і всі ми. Нас кров не лякає. Війна засвідчила, як легко розбудити в людині звіра. Але потім угамувати його буде, мабуть, дуже нелегко.

Переглянувшись з Духновичем, наказую Гришкові:

— Дай і йому, цьому тевтонові, скільки належить.

— Тільки гречку даром з'їсть. На дідька нам потрібен ще цей зайвий рот, — буркотить Гришко, але все-таки дає.

Діставши на долоню масних чорних гречаних зерен, німець починає старанно жувати їх. Жує, якимось по-телячому підбираючи язиком.

А я думаю про те, що вирішив для себе ще раніш: ми не вб'єм його, ми поведемо його далі з собою. Офіцер дивізійної хімслужби, він, напевно, знає таємницю нової страшної зброї. Газовик, начинений формулами смерті, він ітиме з нами. Але не тільки тому я не віддам його під багнети, що він важливий «язик», і не тільки тому, що існують там якісь міжнародні конвенції щодо полонених, — фашисти самі давно потоптали ці конвенції, і ми знаємо,

скільки вони наших полонених по кошарах душать, по шляхах пристрілюють, у протитанкових ровах загортають живими. Принципи гуманності, людяності, справедливості для них не існували й не існують, але я не хочу бути схожим на них! Він нам здався. Зброю вибито з його рук. Тепер щоб над таким чинив я тут розправу? Але ж цим я поставив би, хай частково, хай на мить, поставив би себе на одну площину з ним, фашистом, а я не хочу спускати-ся до їхнього рівня. Голодні, обдерті, оточені, ми будемо іншими, ми ніколи не станемо схожими на них — убивць, будівників концтаборів і фабрик смерті, катів нашого життя!

Встаємо. Далі за соняшником, за залізницею, куди нам іти, степ рівний, полігонно відкритий, — там, коли йти-мем, здається, нас видно буде на тисячі верст навкруги.

— О, сьогодні сонце заходить червоно, з вухами, — каже Колумб. — Бачите, які високі вуха-стовпи вгору поставило? То на вітер.

Невдовзі ми вже в путі. Ідемо в сутінках рідним степом, самі мало не полонені, але й полонений ворог з нами. Цілу ніч він ітиме з нами, і спрагу нашу звідає, і втому, і відчує нашу волю пробитись на схід. Мовби невидимим ланцюгом прикувала доля його до нас, а нас до нього. Ми не можемо його відпустити. Ми не можемо його вбити. Він буде поруч з нами весь час, як прокляття.

54

Вночі, коли з глибин космосу проступають зорі, пробиваються скупим світлом до нас, ми відчуваємо, що йдемо не просто по землі — йдемо по планеті. Це, мабуть, простір та відкритість степів дає нам оце відчуття — що йдемо по планеті. Несемо з собою дивну певність, що з усіх витворів природи, з усіх світів, що десь блукають у космічній безмежності, немає кращої, як оця наша — тепла, зелена планета, так добре створена для життя на ній флори, і фауни, і дивовижних розумних істот. Води на ній океани. Сонця вдосталь, родить усе... Ідемо по тому земному поясі, в тому підсонні, де з давніх-давен буяло життя. Мамонти колись тут водились, бо їм було тут гарно.

Еллінські мореплавці прагнули до цих берегів і склали про них свої золоті легенди. Царства степовиків, царства скіфські, половецькі іржали тут кінями, залишивши потім після себе високі степові могили, розмиті дощами, розвіювані вітрами, але не загладжені часом. У тих могилах, що ми їх збиралися досліджувати з нашим професором, ждуть нас грецькі амфори невимовної краси, ждуть німі свідки життя перейдених поколінь.

Небо вдень велике, а вночі ще більше. Всією темрявою, зірками, глибинами Всесвіту нависає над нами. Ще недавно в це небо підіймалися райдуги весняні і там світилися соковито; сонцем курились після дощу неозорі, насяні людиною хліба, і людина стояла серед них, ніби в океані, радується своєю працею, плодючістю землі... А нині палають по степах елеватори, наповнені колгоспним хлібом, і небо не в райдугах, а в прожекторах та ракетах, і лежать постріляні по степу пастухи, колгоспні механізатори і миколаївські діти-фабзавучники, на яких ми в одному місці наткнулись. Вони, як і ми, теж відступали степами, і кулі «мессершміттів» наздоганяли їх серед незахищеності степових просторів. Дитячі тіла розкидані по стерні, за плечиками дорожні торбинки, до яких ми так і не зважились доторкнутись...

Такою ти стала, земле.

В небі нічному бачимо далеку червону планету Марс.

— Чи й там так? — на ходу озивається до мене Духнович. — Чи й там оця високоорганізована істота не має спокою, радості, щастя? Як би хотілось дожити до тих днів, коли людство вирветься аж туди, на зоряні траси, пошле до інших планет свої космічні дирижаблі... Ціолковський вважав, що це стане можливим ще в нашому столітті. Як швидко розвивається людство! Чи давно ще в оцім степу скрипіли дерев'яними колесами кибитки кочівників, шатра бовваніли половецькі і людина була в віці дитячім, а нині вона напівбог, тільки який напівбог! Візьми тих же німців: були люди як люди, цивілізована нація, а тепер їх ненавидить увесь світ.

— Не за те, що німці, а за те, що фашисти, що хочуть жити розбоєм.

— Якщо вірити цьому типові, — каже Духнович після деякої мовчанки, — вони винаходять чи навіть уже ви-

найшли нову страхітливу зброю. Ми теж винайдем її, інші теж винайдуть, яка ж перспектива? Самознищення людства? Ні, поки це плем'я, що населяє землю і зветься людством, не усвідомить себе як єдине ціле — не буде йому добра!

— Ця війна мусить бути останньою з усіх воєн, що були на землі, — роздумує вголос Колумб. — Досі все винаходили для війни, хіба ж не пора вже винайти щось — раз і назавжди! — проти неї. Земля — не полігон. Земля — це нива, щоб сіяти...

Зоряна ніч піднялася небом над степами, висока, велика, і ми йдемо крізь неї такі різні, такі не схожі між собою, і лиш ота зоряність і тайнощі неба єднують нас.

— Навіть дітей не щадять, — каже Гришко, певне, згадавши розстріляних з літака фабзавучників. — Орел полює на зайця, яструб на мишу польову, а залізна, людиною створена птиця на людину полює. Ні, далі так неможливо...

— І головне, що нема ж у цьому ніякої необхідності в наші часи, — зітхнувши, каже Духнович. — Хай був я скептик, безбожник рудий, та, коли дивився на тих дівчат на птахофермі, на їхні натхненно звернені кудись у стратосферу обличчя, захотілось і самому з якимось запитом звернутися до небес, добутися відповіді: нащо, нащо все? Оця руйнація... Пожежі до хмар... Шал знищення. Чому це все необхідно? — Він помовчав, потім голос його став аж ніби веселішим. — Якщо говорити про себе, то я досі був більше об'єкт війни, ніж її суб'єкт. Солдат з мене був, здається, неважний. Інтелектуаліст, ха! Але ж і я мушу? Як і всяка комаха, я, звичайно, хочу жити, хочу метушитися по планеті ще певний час, одначе коли б це треба було для цілковитого знищення воєн, — даруйте за високий штиль, — ей-ей, не пошкодував би для цього свого малого, сумбурного життя. По-моєму, кожна людина мусить хоч раз коли-небудь сягнути свого zenіту.

— Що ти називаєш zenітом?

— Вміння коли треба пожертвувати собою, ось що. Годину за годиною шелестять кукурудзи, по яких бредемо, соняшники, що так і залишились незібраними, кинутими на поталу осіннім дощам, зимовим хугам та буранам. Плоди роботящих рук тисяч людей, вони втратили тепер

свою цінність, нікого вже не цікавлять і стають тільки схо-ванками для зарослих, обряджених, як і ми, степових ото-ченців. В одному місці натрапляємо на протитанковий рів і, перебравшись через нього, озираємось, чи не загубили німця в темноті.

— Газуй, газуй, — чуємо голос Новосельця, що підга-няє Газовика прикладом, і ось полонений уже коло нас стріпує солом'яним арійським чубом. Про те, щоб вирва-тись від нас, вислизнути, втекти, — він, здається, не по-мишляє. Тримається слухняно і, хоч не звиклий до таких переходів, намагається не відставати, пильнує триматися ближче до мене, чи тому, що його тут менше штовхають, чи хоче, щоб я бачив його, що він, мовляв, є, не втік.

— Що не кажіть, — бубонить Заградотрядник, — не подобається мені його коняча арійська фізіономія. Не терплю.

— По-моєму, в нього клепки якоїсь не вистачає, — чую позаду голос Гришка. — Звихнувся з переляку. Ви бачили вдень, які в нього очі? Очі божевільного, і на дум-ці все гази, гази. Він наче вчадів од них.

— Може, ще й з нього вийде колись чад і він стане людиною, — каже Колумб.

— Цей чад, — править своєї Гришко, — мабуть, ніко-ли з нього не вийде. Вже він йому й розум помутив...

— Оце буде «язик», — зловтішно підхоплює Заградо-трядник. — Поки приведемо, а він від страху зовсім з глу-зду з'їде. Натє, радуйтеся, божевільного вам привели. Тіль-ки гамівну сорочку мерщій на нього! Вам це доручимо, товаришу Колумб...

Одначе Газовик ще, здається, при своєму умі, бо, за-чувши слово «Колумб», він аж шию витяг і щось загелго-тав по-панібратському, розумію, мовляв, жарт, але наш Колумб так обернувся до нього своїми вусами, що він од-разу примовк.

Справді, гірка іронія долі є в тому, що між нами крокує Колумб. Море, розбурхане море війни підхопило нас і ки-дає з небезпеки в небезпеку, несе в темряву на пожари, у невідомість, і доля наша так схожа з долею мореплавців, чий корабель зазнав аварії у відкритих просторах, звідки не видно берегів. Оті рідні береги, що по-нашому зветься лінією фронту, вони весь час переміщуються у просторі

і, незважаючи на посилену, виснажливу нашу ходьбу, здається, не ближчають, а, навпаки, невблаганно одсуваються від нас у глибину ночі на схід. Лінія фронту десь там, де з вечора й до рання поблискують по обрїю між зірками величезні освітлювальні ракети, що їх противник розвішує на парашутах. Ми їх зємо «панікадилами» і до них поспішаємо щоночі, бо там, де запалюють «панікадила», там, треба думати, саме й проходить цієї ночі лінія боїв, зіткнення армій.

Німець, якого ми ведемо, розуміє наше становище, розуміє, куди й чого ми квапимось, і, коли ми на ходу поглядаємо на далекі оті непорушні ракети на сході, за якими так уперто женемося, він, здається, глузує над нами в душі: «Женіться! Ніколи вам їх не догнати!»

«Але ж і ти в наших руках, — думається мені, — і скільки йтимемо ми, і ти йтимеш разом з нами, і жити тобі не більше, як жити й нам».

— Скажи йому, — чуємо несподівано задиханий голос мовчуна Хурціляви, — що ми виграємо війну... І в Берліні будемо...

— Війну виграємо, — додає Колумб, — але ніколи не перестанемо її ненавидіти. Так і скажи.

Деякий час ми йдемо мовчки.

— Уявімо, Богдане, — чую потім біля себе голос Духновича, — якими очима глянула б на нас людина далекого майбутнього. Сонячні чудесні міста. Вільні люди. Життя, де війни стали уже тільки поживою археологів. І ось звідти, з тих сонячних міст, дивляться на нас чиїсь очі: хто вони, оці обшарпані, змучені люди, що в темряві бредуть по планеті? Якісь дикуни ідуть із гверами на плечах, ведуть під багнетами собі подібного. Мають повноводі ріки, а вмирають від спраги. Будують десятиліттями, щоб потім знищити за одну мить. Скільки вони ще поपालять, поруйнують, чому не бережуть свою чудову планету, ім'я якій Земля?

Перебродимо через просо, високе, як бамбук, ряснисте. Це сорго, червоне просо, у степовиків воно на віниччя йде. Тільки стали обережно вибродити з нього, як раптом — що таке? Музика десь поблизу, радіо гомонить. Не по-нашому гомонить. Присівши, бачимо з гушавини, як по відкритому полю, що розляглося далі, перемішується

ся якийсь вогник, в іншому місці видно розкинутий намет, і то біля нього радіо. Сміх чути, музику, голосне, веселе тарабаркання... А далі в степ темніє щось купами по землі...

— Літаки! Аеродром!

Аж холоне душа з несподіванки.

Так, то літаки. Це ми з ходу наткнулись просто на їхній польовий, може, тільки сьогодні освоєний аеродром. Вогник — то, видно, вартовий ліхтариком присвічує, а в наметі й зовсім усе освітлено, ніякого маскування. Радіо слухають, вечеряють, жирують у завойовницькому своєму наметі, їм весело, їм спокійно, виставили до літаків одного чи двох вартових і можуть не турбуватися за цей свій степовий аеродром, на якому вони, може, тільки сьогодні посадили свої переможні штурмовики та винищувачі.

— Якби оце танк, — тихо озивається до мене Вася-танкіст, — ах, походив би я там гусеницями по їхніх «хейнкелях». — І раптом підводиться. — Знаєш, я піду. В мене ще є ось гранати. Я підкрадуся, підповзу...

Ми коротко радимося і вирішуємо: так! Нападати! На поміч танкістові зголошується Татарин. На поясі в нього кинджал-багнет, і я знаю, як він уміє ним орудувати. Підуть двоє, решта їх прикриватимуть звідси.

Борозною вони швидко відповзають від нас у той бік, де ходить вартовий.

— А як же з цим? — шепоче біля мене Заградотрядник. Це він про німця, що, прищухнувши, лежить між нами затиснутий. — Ми вже, правда, заклапували йому рот, щоб і не писнув, але ж він довгоногий, гад! Як стрибоне, хіба його втримаєш, за два стрибки буде біля своїх!

Полонений лежить, не шурухне. Я відчуваю ліктем напругу його тіла. Воно скрутилось м'язами, підібралось справді, як для стрибка, а очі його вже там, де музика, де порятунок. Але хай тільки спробує. Ось він поворухнувся на ліктях, і в ту ж мить чийсь багнет уже ліг йому межі лопатками, притиснув його до землі.

Попереду ще гучніше веселиться, ірже реготом проклятий завойовницький отой намет, так нахабно розкинутий серед нашого степу, розкинутий, може, саме на тому місці, де стояли колись завойовницькі юрти кочівників... Зараз там відводять душу фашистські аси. Ми беремо їх на приціл, беремо на приціл весь намет разом з його світлом,

сміхом, музикою. Напружуючи зір, стискаючи зброю, ждемо. Ми повністю розуміємо ступінь небезпеки, ми вперше, перебуваючи в оточенні, виявляємо себе. Але ж така нагода, і ми не беззбройні, ми готові до цього бою, чим би він не кінчився для нас. Товариші розтанули в темряві, а вартовий ходить. І враз його не стало: упав, навіть не скрикнув.

— Відвоювався, гад, — шепоче Заградотрядник.

Коли перша граната рвонула літак, ми залпом відкрили вогонь по намету. Без продиху я розрядив по ньому свій диск. Доки закладав другий, між темними силуетами літаків зблиснуло полум'я, ще гримнули два вибухи — один за одним. Панічний гелгіт, стрільба, ракети тут і там вже розтинають темряву. Ми ведем вогонь по літаках, по намету, по вартових. Ми не зійдемо з місця, аж поки товариші не повернуться!

Неподалік чуємо з темряви стогін, і я з Духновичем кидаюся туди. Це танкіст.

— Я поранений. Візьміть мене...

Ми хапаємо, тягнемо його мерщій в наші бамбукові хащі.

— А де Татарин?

— Татарина нема. Не буде. Його вбито.

За кілька хвилин ми вже тікаємо, відступаємо в глибину степу, через проса, через соняшники. Озираючись, бачимо, як над аеродромом заграва встає: горять літаки!

Чуємо за собою лемент тривоги. В небі розливається мертвотне світло ракет, мерехтять пунктири трасуючих куль. Наелектризовані боєм, задихані, з лихоманковим почуттям бігцем відходимо далі, а ті кидають і кидають услід нам ракети, але до нас вони вже не долітають.

Танкіста ми несемо на плащ-палатці, несемо вчотирьох, і німець несе, важко дихаючи, міцно тримаючи один із кінців плащ-палатки.

Поранений дедалі дужче стогне, він стікає кров'ю, його треба негайно перев'язати. На пагорбі біля скирти зупиняємося. Звідси добре видно вогнища палаючого аеродрому, стрілянина там не вщухає, ракети шугають у небо.

— В кого є індивідуальні пакети — сюди!

Похапцем розриваючи один за одним пакети, беремося з Духновичем перев'язувати Васю-танкіста. Зараз хоч абияк, удень роздивимось, перев'яжемо краще. Рана у спи-

ні, порвані ноги. Вже ми кінчаємо перев'язку, коли Гришко, що шарудить біля скирти, зненацька приголомшує нас новиною:

— Бомби! Ціла скирта авіабомб!

Схвильований, він доповідає, як висмикнув із скирти снопа і як рука його відчула крізь снопи якийсь решітчастий ящик, за ним ще, ще ящики, а в ящиках — бомби. Ми кидаємось до скирти, розкидаємо сніп'я сюди й туди, і справді: бомби, бомби, бомби. Ціла гора тротилу.

— Наші, наша маркіровка, — придивившись, каже Новоселець. — Точнісінько такі штуки наш завод виробляв...

Видно, завозили їх сюди для степового аеродрому вже недавно, звалювали похапцем уночі, маскували снопами. Так наші й не встигли ними скористатися. Тепер скористаються інші, як тільки виявлять. А виявлять неодмінно. Від аеродрому все злітають в наш бік ракети, мені здається, вони падають щораз ближче. Тож не затримуйтесь.

— Взяти пораненого!

Наказ стосується й Духновича, але він не зрушує з місця. Мов заворожений, стоїть перед скиртою і раптом каже глухо:

— Це треба знищити. — Це він про бомби. Про оцей склад чорних, начинених смертю бомб, що не сьогодні-завтра, якщо їх так і залишимо, на наші ж голови полетять. На війська, на станції, на ешелони евакуйованих! Звичайно ж, треба б знищити, але як?

— Як це ти собі уявляєш? — запитує Заградотрядник. — Щоб їх підірвати, треба патрон з детонатором, бікфордого шнура бодай кілька метрів...

— У мене є граната, — каже Духнович уперто, з якоюсь навіть дражливістю. Я знаю, в протигазній сумці в нього справді є граната — остання граната, яка зосталась у нас одна на всіх.

Так, граната може дати початок, і тоді піде само... Але хто кине? Що буде з тим, хто кине її? Не встигне відбігти. Хай буде навіть птицею, не встигне відлетіти! Раптом з видолінки, де все густіше звиваються ракети, виразно чуємо собачий гавкіт. Погоня! Гавкіт вівчарок. Нас цькують, переслідують.

Духнович несподівано робить рукою різкий жест.

— Відступайте! Я прикриватиму! — В руці в нього вже зблискує вихоплена з протигазної сумки граната.

Я підступаю до нього:

— Дай сюди гранату!

— Не дам. Ти йди. Тобі вести людей. Ідть! Я дожену! — кричить він уже на всіх. І, щоб зрушити нашу зацікавленість, при нас різко вибухає з гранати чеку. Тепер тільки стиснутими пальцями він стримує силу вибуху в ній.

Ракети падають дедалі ближче, собачий гавкіт наростає, здається, не собаки — самі люди гавкають, наближаючись до нас...

— Взяти пораненого!

Знову вчотирих ми підхоплюємо його і, віддаляючись, бачимо біля темної скирти бомб — темну самотню постать людини. Він сказав «дожену». Нашо він сказав «дожену»? Адже все він розуміє... Деякий час Духнович ще маячить з темряви своєю сутуліватою, аж ніяк не вояцькою постаттю. Та сутуліватість для мене як останній знак того, скільки він попогнувся над книжками в бібліотеках...

Спустившись з пагорба у зарослу густим полином долину, кладемо пораненого, зупиняємось передихнути. Ждемо вибуху, але його нема. Звідси нам добре видно на пагорбі скирту, раз у раз освітлювану ракетами, і сутулівату силуетну постать людини, що застигла напроти неї. Ракети і наростаючий лемент собачий мовби зовсім не стосуються Духновича, він, як вирізьблений, стоїть проти тієї величезної скирти, де замість снопів, золотих, колосистих, бомби на бомбах лежать. Такий він маленький перед нею, а вона пішла своїм верхом десь аж у небо — ніби то вся війна зібралася в ній своєю нищівною силою, безглуздя і жахом.

— Боже, який хлопець, — промовив Колумб, стоячи біля мене, а я теж думаю про Духновича: який він прекрасний! Як багато мені хочеться сказати йому! Такого друга, мабуть, ніколи вже не буде в мене в житті...

І в цю мить там, де була скирта, вся земля вивергнута до неба вогнем, і гуркіт потряс земні надра до самих глибин. Ні ракет уже, ні гавкання, тільки полум'я і удари, удари з надр...

Попадавши в бур'ян, на цю гірку полиневу планету, зіплюючи зуби в риданні, ми ждемо чуда — ждемо, що з того гуркоту, з того бушовища вогню до хмар з'явиться перед нами постать Духновича, ждемо, хоча й знаємо, що він ніколи не з'явиться більше.

І знову йдемо.

Біль втрат, і дух степів полиневий, і дніпрову блакить, і рожеві, як юність, світання — все забрали з собою і все несемо на схід.

Думаю про тебе, далека моя любов. Чи ти була насправді?

Чи я тільки вимріяв тебе? Ні, ти таки була, ти й зараз є по той бік усього цього жахливого, що нас розділяє. Жди, ми вийдем. Ми маємо вийти!

Сильні духом, пам'ятаєш ти такий вислів? Тоді ми трохи по-книжному уявляли собі таких людей, а за цей час скільки я бачив їх живими, бачу поруч себе і зараз. На танки ворожі вони кидалися з горючими пляшками за Дніпром. Грудьми ставали на оборону споруд Дніпрогесу, тримали рубежі, які, здавалось, нічим уже втримати не можна. Але чи не найбільше оця сила духу людського відкривається мені ось тут, коли ми, одрізані від своїх, у далекім оточенні, йдемо степами під нічийним небом, не підвладні нікому, крім самих себе. Наче поза часом ідемо, не знаючи, що робиться на інших фронтах. Мало в нас зброї. Та найсильніша зброя у нас самих. Ім'я їй — наш дух, наше устремління, наша любов. Мета наша десь у тумані, за мороком нічним, але ми йтимемо і йтимем, доки й життя, доки озиватиметься в грудях душа!

Вітер нічний шелестить лісосмугами і вперше після стількох ночей доносить до нас віддалений гул. То вже гул фронту. Тривожно в пожежах небо жевріє на обрії, і виразно бовваніють на його тлі — ближче і далі — скирти, розкидані по степу, і всі вони нам здаються тепер складами бомб, начинені бомбами. На північ шелестять під вітром без краю темні кукурудзи. І раптом помічаємо там силуети людей! Безліч людей в кукурудзі, на стерні. Тільки ми їх помітили, як їх не стало. Вилягли. Ми теж прилягли.

Хвилини терпкого очікування, потім:

— Ей, хто там?

— Свої.

— Що за люди?

— З окопів люди. А ви? Ви — наші?

— Наші.

І ліс людей встав. Ми сходимось ближче. Всі вони з лопатами. Скільки видно в темряву — люди й лопати. Бороди, торби, шапки, картузи... Ціла землекопська армія оточує нас. Навперебій розповідають, як копали проти-танкові рови, робили степовий аеродром, трудячись до останнього дня, а потім була їм команда йти по ближчих військкоматах, пішли, а військкоматів уже нема, знялись і виїхали. Розповідають, як вони гналися за останнім військкоматом від села до села, вони туди, а його вже нема, вони далі, а він ще далі...

— Скільки вас?

— Багато. Візьміть нас із собою. У вас, бач, компас...

Передні дивляться на світлячок компаса, що фосфориться в мене в руці.

— Візьмете?

Вони ждуть нашої відповіді.

А я думаю, що без них нам виходити буде легше, дрібними групами безпечніше пробиратись... То що ж, кинути вас у біді? Кинути тих, що, може, стануть з часом солдатами наступів, прийдешніх переможних битв?

— Добре, — кажу я їм. — Беремо вас. Тільки в нас — дисципліна.

— Дисципліна нам не страшна. Аби вийти!

Тепер, коли рушаємо, все поле за нами шелестить. Уже не розбереш, де вітер шелестить, а де люди, що за нами в темряві безліччю йдуть.

Гул фронту ближчає, пожежі ростуть. Ніде я не бачив таких пожеж, як тут цієї ночі. Здається, сама земля горить по обрїях, тривожним багрянистим світлом виповнює всю цю вітряну степову ніч. Палаючі степи, палаючі на планеті міста, тривожно-багрове небо над нами — може, все це видно навіть жителям інших планет? Може, й звідти видно в потужні телескопи оце велике спустошення, що охопило нашу рідну землю у 41-й рік XX сторіччя?

Крізь пір'я хмар зірку далеку бачу — планету червону Марс. Кривавий отой Марс, що бачив стільки воєн, — скільки він ще їх побачить?

А може, це — остання? Бо коли-небудь таки ж мусить бути цьому кінець? Може, народжується вже те покоління, що не гинутиме у війнах, що звідає іншої, людянішої, долі?

Ідемо, ідемо. Хочемо пройти крізь цей степ, як торпеди, крізь його аеродроми, засади, крізь усі небезпеки, що зустрінуться нам на путі. Здається, тільки вийдем — і вже не буде війни. Здається, тільки проб'ємось — і перед нами, як з високого перевалу, відкриються за небокраєм найдальші омріяні віки.

Хто з нас проб'ється? Хто з нас загине в оцих оточенських, загравами охоплених степах? Чи, може, всіх нас чекає за отим пагорбом смерть? Чи не в одних ще будемо боях, і пропадатимемо безвісти, і питимемо воду з боліт, і гинутимемо в концтаборах, залишаючись усюди твоїми солдатами, Вітчизно?

Але, навіть гинучи, віритимем, що після нас буде інакше, і все це більше не повториться, і щаслива людина, розряджаючи останню бомбу в сонячний день перемоги, скаже: це був останній кошмар на землі.

1958—1959

СЛОВО ДО УВАЖНОГО ЧИТАЧА

Коли до мене звернулися з пропозицією написати післямову до нового видання «Людини і зброї»¹, авторові мимовіль майнула думка: а чи варто? Чи потрібні ще якісь авторські пояснення до книги? Що істотного нині ти можеш додати до тих далеких, пережитих твоїми товаришами й тобою трагічних подій? Чи є потреба ще якимись штрихами доповнити зображення тієї чорної сатанинської Герніки, в хаос якої тоді, здавалось, занурюється весь світ?

Перша, ще робоча, назва твору була: «Чорне літо». Під такою назвою (зі згоди автора) книга вийшла в одному з чеських видавництв. Та хоч автор вважає, що й на цій назві можна було зупинитись, бо вона загалом відповідала тональності твору, проте в остаточнім редагуванні українського оригіналу все ж вирішено було зосередитись на інших акцентах. Чому на них — на це, гадаю, має відповідати самий текст роману.

«Людина і зброя» — твір значною мірою автобіографічний, події тут не нафантазовані, люди, що гинуть, — це люди реальні, часом близькі твої друзі, чиї прощальні голоси ніколи не забудуться... Тож читачеві має бути ясно, що для автора, коли він писав ці сторінки, головним було зберегти вірність правді, вірність реальному життю, адже в творчості нема нічого дорожчого за це. Важливим для художнього твору є і метафора, і фабула, краса стилістики, але найважливішим для читача завжди була й буде душа художника, голос його совісті.

Далеч літ нічого не змінює, вона тільки перевіряє створене на глибину правди, на художню міць.

---

¹ Гончар О. Людина і зброя. — К.: Український письменник 1994.

Харків, спекотний день, і ми, ще чубаті, в цивільному, похідним строєм крокуємо назустріч своїй невідомій долі. Ще ніби досі чути, як над тією безкінечною колоною студентів-добровольців, що під поглядами проводжаючих карбують харківський брук, раптом — одним подихом, одним духом! — зривається пісня, розлога, прощальна... Ніколи не забудеш той спів, поривний, дружний, якийсь аж зухвалий, що його студбатівці, мов знак надії, наостанок дарували своїм матерям, нареченим, своєму рідному університетові... Навкруги все життя було наелектризоване тривогою, все звичне ламалось, проте ніколи, здається, як тоді, так повно не виявляла себе в юнацьких серцях готовність до самопожертви, високість духу людського.

Батьківщина кликала, ешелони добровольців летіли на захід на максимальних швидкостях, більшість із тих, що були тоді в переповнених вагонах, ніколи вже не повернуться до своїх студентських аудиторій, до отчих порогів. Поглине їх безодня війни. Після щоденних боїв ночами підбиратимуть їх десь понад Россю, нашвидкуруч ховатимуть у братських могилах чи просто в окопах, інших рятуватимуть військові хірурги в сибірських госпіталах, ще іншим випадуть ночі оточенські, концтабори й підпілля або ж і зовсім спіткає доля невідомо де й коли зниклих безвісти, ця доля буде найсумовитіша, на яку чиясь казенна рука згодом ще й начепить свій холодний, жорстокий ярлик.

Новітня історія нині зриває з живих і полеглих ярлики наклепів, змиває тавра несправедливості й чорних підозр, повертає рідним у чистоті імена безневинних, досі не знайдених, і в цьому вбачається нам пам'ятливість і милосердя народу, гуманізм нового часу.

Віруси наклепів та пліток мали бути б протипоказані здоровій людській натурі, адже їх плодить зло, тим-то аж дивно, що вони все ж бувають такі живучі... Протягом років ширились недобрі чутки про одного із наших студбатівців Івана Чемериса (він згадується в «Людині і зброї» під своїм справжнім прізвищем), нібито він, зниклий безвісти, опинився десь «там», і так тривало, аж доки під час риття силосних траншей на Білоцерківщині школярі-слідопити не натрапили на солдатське поховання 1941 року, де серед кільканадцяти полеглих було виявлено і нашого побратима Чемериса, чию особу засвідчив нетлінний пласт-

масовий медальйон з адресою батьків, що, обвішані підозрами, так і з життя пішли, не діждавшись правдивої звістки про сина...

Те, про що йдеться в цій книзі, можна було б ще назвати розповіддю про ідеалістичну чистоту юнацьких поривів, патріотичну самопожертву того покоління, яке в найдраматичніший період Великої Вітчизняної свідомо й безоглядно ставало на захист самого існування свого народу як нації, його культури, його майбуття.

Які вони були, ті — далекі? Вселюдське було їм притаманне, різними були їхні здібності, темпераменти, мрії, кожен міг помітити якийсь гандж у своєму характері, однак з певністю можна сказати: не було серед них бездуховних, не було безликих, святе синівське почуття наснажувало їх мужністю, живило їхню духовність. Сформовані в інтелектуальній атмосфері студентських аудиторій та бібліотек, виховані на гуманістичних духовних цінностях, ці люди вмели любити, вмели дорожити святинями вселюдської і національної культури, тим-то в грізний час випробувань вони не могли дозволити собі сумнівів та рефлексій, їхнім переконанням відповідав тільки цей, єдино можливий, найсуворіший, вибір.

Фашизм був втіленням зла повсюдного, агресивного, найненависнішого, він загрожував самій твоїй людській сутності, прорікав загибель твоїй нації, твоїй мові, історії, загрожував підкоренням народам неминучим зникненням, рабством і онімеченням, тим-то не лише героїчні натури, але й кожен, хто усвідомлював весь безмір небезпеки, змушений був відгукнутись на поклик обов'язку, як відгукнулись мільйони твоїх співвітчизників.

Спрощено і вкрай несправедливо було б зображених у цьому творі людей уявляти фанатиками Сталіна, бездумними виконавцями його деспотичної волі. Звичайно, ніхто не міг знати всю підступність антинародного режиму, весь розмах злодіянь сталінщини, найчорнішої в історії людства терористичної диктатури, де геноциди й голодомори планувались заздалегідь тими, на кого сьогодні впало прокляття народів. В числі студбатівців були сини репресованих, сини червоних командирів, бездоганно чесних людей, що їх вихоплювало з життя терором ежовщини, були ті, чиєму дитинству випало пережити голод, на власні очі бачити масове, жорстоке й безтямне руйнування

села, методичне нищення інтелігенції, звідати на собі всі жахи 33-го і 37-го, що тільки на Україні забрали мільйони людських життів. Про все пережите, коли штучний голодомор викошував села України, коли ночами гасали серед міських кварталів «чорні ворони» й послідовно винищувався самий квіт народу, не могло, звісно, не думатися в окопах. Думалося, хоч як ще далеко було до нинішніх днів прозріння й очищення, коли всі ми дізнаємось про справжні масштаби осатанілого зла, про сфабриковані процеси, про розгул сваволі й беззаконня, якими нічим не обмежена сталінщина, тоталітарна система заплямувала себе навіки-віків. Завдані кривди боліли, душі в багатьох кровоточили, та й цим не заглушити було в людях почуття найвишого обов'язку, готовність захищати рідну землю, відборонити своє найдорожче.

Чим виміряти глибину тогочасних трагедій? Як передати біль пережитого людиною на фронтах?

Найгостріше запам'яталось таке: після першого поранення, після госпіталю на Донбасі з Маріупольського виводу по тривозі було кинуте нас у район Дніпропетровська на оборону, як нам сказали, дніпровських мостів. Вночі вивантажувались ми з ешелонів у Новомосковську, і вперше тоді в сутіні темряви, серед зловісної ночі як щось фантастично величне й прекрасне відкрився мені широкознаний тепер козацький собор. Мовби озвався до нас із глибини століть самий творчий геній народу, героїчна й багатостраждальна наша історія. Дніпровські мости, як виявилось, були вже захоплені ворогом, тієї ж ночі ми вже окопувались по цей бік Дніпра, змінювали на оборонних рубежах, можливо, десь у районі Підгороднього, якусь край поріділу в боях частину. Весь наступний день був днем суцільного вогняного шквалу. Над відкритими полями, геть столоченими радгоспними кукурудзищами гули й гули з нестерпним свистом снаряди, фашистська артилерія біла прямою наводкою по недалеких фермах, і думалось, що б'ють і по тому собору, — шматуючи наші вкрай напружені нерви, доводячи до нестями людей. Чийсь нерви не витримали, з одного окопу, незважаючи на обстріл, раптом вискочив з криком безтямності літній збожеволілий від суцільної гуркотняви боець, і нам видно було із своїх окопів, як він, зарослий, із заюшеним кров'ю обличчям, з потьмареною психікою бігав, метався посе-

ред вирвищ і в лютому розпачі, стиснувши кулаки, крізь розбиті окуляри все щось волав і волав до небес. Його намагались ловити, щоб стягнути за ноги в окоп, врятувати від вогню, але нещасний не давався, метався й далі серед вирвищ, щось безтямно волаючи в небо, мовби апелюючи до надземних сил...

До самого кінця війни не міг мені зникнути з пам'яті той волаючий серед відкритого поля нещасний мариупольський ополченець, трагічна постать змордованої, доведеної до божевілля людини, що серед кошмарища війни постала перед нами в останньому своєму воланні до глузду людського, до неба, де вже ніби й сонця не було.

«Людина і зброя» завершується думкою, що настане світ оновлений, в прикінцевих рядках висловлено сподівання, що, може, «це був останній кошмар на землі».

Скільки тривоги пережило людство відтоді! Новим поколінням планета дісталася з палаючою в атомній смерчі Хіросімою, з льодовиками «холодної війни», з горами раніш не званої зброї, з глобальними суперечностями, за якими, здавалось, уже нема нічого, крім кінецьсвіття ядерної катастрофи. Ще далеко не всі усвідомили, що шлях воєн і кровопролиття — це шлях у безодню, що епохи імперій вичерпали себе остаточно, що лише демократія і стабільний мир стануть — мають стати — єдиним гарантом виживання людства. Як найтяжчий докір і звинувачення людині, її захланній споживацькій цивілізації планета виставляє всім країнам сьогодні найскладніші проблеми екологічні, до нас волають гинучі на різних континентах ліси, висихаючі моря, знежитевлені ріки, нам болять прискорено зникаючі рідкісні види флори і фауни, ми тужимо за прекрасними птахами, яких стає дедалі менше довкола нас! Відчуваємо хижацький наступ нищителів природного середовища, зокрема тих мало ким контрольованих збюрократизованих відомств, що поводяться на нашій землі як чужаки, як пришельці, чия психологія — після нас хоч потоп. Відомо, чим обертаються для нас так розхвалювані технократами атомні супергіганти, надто ж якщо вони зводяться недосконало, похапцем, усупереч пересторогам науки й громадськості, щоб потім полишати довкола себе зони радіоактивних пустинь, де вбито все живе, споконвіку дароване людині і її «меншим братам».

В Чорнобилі після вибуху на четвертому енергоблоці в докколишніх лісах, кажуть, першими посліпили лосі й олені.

Не розуміючи причини раптового лиха, що впало на них, довіряючись лише інстинктові, давні жителі поліського краю, друзі людей, вони, безпомічні, виходили з хащ, з'являлися попід вікнами знайомих сіл і, зачувши людський дух, припадали до вікон своїми засльозеними незрячими очима, мовби питали: що ж це сталося? І хто ж порятує цей стражденний, створений для життя світ?

Чим відповімо тим нещасним лосям та оленям або китам, що з відчаю викидаються на берег, чи поетам українського неба — жайворонкам, що масово гинуть у наших степах від надміру отрутохімікатів?

Битва за майбутнє людини й людства триває. Парадоксальність епохи полягає в тому, що рівень сучасної технічної цивілізації, дух споживацтва раз у раз вступає в суперечність з рівнем моральності суспільства, з його духовністю. Хіба не ясно, що моральний прогрес людства мав би йти далеко попереду прогресу технічного, — а насправді? Диктат зоднаковіння, знівелювання загрожує цілим національним культурам, захисту й підтримки потребує самий творчий потенціал людини. Нового мислення, глибшого пізнання, значно вищої гуманістичної відповідальності за все живе жде від наших сучасників день нинішній і день прийдешній. І гідною шаною, молодий читачу, твоїм попередникам, звитяжцям трагічного 41 року — студбатівцям, будуть твої зусилля в боротьбі за гуманізацію життя, за досягнення світу без'ядерного, розумного, просвітленого, де змучені конфліктами народи нарешті пізнають найглибший сенс мирної співпраці, осягнуть рятівну мудрість всепланетної згоди й братерства.

Олесь Гончар

1988—1993

Літературно-художнє видання

ГОНЧАР Олесь

ЛЮДИНА І ЗБРОЯ

Роман

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальний за випуск *А. Ю. Хорошевський*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*
Коректор *І. В. Єфімова*

Підписано до друку 04.01.07. Формат 84×108¹/₃₂.
Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк 16,80. Умов. фарбовідб. 17,22. Облік.-вид. арк. 17,60.
Тираж 3000 прим. Замовлення № 7-125.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 502 від 21.06.2001 р.

ТОВ «Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8

Електронна адреса:

www.folio.com.ua

E-mail: realization@folio.com.ua

Інтернет магазин

www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
ВАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, Харків, вул. Енгельса, 11

Гончар О.
Г65 Людина і зброя: Роман / Худож.-оформлювач
А. С. Ленчик. — Харків: Фоліо, 2007. — 318 с. — (Укр.
літ.).
ISBN 966-03-3698-5.

Війна — це тяжка праця, і роблять її прості солдати. Це вони йдуть в атаку під ураганим вогнем, це вони, місяцями сидючи в окопах, стримують ворога, це вони гинуть під кулями та бомбами. Колись, у той час, як омріяна Перемога вже була зовсім близько, Олесь Гончар поклявся: «Якщо тільки залишуся живим, я напишу про вас!». І письменник дотримався свого слова. Роман «Людина і зброя» — це вшанування пам'яті загиблих друзів, учорашніх школярів та молодих студентів, які пішли на війну, щоб захистити тих, хто залишився вдома...

ББК 84.4 УКР6

Олесь Гончар

Війна — це тяжка праця, і роблять її прості солдати. Це вони йдуть в атаку під ураганим вогнем, це вони, місяцями сидючи в окопах, стримують ворога, це вони гинуть під кулями та бомбами. Колись, у той час, як омріяна Перемога вже була зовсім близько, Олесь Гончар поклявся: «Якщо тільки залишуся живим, я напишу про вас!». І письменник дотримався свого слова. Роман «Людина і зброя» — це вшанування пам'яті загиблих друзів, учорашніх школярів та молодих студентів, які пішли на війну, щоб захистити тих, хто залишився вдома...

У К Р А І Н С Ь К А Л І Ш Е Р А Ш У Р А

ISBN 966-03-3698-5

9 789660 336988